

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

Олександр Гісем, Ольга Гісем,
Олександр Мартинюк

Інтернет-
підтримка

Історія України

з поглибленим вивченням історії

8

Олександр Гісем, Ольга Гісем, Олександр Мартинюк

Історія України

Підручник для 8 класу
з поглибленим вивченням історії
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»
2021

Зміст

Передмова	3
Розділ I. Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.)	
§ 1. Статус українських земель у першій половині XVI ст. Люблінська унія 1569 р.	4
§ 2—3. Соціальна структура суспільства та економічне життя на українських землях у XVI ст.	10
§ 4. Соціально-економічний розвиток українських земель у першій половині XVII ст.	18
§ 5. Церковне життя в XVI ст.	24
§ 6. Укладення Берестейської церковної унії	29
§ 7—8. Церковне життя в першій половині XVII ст.	34
§ 9. Культура України XVI ст.	39
§ 10. Культура України першої половини XVII ст.	48
Практичне заняття за розділом I. Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.)	56
Узагальнення за розділом I. Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.)	59
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом I. Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.)	59
Розділ II. Становлення козацтва (XVI — перша половина XVII ст.)	
§ 11—12. Поява українського козацтва та перших Січей	60
§ 13. Виникнення Запорозької Січі та Війська Запорозького	67
§ 14—15. Запорозька Січ — козацька республіка. Козацькі повстання кінця XVI ст.	72
§ 16. Походи козаків першої чверті XVII ст. П. Конашевич-Сагайдачний	77
§ 17—18. Козацько-селянські повстання 20—30-х рр. XVII ст.	85
Практичне заняття за розділом II. Становлення козацтва (XVI — перша половина XVII ст.)	92
Узагальнення за розділом II. Становлення козацтва (XVI — перша половина XVII ст.)	95
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом II. Становлення козацтва (XVI — перша половина XVII ст.)	95
Розділ III. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.	
§ 19—20. Передумови, причини і початок Національно-визвольної війни	96
§ 21. Розгортання національно-визвольної боротьби в 1648—1649 рр.	102
§ 22. Українська козацька держава — Військо Запорозьке	109
§ 23—24. Воєнно-політичні події 1650—1653 рр.	115
§ 25—26. Українська гетьманська держава в системі міжнародних відносин	123
§ 27. Воєнно-політичні події 1654—1657 рр.	130
Практичне заняття за розділом III. «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.»	134
Узагальнення за розділом III. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.	136
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом III. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.	136
Розділ IV. Козацька Україна наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.	
§ 28—29. Гетьманство І. Виговського. Розкол Гетьманської держави. Андрусівське перемир'я	137
§ 30—31. Правобережна та Лівобережна Гетьманщина в 60—70-х рр. XVII ст.	145
§ 32. Правобережне козацтво в останній чверті XVII ст. Закріплення розподілу козацької України між Московським царством і Річчю Посполитою	154
§ 33. Слобідська Україна та Запорозька Січ у другій половині XVII ст. Кошовий отаман І. Сірко ...	159
§ 34—35. Лівобережна Гетьманщина наприкінці XVII ст. Початок гетьманування І. Мазепи	167
§ 36—37. Північна війна Московської держави зі Швецією та Україна. Конституція П. Орлика (Бендерська Конституція)	175
§ 38—39. Церковне життя. Культура наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.	185
Практичне заняття за розділом IV. Козацька Україна наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.	199
Узагальнення за розділом IV. Козацька Україна наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.	201
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом IV. Козацька Україна наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.	201
Розділ V. Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.	
§ 40. Посилення колоніальної політики Російської імперії. Ліквідація гетьманату	202
§ 41—42. Лівобережна та Слобідська Україна. Ліквідація Гетьманщини	208
§ 43. Південна Україна. Ліквідація Запорозької Січі ...	213
§ 44—45. Правобережжя та західноукраїнські землі в другій половині XVIII ст. Національно-визвольна боротьба українського народу	223
§ 46. Правобережжя та західноукраїнські землі в останній чверті XVIII ст.	229
§ 47. Культура України в другій половині XVIII ст.	234
Практичне заняття за розділом V. Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.	243
Узагальнення за розділом V. Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.	245
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом V. Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.	245
Узагальнення до курсу. Історія України в контексті епохи Раннього Нового часу	246
Практичне заняття за курсом. Історія України в контексті Раннього Нового часу	248
Основні дати та події	249
Основні поняття й терміни	250
Плани-схеми для самостійної роботи з підручником і додатковою літературою	253

Шановні восьмикласники і восьмикласниці!

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно ознайомитися з його змістом і структурою. Матеріал об'єднано в п'ять розділів, кожен із яких містить кілька параграфів, що, у свою чергу, поділяються на пункти. У тексті ви зустрінете слова й дати, виділені жирним шрифтом. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу.

Ви вже знаєте, що історія, як і будь-яка інша наука, має власну термінологію, і її необхідно розуміти. Підручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, інформацію про видатних історичних осіб. Працюючи на уроках і вдома, необхідно обов'язково перевіряти себе, щоб переконатися, чи правильно ви запам'ятали основні події, персоналії, нові поняття й терміни.

Параграф розпочинається стислим викладом основних навчальних завдань і запитаннями на актуалізацію знань. Це допоможе вам пригадати вже відомий матеріал і підготуватися до сприйняття нового.

Важливу роль для розуміння навчального матеріалу відіграють наведені в підручнику документи, карти, ілюстрації, таблиці та схеми. Працюючи з параграфом, необхідно прочитати підібрані до нього документи та відповісти на поставлені запитання. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи, які розкривають зміст зображеного. Схеми й таблиці унаочнюють зв'язки між складовими певного історичного явища, пояснюють його особливості тощо.

Після кожного параграфа наведені запитання і завдання. Вони допоможуть вам здійснити самоперевірку, осмислити вивчений матеріал і закріпити практичні навички. За необхідності звертайтеся до додаткових джерел.

Підручник має інтернет-підтримку. На його сторінках розміщені QR-коди, за якими ви знайдете онлайн-тестування для підготовки до тематичного контролю за кожним розділом.

Рубрики підручника

► **Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь** — ця рубрика містить стислий виклад навчальної мети.

► **Пригадайте** — запитання, подані в цій рубриці, допоможуть вам пригадати раніше вивчений матеріал і краще зрозуміти новий.

► **Цікаві факти** — тут ви знайдете чимало цікавих історичних фактів, пов'язаних зі змістом параграфа.

► **Документи розповідають** — тут наведені уривки з історичних джерел і запитання до них.

► **Словник** — саме тут пояснюються наведені в тексті нові поняття й терміни.

► **Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?** — у цій рубриці подано стислий виклад провідних думок, розкритих у тексті параграфа.

► **Запитання і завдання** — ця рубрика містить запитання й завдання до параграфів, розподілені на чотири групи:

Навчаємось у грі — за допомогою цих запитань ви зможете здійснити самоперевірку й дізнатися, чи добре ви запам'ятали основні факти з розглянутого матеріалу.

Відповідаємо на запитання — запитання цієї рубрики дадуть вам змогу осмислити прочитане.

Виконуємо завдання — виконання цих практичних завдань розвиватиме ваші навчальні вміння (працювати з історичною картою, складати плани, таблиці тощо).

Розвиваємо творчі здібності — тут ви знайдете багато цікавих завдань, що слід виконувати за допомогою ресурсів Інтернету або додаткової літератури. Ці завдання допоможуть поглибити ваші знання.

Проблемне запитання/завдання

Із повагою, авторський колектив

РОЗДІЛ І. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (XVI — перша половина XVII ст.)

§ 1. Статус українських земель у першій половині XVI ст. Люблінська унія 1569 р.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про політичне становище українських земель у першій половині XVI ст.; якими були передумови укладання, сутність і наслідки запровадження Люблінської унії для українського суспільства; що таке «федеративна держава», «Люблінська унія», «Річ Посполита», «шляхетська демократія», «воєводство».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які події середньовічної історії України вам запам'яталися найбільше? Чому? **2.** Яким було становище українських земель наприкінці XV ст.? **3.** Покажіть на карті держави, у складі яких перебували українські землі наприкінці XV ст. **4.** Назвіть і покажіть на карті українські землі, які наприкінці XV ст. перебували у складі Корони Польської і Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського.

Корона Польська — назва держави, запроваджена в Польському королівстві від середини XIV ст., що існувала незалежно від наявності або відсутності виборного короля.

? Чи правильним є судження, що обидві держави — учасники Люблінської унії були зацікавлені в об'єднанні, але по-різному? Чому?

1 ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ у першій половині XVI ст. У першій половині XVI ст. українські землі перебували у складі різних держав. Досить значна їх частина, а саме Підляшшя, Волинь, Східне Поділля (Брацлавщина) і Київщина, входили до складу Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського, а Галичина, Белзщина, Холмщина та Західне Поділля належали Короні Польській. Від середини XIV ст. Буковина була частиною Молдавського князівства. У 1514 р. Молдавське князівство разом з українськими землями потрапило в залежність від Османської імперії. Турецька влада створила на Буковині військово-адміністративну одиницю — Хотинську райю. Закарпаттям із XIII ст. володіло Угорське королівство. Унаслідок поразки від турків-османів під Могачем у 1526 р. Угорщина втратила свою незалежність, а Закарпаття поділили Священна Римська імперія (західна частина) і залежне від турків-османів Трансильванське (Семіградське) князівство (східна частина).

У Криму та частині Північного Причорномор'я від середини XV ст. існувала держава кримськотатарського народу — Кримське ханство, яке з 1475 р. було васалом Османської імперії. Чернігово-Сіверщина внаслідок московсько-литовських війн кінця XV — початку XVI ст. увійшла до складу Московської держави.

2 ПЕРЕДУМОВИ УКЛАДЕННЯ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ. У 60-ті рр. XVI ст. на українських землях відбулися важливі зміни, пов'язані з об'єднанням Корони Польської та Великого князівства Литовського в єдине державне утворення.

Якими були передумови цього об'єднання? Велике князівство Литовське дуже послабилося. Зазнавши поразки у війнах із Московією наприкінці XV — у першій половині XVI ст., Литва втратила значну частину своєї території. Із 1561 р. Литва брала участь у Лівонській війні проти Московської держави. Унаслідок поразок литовська сторона опинилася у глибокій кризі та прагнула отримати військову допомогу від Польщі. Натомість Польща сподівалася скористатися ослабленням Литви, щоб реалізувати свої плани просування на слов'янський Схід.

Ідея об'єднання Литви та Польщі мала підтримку в обох державах, але відрізнялася за змістом. Литовські магнати,

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в першій половині XVI ст.

що мали панівне становище в державі, погоджувалися на об'єднання «двох рівних» за умови існування окремого сейму й забезпечення свого привілейованого становища. Натомість середня і дрібна шляхта, незадоволена пануванням магнатів, сподівалася, що завдяки об'єднанню отримає такі самі привілеї, якими користувалася у своїй державі польська шляхта.

Польські магнати та шляхта загалом підтримували ідею об'єднання держав. Вони вбачали в цьому можливість отримати нові землі й залежне селянство. При цьому польська сторона керувалася ідеєю давньої належності частини українських земель до Польщі, від якої вони начебто були відірвані, і, відкидаючи пропозиції литовських магнатів, виступала за включення Литви до складу Польщі.

Українське шляхетство також мало свою позицію. Воно здебільшого схвально ставилося до об'єднання Литви та Польщі, сподіваючись, що завдяки цьому влада зміцніє та зможе захистити південні кордони від татарських нападів.

Герб Корони Польської

Люблінська унія. Художник М. Баччареллі. 1796 р.

? Яку інформацію про укладення Люблінської унії передає автор? Які художні засоби він використовує?

Федеративна держава — союзна держава, що складається з кількох державних утворень, кожне з яких, зберігаючи власні органи влади, підпорядковується загальнофедеративним органам влади.

? Якими були позитивні й негативні наслідки Люблінської унії?

Об'єднання двох держав також відповідало економічним інтересам української шляхти, оскільки через Польщу проходили торговельні шляхи до країн Західної Європи. При цьому українські князі виступали за об'єднання Польщі, Литви й України в одну державу на рівних засадах. Українська дрібна й середня шляхта, що не мала таких привілеїв, як князі й магнати, завдяки об'єднанню сподівалася перш за все здобути рівні права з магнатською верхівкою та отримати можливість впливати на справи в державі.

З ЛЮБЛІНСЬКИЙ СЕЙМ 1569 р. Для вирішення питання об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в польському місті Люблін у 1569 р. зібрався спільний сейм представників привілейованих станів обох держав. Гострі суперечки щодо форми об'єднання тривали близько шести місяців. Литовська сторона виступала за створення **федеративної держави**, а польська — за інкорпорацію (включення) Литви до складу Польщі.

Переконавшись, що польська сторона не збирається зважати на її пропозиції, литовська делегація залишила сейм, щоб зірвати його роботу. У відповідь на це польський сенат (верхня палата сейму) закликав готуватися до війни з Литвою та звернувся до короля Сигізмунда II Августа з вимогою прийняти рішення щодо включення до Польщі Волині й Підляшшя. Оголосивши про приєднання цих земель, польський король наказав шляхті, яка мала там маєтки, прибути до Любліна та присягнути Польщі (під загрозою втрати своїх володінь). Пізніше король видав привілей про повернення під свою владу Брацлавщини й Київщини, стверджуючи, що «вся Руська земля з давніх часів, починаючи від предків наших королів польських, була приєднана разом з іншими першими частинами до Польської корони».

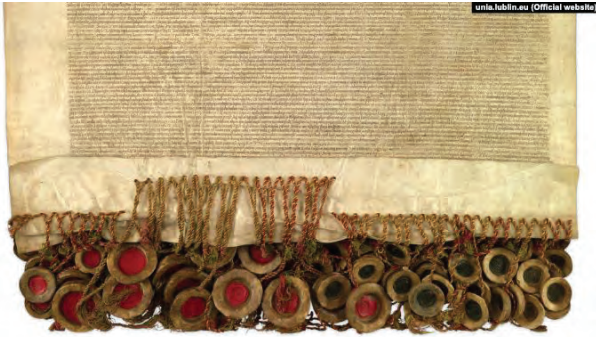
ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із рішення Люблінського сейму про утворення Речі Посполитої

Польське королівство і Велике князівство Литовське, згідно з попередньою інкорпорацією (об'єднанням) між ними, складають з обох вищезазначених народів одне нерозрізнуване неподільне тіло, [у якого] на вічні часи одна голова, не окремі государі, а один — король польський, який, згідно з давнім звичаєм і привілеєм, спільними голосами поляків і Литви буде обиратися в Польщі... Що ж до обрання, введення його на стіл Великого князівства Литовського, то воно має припинитися... Головний сейм завжди має бути один, а не окремі; крім того, має бути один ніколи не роз-

дільний сенат для всіх справ і потреб... Монета має бути одноманітна й однакова за вагою й пробою... Як у Польщі, так і в Литві мають бути знищені всі торгові мита й побори... Віднині й на вічні часи не слід брати жодних мит із духовних і світських людей шляхетського звання і з їх підданих...

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Хто очолював Річ Посполиту? **2.** Які привілеї отримувало шляхетство завдяки об'єднанню? **3.** Чим об'єднання Польщі та Литви було вигідне купецтву?

Фрагмент Люблінської унії

Люблінська унія. Художник Я. Матейко. Кінець XIX ст.

Литовська делегація змушена була підкоритися польській стороні, повернутися на сейм і погодитися на вилучення зі складу своєї держави зазначених українських земель за умови створення федеративної держави.

1 липня **1569 р.** в Любліні уклали **унію** (союз) про об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського у федеративну державу «двох народів» Річ Посполиту (дослівно — республіку).

Короля Речі Посполитої спільно обирали на сеймі представники польської та литовської шляхти. Польща й Литва зберігали окремі законодавство, судову систему, центральний і територіальний уряди, військо та фінанси. Проте в Литві власний сейм був ліквідований, і вона втратила право на самостійні зовнішні відносини з іншими державами.

4 СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІСЛЯ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ. Укладення унії сприяло здобуттю перемоги польською і литовською арміями в Лівонській війні. Річ Посполита стала однією з наймогутніших європейських держав. Із часом посилилася її роль як культурного центру євроатлантичної цивілізації серед слов'янських і балтських народів. Водночас у системі Речі Посполитої закладалися передумови для економічних і політичних переваг польської сторони й недостатньо враховувалися інтереси білоруської та української спільнот.

Українські землі у складі Речі Посполитої поділялися на **воєводства**. Вони складалися з повітів, де адміністративна й судова влада зосереджувалася у призначуваних королем старост. У воєводствах і повітах для вирішення місцевих питань, обрання депутатів на загальнодержавний Вальний сейм час від часу скликали шляхетські сеймики. Воєводства очолювали воєводи, яких призначала влада. Вони здійснювали адміністративну та військову владу, головували на місцевих сеймиках.

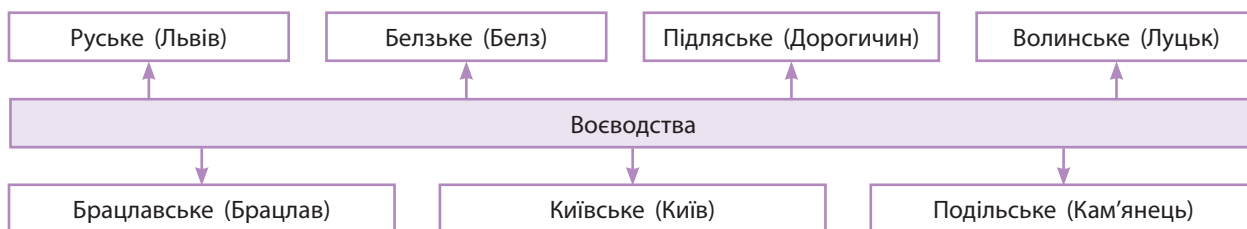
Люблінська унія 1569 р. — об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в одну державу — Річ Посполиту за рішенням спільного сейму обох держав, проведеного в 1569 р. в місті Люблін.

Герб і прапор Речі Посполитої

Воєводство — адміністративно-територіальна одиниця на українських землях у складі Великого князівства Литовського й Корони Польської у XV—XVIII ст.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

«Шляхетська демократія» — назва, що використовувалася щодо устрою Речі Посполитої, за якого провідна роль у державі належала привілейованому стану, що управляв країною від імені всього народу.

Литовські статuti — зводи законів Великого князівства Литовського 1529, 1566 і 1588 рр., створені на основі місцевого литовського і руського (білоруського й українського) права з відповідним останньому судочинством.

ЦІКАВІ ФАКТИ

На думку сучасного українського історика Петра Кралюка, Люблінська унія певною мірою перешкодила в XVI ст. Московській державі поглинути українські землі й розчинити їх у «московському морі». Проте вона сприяла розчиненню тогочасної української суспільної верхівки в «Польському морі».

Було створено систему шляхетських станових судів. У гродських судах цивільні й кримінальні справи розглядали старости. У підкоморських судах суддя-підкоморій вирішував суперечки, пов'язані з розмежуванням шляхетських володінь. Земські суди складалися із судді, підсудка й писаря та обиралися на повітових сеймиках шляхтою. Вони діяли тимчасово й спочатку розглядали лише суперечки місцевої шляхти.

Люблінська унія мала як позитивні, так і негативні наслідки для українських земель. Так, їх основна частина об'єдналася в межах однієї держави, що сприяло національно-культурному розвитку українського народу. На приєднаних до Корони Польської українських землях зберігалася судочинство за нормами **Литовських статутів** та ведення діловодства руською мовою (так тоді називали українську й білоруську мови). Українські князі й шляхта мали можливість обіймати посади в місцевій адміністрації незалежно від свого віросповідання. Завдяки Люблінській унії українські землі долучилися до нових форм суспільного життя: **«шляхетської демократії»**, місцевого самоврядування, станового судочинства тощо. Через Польщу на українські землі поширився західноєвропейський культурний вплив, збільшувалася кількість навчальних закладів.

Необхідність брати участь у роботі сеймиків, Вального сейму, спілкування з польськими урядовцями спричиняли поступову полонізацію й денаціоналізацію української шляхти. Завдяки Люблінській унії король отримав можливість наділяти польську шляхту маєтками на новопри-

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із постанови Вального сейму Речі Посполитої (1590 р.)

Вказали нам коронні чини, що від значних у нашій державі просторів пустих земель, розташованих на кордоні з Білою Церквою, ніякої користі нема ні громадської, ні приватної, отже, як ці землі можна було б перетворити на корисні, аби не лежали пусті. Тому внаслідок даного нам від усіх чинів дозволу встановлюємо, що будемо вважати себе вільними в роздачі в цьому розумінні тих пустирів на вічність особам шляхетського стану, вислуженим перед нами і Річчю Посполитою, на розсуд і волю нашу...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте: **1.** Як влада Речі Посполитої розпоряджалася українськими землями, що перебували в її складі? **2.** Чим влада обумовлювала доцільність запроваджених заходів?

еднаних територіях. Поява на українських землях володіння польських магнатів спричинила значне посилення визиску селянства. Згідно з умовами Третього Литовського статуту 1588 р., селяни, що жили на землі власника маєтку понад десять років, ставали його кріпаками. Водночас унаслідок колонізації та покатоличення посилювалися національно-релігійні утиски переважної частини українського населення. Також марними виявилися надії на припинення татарських нападів і шляхетських наїздів на українські землі.

Пам'ятний знак, присвячений укладанню унії в Любліні (Польща)

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- У першій половині XVI ст. українські землі перебували у складі кількох різних держав.
- У 60-х рр. XVI ст. сформувалися передумови для об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в єдину державу. Проте бачення форми

та змісту майбутнього державного об'єднання в його учасників суттєво відрізнялося.

- Унаслідок укладання Люблінської унії на карті Європи постала нова держава — Річ Посполита. Більша частина українських земель опинилася під польською владою, що вплинуло на становище її населення.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1569 р. — укладання Люблінської унії.

1588 р. — прийняття Третього Литовського статуту.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Асоціації». **Правила гри.** Учитель/вчителька називає термін, назву, історичне явище тощо за розглянутим матеріалом і пропонує учням та ученицям навести асоціації, які вони в них викликають. У разі необхідності вчитель/вчителька просить пояснити ту чи іншу асоціацію.

 2. Яким було становище українських земель у першій половині XVI ст.? 3. У чому полягали передумови об'єднання Польщі й Литви і його бачення польською, литовською та українською сторонами? 4. Як уклали Люблінську унію? 5. Що змінилося для українських земель після Люблінської унії?

 6. Покажіть на карті, до складу якої держави та які саме українські землі входили в першій половині XVI ст. До складу якої держави входили в цей час землі, де ви живете? 7. Покажіть на карті назви й центри воєводств, створених польською владою на землях, отриманих за Люблінською унією. 8. **Робота в парах.** Складіть таблицю «Укладання Люблінської унії».

Передумови укладання	Сутність унії	Наслідки для українських земель

 9. **Робота в малих групах.** Розв'яжіть історичну задачу. Польський король Сигізмунд II Август у виданому 6 червня 1569 р. привілеї про повернення Київщини до складу Польщі наголошував: «Київ був і залишається головою й головним містом Руської землі, а вся Руська земля з давніх часів, починаючи від предків наших королів польських, була приєднана разом з іншими першими частинами (*Підляшшям, Волинню і Брацлавщиною* — Авт.) до Польської Корони». Чи погоджуєтесь ви із цим? Наведіть факти, що підтверджують вашу думку.

§ 2—3. Соціальна структура суспільства та економічне життя на українських землях у XVI ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

якими були основні верстви тогочасного українського суспільства; чим відрізнялося становище привілейованих, напівпривілейованих і непривілейованих верств населення; про особливості тогочасного економічного життя українських земель; визначення термінів і понять «шляхта», «магнати», «данники», «тяглі», «фільварок», «оренда», «рента», «магдебурзьке право».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке соціальна структура суспільства? **2.** Якими були основні верстви населення українських земель у другій половині XIV — XV ст.? **3.** Які верстви населення українських земель у цей час були привілейованими, а які — ні? Чим відрізнялося їхнє становище? **4.** Що ви знаєте про розвиток господарства, міст, ремесел і торгівлі в другій половині XIV — XV ст.?

Соціальні стани — групи людей, члени яких відрізнялися за своїм статусом (сукупністю прав і обов'язків): їхній склад, привілеї та обов'язки визначалися законом. Належність до станів переважно успадковувалася.

Шляхта — привілейований стан у Польщі, Литві, на українських і білоруських землях, які в XIV—XVIII ст. належали Великому князівству Литовському або Речі Посполитій.

Привілей — пільга, право, надане окремим особам, групам людей, станам.

1 ПРИВІЛЕЙОВАНІ СТАНИ. Соціальна структура тогочасного українського суспільства мала становий характер. За своїм статусом **стани** поділялися на привілейовані, напівпривілейовані та непривілейовані. До привілейованого стану належала **шляхта**. Її верхівку посідали колишні удільні князі. Вони становили замкнену групу, до якої не можна було увійти завдяки заможності або найвищим державним посадам. Князівські роди поділялися на «княжат головних» і «княжат-повітовників». До «княжат головних» належали Острозькі, Заславські, Сангушки, Чарторийські, Корецькі, Гольшанські, Дубровицькі. Вони не підлягали дії місцевої адміністрації, мали право входити до великокнязівської ради й вирушати у військові походи зі своїми загонами під родовими гербами. Їм належали великі спадкові землеволодіння, де вони мали право вершити суд над своїми підданими, установлювати податки й повинності, надавати підлеглим землю за умови несення служби. «Княжата-повітовники» таких прав і **привілеїв** не мали, а їхні збройні загоны виступали у складі повітового ополчення, підпорядкованого місцевій адміністрації.

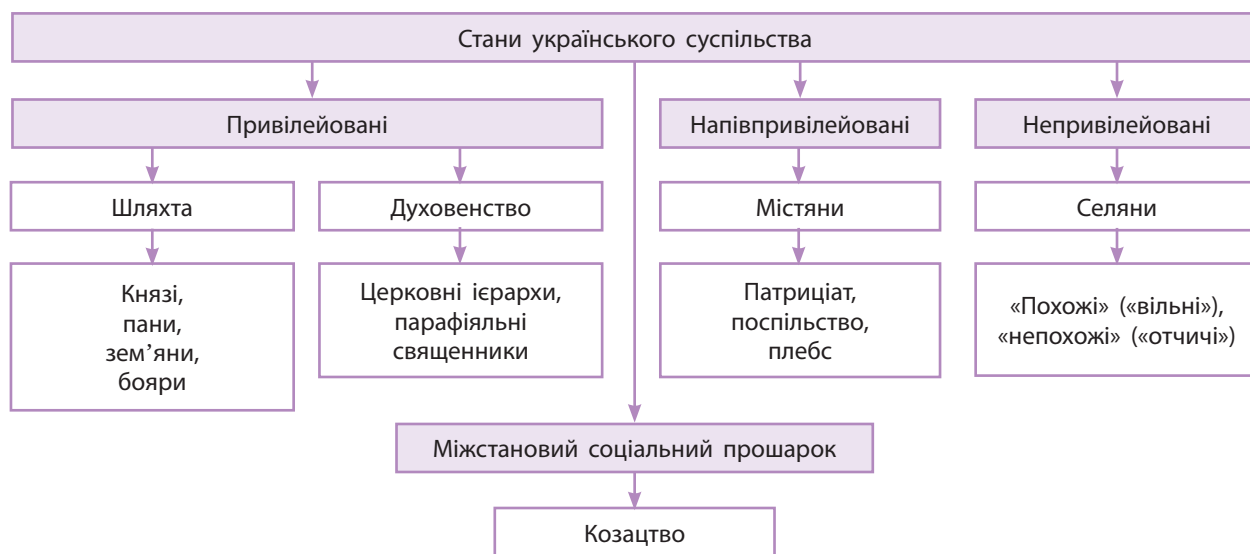
До **панів** належала заможна шляхта, яка не мала князівських титулів, але вирізнялася давністю походження, наявністю спадкового землеволодіння та привілеїв.

До середньої і дрібної шляхти належали зем'яни й бояри. Це була залежна від князів і панів верства, представники якої здобували шляхетство та право на володіння землею, відбубаючи військову (боярську) службу зі своїми загонами кіннотників або особисто.

У 1528 р. було проведено «попис земський» (перепис шляхти). Посилання на цей «попис» стало відтоді доказом шляхетства. Водночас поняття «зем'яни» та «бояри» замінили на єдине — шляхтичі.

Права шляхти визначалися та закріплювалися статутами Великого князівства Литовського (Литовськими статутами). **Перший Литовський статут 1529 р.** узаконив поділ шляхетства на шляхту, яка отримувала землі за службу, і **магнатів** — князів і панів, що володіли містами, містечками й величезними землями за спадковим правом, підпорядковувалися лише великому князю та мали власні військові загоны. **Другий Литовський статут 1566 р.** збільшив обсяг прав служилої шляхти, зрівнявши її з магнатами. Шляхта отримала можливість долучатися до управління державою завдяки участі в роботі повітових сеймиків (місцевих станово-представницьких органів) і великого Вального (загального) сейму.

СТАНОВИЙ ПОДІЛ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА на початку XVI ст.

Привілейованим станом українського суспільства було **духовенство**, що становило майже десятину всього населення. Воно поділялося на вищих церковних ієрархів (митрополит, єпископи, архієпископи тощо), які обіймали

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Український історик XIX ст. В. Антонович про українську шляхту

...Виявляються дуже яскраві типи української шляхти, які можна поділити на декілька категорій.

Перший тип — магнатський, який стоїть дуже високо над звичайною шляхтою... (Вони) у короля привілей на землі, що не зайняті й частково навіть невідомі польському урядові...

Поруч із магнатами стоїть дуже численний стан середньої шляхти. Вона перша почуває, що не можна поєднати українську національність з польською. Тому що руська національність перебуває в утисках, у загоні, вона приймає польську національність, вводить у сім'ї польську мову, віру і звичаї... і таким чином силкується закрити своє українське походження...

Дуже жалюгідно виглядають ті шляхтичі, що думають сполучити шляхетство зі своєю національністю, що не переходять до чужого народу та зберігають православну віру і народну мову... Польська шляхта цурається їх через те, що вони схизматики, а народ — через те, що вони шляхтичі-пани...

Були, нарешті, і такі шляхтичі, що лишилися при вірі свого народу і відrekliлися від привілеїв свого стану. Таких зразків... за відомими нам джерелами можна показати кілька.

? Робота в парах. Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Які групи в українській шляхті вирізняє дослідник? **2.** Чим відрізнялося їхнє становище в суспільстві?

Магнати (від латин. «багатий», «знатна людина») — аристократи, родовиті великі землевласники в Угорщині, Польщі, Литві, Україні, Білорусі та деяких інших країнах Європи.

Українська шляхта.
Реконструкція С. Шаменкова

? Опишіть одяг української шляхти.

Князь Василь-Костянтин Острозький.
Невідомий художник. XVI ст.

? Чи поділяєте ви думку, що князь В.-К. Острозький був однією з видатних особистостей свого часу? Поясніть свою відповідь.

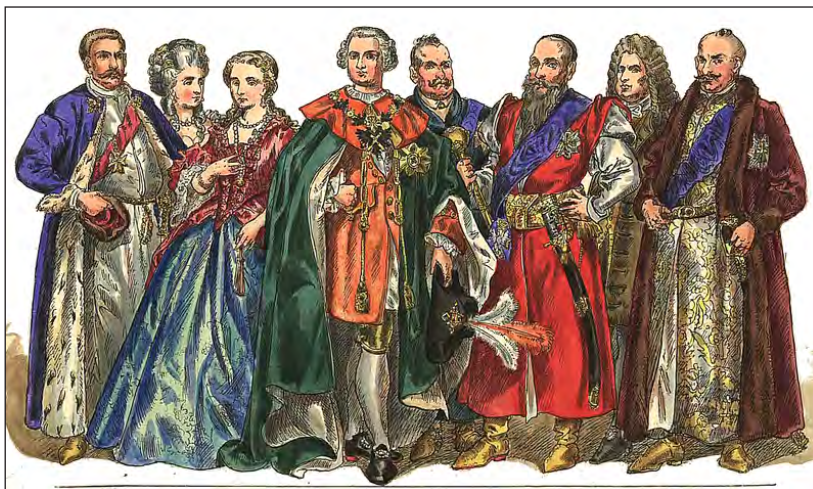
ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Василь-Костянтин Острозький — видатний представник української шляхти XVI — початку XVII ст. та роду Острозьких; князь, магнат, культурний діяч. Він володів великими маєтностями на Волині, Галичині, Київщині та Поділлі, що налічували 25 міст, десятки містечок і 670 сіл. Наприкінці XVI ст. князь був найбільшим після короля Речі Посполитої землевласником. Річні прибутки В.-К. Острозького — 10 млн злотих — складали два державні бюджети Речі Посполитої. Він обіймав посади старости володимирського, маршалка волинської шляхти, київського воєводи, сенатора сейму Речі Посполитої. На посаді київського воєводи В.-К. Острозький фактично став господарем українського прикордоння, або «некоронованим королем Русі». Він висувався претендентом на польську корону в 1572 р. після смерті Сигізмунда II Августа та на московський трон після смерті царя Федора в 1598 р.

В.-К. Острозький відомий своєю меценатською діяльністю. Він підтримував православні установи, медичні та освітні заклади. Князь заснував школи в Турові, Володимирі-Волинському, Слуцьку, Острозі, при Києво-Печерському монастирі, а також друкарні в Острозі, при Дерманському та Києво-Печерському монастирях.

Коштом князя в Києві відбудували Кирилівський та Межигірський монастирі, на Подолі спорудили церкви Миколи Доброго й Різдва-Предтечинську. В.-К. Острозький вважався також патроном (покровителем) понад тисячі православних церков на українських землях. Князь був противником Берестейської церковної унії. Він виступав за культурно-релігійну автономію українського та білоруського народів, створення європейської антитурецької ліги.

свої посади лише за дозволом великих князів литовських і польських королів, та нижче парафіяльне духовенство. Становище нижчого духовенства було залежним від шляхти й магнатів, на землях яких розташовувалися їхні парафії.

Шляхта (за малюнком Я. Матейка). 1893 р.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Литовські статuti вважають найпрогресивнішими і найдосконалішими в Європі зводами законів у XVI ст. Вони проголошували рівні права «шляхті і всьому поспільству і їх підданім, корінним жителям земель Великого князівства Литовського, якого б стану і походження вони не були, всі їхні права і церковні привілеї як для осіб католицького, так і православного віросповідання». При цьому зазначалося, що «всіх у Великому князівстві Литовському єдиним правом судити належить». Статuti містили прогресивні правові й політичні ідеї епохи Відродження: відповідальність суддів перед законом, право особи на адвокатський захист, особисту відповідальність правопорушника (а не його родини), рівні права представників різних станів, віросповідань і національностей, захист особистості та майнових прав жіноцтва.

Проте перш за все Литовські статuti відстоювали майнові й політичні права князів та шляхти.

Литовський лит, присвячений 475-річчю укладання Першого Литовського статуту 1529 р.

? У чому полягає історичне значення Литовських статутів?

2 НАПІВПРИВІЛЕЙОВАНІ Й НЕПРИВІЛЕЙОВАНІ СТАНИ. До напівпривілейованого стану належали **міст'яни**, що мали привілеї на міське самоврядування, окремий становий суд, займалися ремеслами й торгівлею. Проте вони сплачували податки, виконували повинності на користь приватних власників міст або держави. Найзаможнішою частиною населення міст був порівняно нечисленний **патриціат**, що складався з найбагатших купців, лихварів і ремісників. До **поспільства** — найчисленнішої, середньої за рівнем заможності частини містян — належали цехові майстри й більшість купецтва. Значну частину міського населення становив **плебс** — біднота, міські низи, які не мали власності.

Переважну частину населення українських земель (близько 80 %) складало **селянство**, яке належало до непривілейованого стану. За своїм правовим становищем воно поділялося на королівських (великокнязівських) і приватновласницьких, за характером повинностей — на службових, чиншових (данників) і тяглих, за ступенем особистої свободи — на «похожих» та «непохожих» селян. Лише «похожі» селяни мали право на безперешкодний перехід від одного землевласника до іншого. «Непохожі» селяни примусово й безоплатно працювали в господарстві пана.

Службові селяни були особисто вільними селянами, за службу своєму володарю вони отримували землю та звільнялися від інших повинностей. Від них походили деякі дрібні шляхтичі. Більшість селянства становили чиншові (данники). Це були вільні селяни, які сплачували власнику землі за користування нею **ренту** (чинш) продуктами або грошима. Тяглими називали селян, що не мали власної землі й за її **оренду** відбували повинності на користь держави або землевласників зі своїм «тяглом» (робочою худо-

Селяни. Реконструкція
С. Шаменкова

? Порівняйте за ілюстраціями на с. 11—13 вбрання різних верств українського суспільства в XIV та XV—XVI ст.

Рента — дохід від власності, який сплачують орендарі власникам за право користування нею протягом певного періоду.

Оренда — найм майна, тимчасове користування ним за певну плату.

бою). Вони були як вільними, так і прикріпленими до своїх наділів.

Із представників різних верств населення формувалася міжстановий соціальний прошарок козацтва. Поступово воно зросло кількісно та зміцніло, розгорнуло боротьбу за визнання за собою прав і привілеїв окремого стану. У тогочасному українському суспільстві козацтво почало відігравати роль еліти й представника інтересів населення.

? Дайте оцінку моральним засадам існування людської спільноти, що існували в сільських громадах.

З ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ СЕЛА. СІЛЬСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ. Основою сільського господарства на українських землях було землеробство. На Галичині, Волині, Поділлі та в центральних районах Київщини переважала трипільна система землеробства, а на Поліссі, півдні Київщини та Переяславщині зберігалися менш продуктивні двопільна й перелогова системи. Поступово з'явилися більш досконалі знаряддя праці. Поряд із сохою почали використовувати плуг із залізним лемешем, у який запрягали волів. Трипільна система й плугова оранка здебільшого були поширені в господарствах магнатів і шляхти.

Крім землеробства, розвивалися тваринництво, городництво, садівництво та бджільництво. Не втрачали свого значення в господарському житті також рибальство й мисливство.

На українських землях у складі Великого князівства Литовського сільське господарство мало переважно натуральний характер. Сільськогосподарські продукти вироблялися здебільшого для власних потреб. Сільське господарство українських земель у складі Польського королівства поступово переорієнтовувалося на потреби європейського ринку. Унаслідок Великих географічних відкриттів із нововідкритих земель до Європи надійшла значна кількість золота, що прискорило розвиток міст як центрів мануфактурної промисловості. Це, у свою чергу, сприяло зростанню попиту на сільськогосподарську продукцію та сировину для мануфактур. Саме тому шляхта на українських землях по-

Золотий Потік на Тернопільщині — родове гніздо Потоцьких. Художник Б. Стенчинський. 1848 р.

Фільварок Завісся Новоградського повіту. Художник Н. Орда

чала створювати **фільварки**, де за рахунок збільшення експлуатації селян могла отримувати більше продукції. Водночас зростала кількість «непохожих» селян.

Поширенню фільваркової системи господарювання на українських землях у складі Великого князівства Литовського сприяло здійснення заходів за «**Уставою на волоки**», підписаною польським королем і великим князем литовським Сигізмундом II Августом (1557 р.). Згідно з документом усі земельні володіння великого князя вимірювалися й ділилися на однакові ділянки — волоки. Найкращі орні землі відводили під великокнязівські фільварки, решта розподілялася між селянством. Тяглі селяни з усіма дорослими членами своєї родини за користування волокою мали відпрацьовувати у фільварку **панщину**, що становила два дні на тиждень.

Волочна реформа зруйнувала давню форму користування землею сільською громадою й замінила її на подвірну. Збільшилися повинності селян, обмежилися їхні права переходу. Селян фактично позбавили права користуватися лісами, зменшили площу земель спільного користування (пасовища, луки). До кінця XVI ст. волочна система землекористування поширилася на землі шляхти й церкви.

Сільське самоврядування в XVI ст. здійснювалося громадами (хоча сам цей термін виник набагато пізніше). В окремих селах громаду називали «весь» або «село». Громади декількох сіл, що найчастіше належали одному власнику, називали «волость». Волосні громади в цей час були типовими для Волинського, Подільського, Київського, Белзького і Руського воєводств. Засади громадського самоврядування майже не регламентувалися; воно здійснювалося на основі давніх традицій і звичаїв.

Очолював громаду староста, якого обирали селяни або призначав власник села. Крім цього, обиралися інші члени громадського правління («уряду») і «копного» суду. У цих установах могли брати участь лише голови родинних господарств. Жінки й неодружені чоловіки були позбавлені права голосу. Громада мала визначену територію, нерухоме майно, певні доходи й витрати.

У громадах існували моральні засади, задля яких відбувалося гуртування в одну спільноту: кругова порука, колективна відповідальність за кожного члена, за порядок і правопорушення, що відбувалися на території громади.

4 РОЗВИТОК МІСТ, РЕМЕСЕЛ І ТОРГІВЛІ. У XVI ст. на українських землях зростали й розвивалися міста. Найбільше міст розташовувалося на західноукраїнських землях. На Східному Поділлі та Київщині їхня кількість зменшилася через постійну загрозу набігів татар. Найбільшим містом

Фільварок — хутір, маєток, велике шляхетське господарство, орієнтоване на ринок; був багатогалузевим господарством, де вся земля належала панові, базувалося на праці селян, що відробляли «тяглову службу», або панщину.

Панщина — одна з форм земельної ренти, примусової праці залежних селян, які працювали в господарстві землевласника власним інвентарем і мали дуже обмежену особисту свободу.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

3 «Устави на волоки» (1557 р.)

...Тяглі люди повинні працювати по два дні кожного тижня, а влітку відбутися чотири толоки (*Толока — спільна безоплатна праця. — Ред.*), за це дати тиждень відпочинку на Різдво Христове, тиждень на м'ясиці, тиждень на Великдень, а ті, що на роботу не з'являються, платять борг...

Про роботу війт повинен попередити підлеглих недільного дня, із чим і коли люди мають з'явитися на роботу. Війт кожному призначає роботу. [Якщо хтось не з'явиться], то за перший день платить гроші, а за другий день — барана, а за третій день... бичем на лавці покарати, а заборговані дні веліти відпрацювати.

? Якими стали обов'язки тяглих селян за документом?

Засідання міського уряду.
Гравюра. XVI ст.

Магдебурзьке право — найбільш поширений у містах Центрально-Східної Європи варіант німецького права, що виник у XII ст. в місті Магдебург, за яким міста звільнялися від управління та суду великих землевласників і створювали власні органи самоврядування.

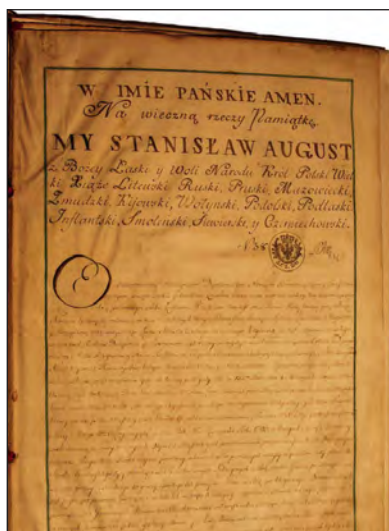
став Львів, населення якого досягало 7—10 тис. осіб. Великими й середніми містами (200—700 будинків) вважалися Брацлав, Кременець, Вінниця, Житомир, Луцьк, Острог, Львів тощо.

Деякі міста перебували в залежності від магнатів і церкви. Існували також міста, підпорядковані польським королем і великому князю литовському. Державна влада намагалася сприяти їхньому розвитку, оскільки міста сплачували великі податки й захищали від нападів татар. У цей час на українські землі поступово поширювалося **магдебурзьке право**.

Українські міста отримували магдебурзьке право від литовських князів, польських королів, а пізніше й від українських гетьманів. Уперше на українських землях його здобули міста Володимир-Волинський (1324 р.), Сянок (1339 р.), Львів (1356 р.), Кам'янець (1374 р.). У деяких західноукраїнських містах надання магдебурзького права супроводжувалося посиленням німецької та польської колонізації та обмеженням прав українського населення.

Магдебурзьке право надавали містам польський король, великий князь литовський, а пізніше й великі магнати. Протягом другої половини XIV — першої половини XVI ст. таке право отримала більшість значних міст України.

Міста, що мали магдебурзьке право, управлялися магістратом — виборним органом міського самоврядування, що складався з **ради** (адміністративного органу й суду в цивільних справах) та **лави** (суду в кримінальних справах). Раду очолював бурмістр, а лаву — війт. Радники і лавники відповідно до норм магдебурзького права були виборними посадовцями. Виборчі права в містах мали чоловіки з патріциату й поспільства.

Привілей про надання місту Крилів Київського воєводства (нині затоплене водами Кременчуцького водосховища) магдебурзького права

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із грамоти польського короля Сигізмунда I місту Львову (1525 р.)

Під час нашого перебування минулого року в місті Львові до нас звернулися зі скаргою громадяни того ж нашого міста Львова руської віри, яких там живе чимало... [що] бурмістри зазначеного міста забороняють їм купувати будинки, які стоять поза межами їхньої вулиці, тримати шинки, продавати та пити вино, пиво та інші напої, торгувати сукном, а також займатися ремеслом, записуватися в цехи.

...Ми, разом зі своїми радниками... обміркували ці скарги і... ухвалили: самі громадяни міста Львова грецької або руської віри задоволені своїм місцем перебування... інше ж житло, що розташоване в інших місцях і вулицях, де раніше не жили вони самі або їхні попередники, вони не можуть і не

мають права купувати, будувати та мати у володінні. Так само за давнім звичаєм та заборонаю, що збереглися до нашого часу в названому нашому місті Львові, не можна приймати до цехів та допускати до ремесел [православних — Авт.], ми залишаємо назавжди в попередньому стані. Щодо попередніх своїх торгових справ, що дозволили їм раніше, то можна вільно здобувати собі харчування і прибуток для свого домашнього господарства...

? Робота в парах. Який висновок можна зробити за фактами, наведеними в документі, про ставлення польської влади до православних містян Львова?

Міста були осередками ремесла й торгівлі. У середині XVI ст. налічувалося вже понад 130 різних спеціальностей, із них близько 80 були безпосередньо ремісничими. Водночас більшість жителів міст також продовжували займатися сільським господарством.

На українських землях у складі Польського королівства міські ремісники переважно об'єднувалися в цехи. При цьому для православних містян доступ до цехів ускладнювався. Позацехових ремісників, що не мали можливості вступити до цехів, називали **партачами**. Цехи всіляко боролися з ними.

В українських містах на території Великого князівства Литовського цехи були менш поширені.

У XVI ст. продовжувала розвиватися торгівля. Основними формами торгівлі були: ярмарки, що відбувалися декілька разів на рік у великих містах; торги, які проходили кілька разів на тиждень; щоденна торгівля в міських крамницях. Купці в містах створювали об'єднання на зразок ремісничих цехів.

У цей період активно розвивалася й міжнародна торгівля. Через українські землі проходили торговельні шляхи, якими східні й московські товари, а також продукти місцевого виробництва відправляли до країн Центральної та Західної Європи. З українських земель на захід везли віск, мед, зерно, шкіру, худобу, солону рибу, сіль, деревину. Натомість завозилися одяг, ремісничі вироби, вина, залізо, папір, зброя, західноєвропейські тканини (атлас, оксамит, сукно, полотно) тощо. Центрами міжнародної торгівлі стали Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець.

Чоботар. Малюнок 1535 р.

Ножиці — типове зображення на емблемах кравецьких цехів

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Населення українських земель поділялося на стани. У першій половині XVI ст. відбулося завершення оформлення правового статусу шляхти. Найчисленнішим і найбільш безправним станом українського суспільства було селянство.

■ Залучення українських земель до європейського ринку сприяло зростанню попиту на продукцію сільського господарства й появи фільварків.

■ Українські міста в XVI ст. зростали, багатіючи на розвитку ремесла й торгівлі. Посилювався процес набуття містами магдебурзького права.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1529 р. — прийняття Першого Литовського статуту.

1566 р. — прийняття Другого Литовського статуту.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Вігадайте термін або історичне явище». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються в команди по 5—7 осіб. Учитель/вчителька загадує термін або історичне явище для кожної команди, записує їх на картці та вкладає в конверт. Кожна команда має за визначений час (3—5 хвилин) поставити вчителю/вчительці 10—12 запитань, щоб відгадати свій термін або історичне явище. Учитель/вчителька може відповідати лише «так», «ні» або «частково». Перемагає команда, яка виконає завдання найшвидше або використавши найменшу кількість запитань.

 2. Якими були характерні риси становища привілейованих станів українського суспільства XVI ст.? 3. Чим улаився князь В.-К. Острозький? 4. Порівняйте становище тогочасних напівпривілейованих і непривілейованих станів. 5. Які зміни відбувалися в розвитку сільського господарства? 6. Назвіть характерні риси розвитку міст, ремесел і торгівлі в XVI ст.

 7. Визначте за картою та запишіть у зошит назви українських міст, які отримали магдебурзьке право до кінця XVI ст. 8. **Колективне обгово-**

рення. Визначте спільне й відмінне в розвитку українського суспільства й суспільств країн Західної та Центральної Європи в XVI ст. 9. **Робота в парах.** Складіть таблицю «Становий поділ українського суспільства в XVI ст.».

Стан	Статус	Які мав права, привілеї, обов'язки

 10. **Робота в малих групах.** Розв'яжіть історичну задачу. У XVI ст. вважали, що поділ на стани є боговстановленим і походить від біблійного Ноя, що розподілив обов'язки між своїми синами Симом, Хамом і Яфетом. Ця точка зору відображена в тогочасному латинському прислів'ї: «Ти, Симе, молися, Хаме — працюй, Яфете — управляй і захищай». Якою, на вашу думку, була роль станового поділу для розвитку українського суспільства XVI ст.? 11. За додатковими джерелами ознайомтеся з діяльністю В.-К. Острозького. Сформулюйте обґрунтоване судження про моральні цінності, якими він керувався у своїй діяльності.

§ 4. Соціально-економічний розвиток українських земель у першій половині XVII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

як відбувалося зростання магнатських землеволодінь на українських землях; про основні прояви й наслідки розвитку фільваркового господарства; значення термінів і понять «товарне виробництво», «загородники», «комірники».

1 ЗРОСТАННЯ МАГНАТСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ. У першій половині XVII ст. на українських землях швидко збільшувалося магнатське землеволодіння. До його розвитку магнатів підштовхувало збільшення на західноєвропейських ринках попиту на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію. У Галичині розташовувалися маєтності Потоцьких, Собеських, Даниловичів, Одровонжів та інших у формі «ключів» — кількох сіл і містечок, що управлялися як єдиний господарський комплекс. У 1629 р. в Брацлавсько-

му воеводстві 80 % усіх селянських і містянських дворів належало 18 магнатам, у Волинському воеводстві 75 % селянських господарств перебувало у власності магнатів. Саме на Волині розташовувалася «Острозчина» — володіння родини князів Острозьких. Крім цього, їхні землі на початку XVII ст. перебували в Брацлавському, Київському, Руському, Сandomirському, Краківському, Берестейському, Мінському, Новогрудському, Вітебському та Віленському воеводствах. У них налічувалося 620 населених пунктів, серед яких 38 міст. Проте найбільшими були волинські володіння князя.

На Лівобережжі своїми розмірами вирізнялися маєтки Вишневецьких, або «Вишневецьчини», із центром у Лубнах. Наприкінці 30-х рр. XVII ст. до них входило 39,6 тис. селянських дворів, 56 міст і містечок. Загалом Вишневецькі, яким належали й землі на Поліссі, Поділлі, Волині й Галичині, мали майже півмільйона «підданих» — посполитих (селян) і містян.

Великі земельні маєтки в інших місцевостях України мали також родини Збаразьких, Хоткевичів, Корецьких, Ружинських, Замойських та інших.

Земельні володіння магнатів зростали за рахунок успадкування, купівлі або захоплення маєтків, укладення вигідних шлюбів, заселення окраїнних територій, дарувань із боку королів. Права магнатів на володіння землями затверджувалися королівськими грамотами.

2 ПОШИРЕННЯ ФІЛЬВАРКІВ. РОЗВИТОК ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА. Зростання попиту на сільськогосподарську продукцію спонукало землевласників до перетворення своїх маєтків на фільварки. Урожайність у фільварках, особливо великих, була вищою порівняно із селянськими господарствами. У фільваркових господарствах першої половини XVII ст. вирощували зернові, влаштовували городи, ставили на відгодівлю волів, розводили птицю, займалися рибництвом.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Назвіть особливості економічного життя українських земель у першій половині XVI ст. **2.** Коли було укладено Люблінську унію? **3.** Назвіть основні наслідки Люблінської унії для українських земель. **4.** Що таке фільварок? **5.** Хто такі магнати?

? Яке судження буде більш правильним: у сільському господарстві українських земель першої половини XVII ст. набули поширення нові явища або розвивалися явища, започатковані в XVI ст.? Поясніть свою думку, використовуючи матеріал пунктів 1, 2 параграфа.

Замок у містечку Вишнівець (Тернопільська обл.) — родинне гніздо князів Вишневецьких. Сучасний вигляд

Залишки вежі замку Корецьких-Острозьких у м. Корець (Рівненська обл.) Сучасний вигляд

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із розповіді польського шляхтича С. Старовольського про зміни, які відбувалися в середовищі шляхти в першій половині XVII ст.

За старих часів вважалося обов'язком селянина обробляти землю, а купця — займатися торговими справами. Шляхтич же віддавався рицарській справі й безперервно воював. Тепер у нас нема вояків... зате є корчмарі, гendлярі й посередники... Найбільшим подвигом у нас вважається знати дорогу, якою женуть биків із маєтку до Гданська, бо всі заможні торгують волами, кіньми, вином, медом... рибою... усяким хлібом... Усе, що їх піддані

мають у себе для продажу, вони наказують нести на панський двір, скуповують за найнижчими цінами й відправляють до міста... Туди ж вони посиляють і свої продукти.

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, які зміни відбулися в середовищі шляхти Речі Посполитої внаслідок розвитку товарного виробництва.

Товарне виробництво — виробництво продукції для продажу, а не для власного споживання.

Чинбар. Гравюра XVI ст.
(Чинбарство — давнє ремесло обробки шкіри)

Знаряддя праці чинбаря.
Експозиція музею

? Опишіть працю чинбаря за наведеними ілюстраціями

Одночасно з поширенням фільварків розгортався процес освоєння окраїн, унаслідок чого в Україні набагато зросла площа оброблюваних земель. Сільське господарство поширилося на нові місцевості Східного Поділля, південну частину Київщини й Лівобережжя та майбутню Слобожанщину. Проте найбільш розвинене землеробство залишалося на території Белзщини, Холмщини, Волині, Західного Поділля й частково Галичини.

Із появою фільварків пов'язувався розвиток **товарного виробництва**. Одночасно із цим значні суспільні зміни відбулися в середовищі магнатів і шляхти.

Із фільварків на ринки пани відправляли великі валки з продуктами та зерном і виручали за їх продаж значні суми грошей. У багатьох маєтках щорічно для продажу на ринку відгодовували 100—300 волів, в окремих фільварках зустрічалися кінські заводи. Вирощування породистих коней для потреб війська й знаті також забезпечувало великі прибутки їхнім власникам.

Свідченням залучення магнатів і шляхти до товарного виробництва стало зростання кількості млинів, крупоруюток, ґуралень, броварень, чинбарень тощо.

3 РОЗВИТОК МІСТ. У цей період, як і раніше, на українських землях зростали старі міста й містечка та з'являлися нові. Зокрема, упродовж першої половини XVII ст. були засновані десятки нових міст і містечок: Котоп, Яготин, Умань, Бориспіль тощо. У 40-х рр. XVII ст. найбільшими за кількістю населення стали Львів (15—18 тис. осіб), Київ (15 тис. осіб), Меджибіж (12 тис. осіб), Біла Церква (10,7 тис. осіб). Однак типовими вважалися міста з 2—3 тис. жителів. Від міст держава або магнатівласники отримували значні доходи (збори з ремісників і торговців, плата за проїзд через місто, за місце на ринку тощо). Деякі міста давали своїм власникам у 50 разів більше прибутку, ніж села, на місці яких вони виникли.

Панорама Львова. Гравюра.
Художник А. Гогенберг.
1617—1618 рр.
Перше друковане зображення
міста

Королівські міста, які належали державі, були адміністративними центрами й найчастіше управлялися на основі магдебурзького права. Проте більшість міст (близько 80 %) становила приватну власність або належала церкві. Так, із 206 міст у Київському воєводстві налічувалося 46 королівських, 150 приватновласницьких і десять церковних. Окремі приватні й церковні міста також користувалися магдебурзьким правом. Деякі магнати володіли багатьма містами. Так, С. Конецпольському лише на Брацлавщині належало 170 міст і містечок.

Про рівень господарського розвитку міст у той час свідчила кількість ремісників різних професій. У першій половині XVII ст. в українських містах існувало понад 300 ремісничих спеціальностей. Зростання міст зумовлювало збільшення кількості пекарів, різників, м'ясників, медоварів, пивоварів, ґуральників, олійників, мірошників та інших.

У першій половині XVII ст. в розвитку міського ремесла з'явилися нові явища. У містах почала зростати кількість позацехових майстрів-партачів, насамперед за рахунок вихідців із сіл. У Львові в цей час вони становили понад 40 % усіх ремісників. Цехи намагалися боротися з ними, але найчастіше безуспішно. Крім того, партачів підтримували, виходячи з власних інтересів, шляхта й міська влада. Наприклад, у 1638 р. львівський староста замість дозволених йому цехом шести ремісників тримав понад 160 й отримував прибуток від їхньої праці.

На окремих міських підприємствах впроваджувалися різноманітні верстати та технічні вдосконалення, виникав поділ праці й використовувалася наймана праця, тобто розпочався перехід до мануфактурного виробництва. Наприклад, водяні колеса на початку XVII ст. застосовувалися на папірні у Брюховичах під Львовом, а поділ праці між найманими робітниками спостерігався там, де виробляли

Пекарня. Малюнок XVI ст.

Залишки водяного млина XV ст.
в с. Купин (Хмельницька обл.)

великі гармати й дзвони, — у майстернях Львова, Черкас, Остра, Білої Церкви.

? Чи є правильним судження, що становище значної кількості селян і містян на тогочасних українських землях зазнало змін? Яких саме?

4 СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН І МІСТЯН. Поширення фільварків на українських землях супроводжувалося скороченням селянських наділів, зростанням кількості малоземельних і безземельних селянських господарств. Одні з них використовували половину наділу, інші — чверть. Найбіднішою частиною селянства стали **загородники** (городники), що найчастіше мали лише один город (загороду), і **комірники**, які не мали навіть власного житла, хоча дехто з них тримав худобу.

Одночасно зі скороченням селянського землекористування посилювався визиск селян. Відбувалося їх **закріпачення**, пани на власний розсуд визначали панщину, повинності й податки, розпоряджалися їхнім майном і навіть життям. Унаслідок цього селянин перетворювався на безправну особу, яку могли дарувати, продавати та купувати.

Упродовж століття погіршилося економічне, соціальне та правове становище селянства на всій території України. Найважчим було життя в Берестейському, Підляському, Руському, Белзькому, Волинському, західній частині Подільського й на правобережжі Київського воєводств, де панщина сягала трьох-шести днів на тиждень. На середину XVII ст. внаслідок безперервного закріпачення в Україні майже не залишилося вільних селян.

Із розвитком ремесла, промислів і торгівлі в містах поглиблювалося соціальне розшарування. Патриціат дедалі більше збагачувався й керував усім міським життям. У свою чергу, середній за майновим становищем прошарок містян прагнув звуження сфери впливу патриціату й розширення своїх прав. Зростала кількість збіднілих цехових майстрів, підмайстрів, учнів і партаків, незадоволених своїм становищем та обмеженнями в правах.

У першій половині XVII ст. значну кількість міського населення становили козаки й жовніри військових залог.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

З опису Г. Л. де Боплана про умови життя селян Середнього Подніпров'я в 30—40-х рр. XVII ст.

Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кіньми і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу мають давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей і качок до Великодня, Трійці та Різдва. До того ж мають возити своєму панові за дарма дрова та відбувати багато інших робіт... Ще вимагають від них грошових податків. Крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усяких плодів, а кожні три роки — і третього волика... Проте це ще не най-

важливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, але й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти (яка живе неначе в раю, а селяни ніби перебувають у чистилищі).

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Якою була панщина? **2.** Які податки й повинності стягувалися із селян? **3.** Які факти свідчать про безправне становище селянства?

Євреї-торговці. Художник Ю. Брандт. XIX ст.

Перш за все це стосувалося міст і містечок Подніпров'я та Брацлавщини. Так, у 1616 р. в Каневі, Корсуні, Білій Церкві, Чигирині, Черкасах, Богуславі, Переяславі в середньому було понад 75 % козацьких дворів.

Строкатим став національний склад жителів міст. Основну частину населення становили українці. Також у містах жили представники польської, литовської, єврейської, російської, білоруської, молдавської, угорської, вірменської, грецької та інших спільнот. Заможні іноземці найчастіше займалися торгівлею, орендою маєтків і промислів, викупом мит.

У містах існували різноманітні обмеження для населення православного віросповідання. Зокрема, у 1620 р., після укладення Берестейської церковної унії (про неї ви дізнаєтеся з наступних параграфів), за повідомленнями сучасника, у Львові той, «хто дотримується грецької віри і не перейшов в унію, не може жити в місті, міряти ліктем і квартою, бути прийнятим у цех».

Населення міст зазнавало різноманітних утисків своїх прав. У королівських містах, навіть тих, що мали магдебурзьке право, містяни часто потерпали від свавілля королівської адміністрації. У приватновласницьких містах жителів змушували відбувати панщину, давати до війська вибранців із відповідним спорядженням, будувати, ремонтувати різні споруди тощо. Багато лиха завдавали магнатські чвари і свавілля шляхетських військ, що супроводжувалося пограбуваннями міст супротивника.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Після Люблінської унії відбулася велика міграція єврейської спільноти на українські землі. Вони переселялися сюди в результаті освоєння польською шляхтою нових земель. У 1569—1648 рр. кількість євреїв в Україні збільшилася із 4 тис. до 51 тис. осіб. У процесі створення володінь польської шляхти на українських землях євреї ставали управителями маєтків, збирачами податків, орендарями, а також торговцями, посередниками, перекупниками, шинкарями, мірошниками, гуральниками. Потребуючи грошей, шляхта й королівські намісники дедалі частіше передавали в оренду єврейським підприємцям окремі населені пункти, а інколи й цілі староства. На різний період у цей час їм передавалися Житомирське, Корсунське, Богуславське й Любецьке староства. Орендарі прагнули за короткий час отримати якнайбільше прибутків, тому часто всупереч звичаю впроваджували наднормові роботи й податки. Через співпрацю єврейського населення з панами місцеві жителі почали отожденовувати їх. Це спричиняло зростання стихійної **юдофобії** — несприйняття осіб єврейської національності. Через те, що до соціальних суперечностей додавалася національно-релігійна складова, чужинці-євреї ставали особливо ненависними. Слід зазначити, що антиюдейські настрої були типовими для всієї тогочасної Європи. Ставлення до євреїв в Україні, зокрема, ґрунтувалося на тому, що вони сповідували «не нашу» віру — юдаїзм. Тому тих євреїв, які перехресчувалися, вважали своїми.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- В умовах перебування в складі Речі Посполитої на українських землях з'явилися величезні земельні володіння магнатів і шляхти.
- У сільському господарстві провідним виробником товарної продукції стали фільварки.
- Упродовж першої половини XVII ст. зростала кількість міст і їхнього населення.

- Унаслідок поширення фільварків становище значної кількості українського селянства погіршилося.
- Міське населення часто потерпало від свавілля королівської адміністрації або власників міст, а також від національно-релігійних утисків.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

Перша половина XVII ст. — швидке зростання магнатського землеволодіння на українських землях.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Так або ні». **Правила гри.** Учитель/учителька пропонує учням та ученицям, підписавши своє прізвище, скласти на аркуші за визначений час запитання за розглянутим матеріалом, які передбачають відповіді «так» або «ні». Запитань може бути від 6 до 12 залежно від кількості відведеного часу й обсягу матеріалу. Потім учитель/учителька збирає, перемішує аркуші та роздає в довільному порядку. Поряд із запитаннями учні та учениці мають написати відповіді, а також своє прізвище.

 2. Наведіть факти, що свідчать про зростання магнатського землеволодіння. **3.** Яку роль відігравали фільваркові господарства в соціально-економічному житті тогочасної України? Поясніть свою думку. **4.** Що нового з'явилося в розвитку

міст? **5.** Укажіть риси, характерні для становища селян і містян у цей період.

 6. Визначте за картою та складіть перелік міст на українських землях, які в першій половині XVII ст. отримали магдебурзьке право. **7. Робота в парах.** Складіть порівняльну таблицю «Соціально-економічний розвиток українських земель у XVI та першій половині XVII ст.». Питання для порівняння визначте самостійно.

Питання для порівняння	XVI ст.	Перша половина XVII ст.

 8. Робота в малих групах. Складіть розповіді від осіб мандрівників, що відвідали українські землі в першій половині XVII ст. Розіграйте декілька сцен.

§ 5. Церковне життя в XVI ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

якими були особливості становища православної церкви в XVI ст.; про розгортання реформаційних і контрреформаційних рухів на тогочасних українських землях; яку роль відігравали православні братства; визначення термінів і понять: «право патронату» («право подавання»), «протестантизм», «аріанство», «церковні братства», «ставропігія».

1 СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ. Період XVI ст. вважають «темною добою» в історії української православної церкви. Тоді церковне життя на території України розвивалося під іноземною та іновірною польсько-литовською владою. І хоча проголошувалося терпиме ставлення до православ'я, забезпечення прав і привілеїв православної церкви, через низку причин виникла глибока криза церковного життя. Водночас саме в цей період розвинулися такі характерні особливості українського православ'я, як активна участь у житті церкви світських осіб та зближення церковного життя, духовної освіти й школи, що змушені протистояти наступу латинської культури, католицизму та реформаційним рухам.

На становище православної церкви негативно впливало чинне в Короні Польській і Великому князівстві Литовському **право патронату**, або «**право подавання**». Відповідно до нього питання призначення на митрополичу та єпископську кафедри залежало від великого князя литовського й польського короля. Після Люблінської унії ситуація погіршилася. Польські королі за правом патронату, «подаючи хліби духовні й роздаючи столиці духовні», інколи призначали на посади єпископів і архімандритів (настоятелів монастирів) за гроші. Королі також надавали посади в православній церкві світським особам (шляхті, військовим) за борги держави цим людям, різноманітні послуги на прохання наближених до королівського двору осіб тощо.

На приватних землях правом патронату щодо православних церков і монастирів користувалися магнати та шляхта. Воно полягало у праві власності на церкви й монастирі в їхніх маєтках, селах і містах. У таких парафіях священники не обиралися вірянами, а призначалися патронами-шляхтичами за правом патронату. Тому життя церковної громади залежало від віросповідання власника маєтку або міста та його ставлення до православ'я. Магнати і шляхта розпоряджалися церквами й монастирями на підставі права власності: закладали, обмінювали, продавали, здавали в оренду, віддавали як посаг тощо.

Польська влада надала православній церкві набагато менше прав порівняно з католицькою. Православних єпископів не допускали до участі в роботі сенату. Православне духовенство, на відміну від католицького, мало сплачувати податки. Хоча з 1573 р. польські королі зобов'язалися дотримуватися релігійної віротерпимості, фактично польська влада й католицьке духовенство негативно ставилися до православ'я, вбачаючи в ньому перешкоду для свого просування на Схід.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яким було становище православної церкви на українських землях у складі Корони Польської та Великому князівства Литовського в другій половині XIV — XV ст.? **2.** Коли єдина для східнослов'янських земель Київська митрополія розділилася на Московську й Київську? **3.** Що таке Реформація? Як вона розпочалася в Західній і Центральній Європі? **4.** Дайте визначення кальвінізму та назвіть його основні засади. **5.** Що таке Контрреформація? Якою була її мета?

? Чи є правильним судження, що XVI ст. стало «темною добою» в історії православної церкви на українських землях? Поясніть свою позицію, використовуючи матеріал параграфа.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі скарги Львівського Успенського братства про утиски православної громади міською владою (1593 р.)

...Насамперед змушувала [міська рада] великим насильством нас... до послуху папського костюлу, до свят нового календаря, мордуючи в'язницями і караючи штрафами. Вранці, в день св. Маргарита... насильно виволокли і вкинули до темної в'язниці під ратушею Василя, учня сідляра... а також челядників. Майстри і челядники прийшли до пана бурмиистра, питаючи, з якої причини їх слуг з дому похапали за їхньої відсутності. На це пан бурмиистр відповів: «Причина та, що ви не святку-

єте наших свят, не буваєте на казаннях в нашому костюлі й не слухаєте, коли ксьондзи заповідають свята. Отже, ідіть і ви сидіти». Потім на прохання і на вимогу братів та сусідів своїх, [арештовані] були випущені... А такого навіть у поганській державі не терпить християнський народ.

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, як ставилася до прав православної громади Львова міська влада.

Суттєво ускладнювало ситуацію те, що Київська митрополія, підпорядкована Константинопольському патріархату, не мала належної підтримки від Церкви-матері, яка переживала важкі часи після завоювання 1453 р. турками-османами Константинополя та падіння Візантії. Це спонукало руський єпископат до пошуку надійної опіки й захисту.

2 РЕФОРМАЦІЙНІ ТА КОНТРЕФОРМАЦІЙНІ РУХИ В УКРАЇНІ. У XVI ст. Європу охопила Реформація — церковно-релігійні й суспільно-політичні течії, спрямовані проти католицької церкви, за повернення до біблійних витоків християнства. Із поширенням у Західній і Центральній Європі реформаційних ідей пов'язані початок пробудження національної свідомості, розвиток культури окремих народів та виникнення **протестантизму**.

У 30—40-х рр. XVI ст. із Європи через Польщу на українські землі почали поширюватися реформаційні вчення. Одним із таких вчень був кальвінізм. На території України громади кальвіністів виникали у великих панських маєтках або містах, що належали магнатам. Першими прийняли кальвінізм магнатські родини Потоцьких і Радзивіллів. До них приєдналися представники знатних православних родів (Вишневецькі, Хоткевичі, Сапеги). Громади кальвіністів виникали також на Закарпатті, Холмщині, Підляшші, Перемишльській і Белзькій землях. Інша течія протестантизму — лютеранство — на території України поширення не набула.

У другій половині XVI ст. в Галичині, на Волині, Поділлі та Київщині поширилося **аріанство** — напрям у протестантизмі, прихильники якого визнавали лише Бога Отця, заперечуючи цим християнське вчення про Святу Трійцю.

У Речі Посполитій прибічників аріанства називали соцініанами. До них на тогочасних українських землях належали представники відомих шляхетських родин — Гойські, Немиричі, Сенюти-Ляховецькі, Гулевичі-Воютинські, Чапличі та інших. Проте серед більшості населення соцініанство не поширилося.

Особливістю всіх реформаційних рухів було те, що вони не охоплювали широкі верстви українського населення. За підрахунками історика М. Грушевського, на українських землях існувало близько 100 невеликих протестантських громад, створених переважно шляхтою, і далеко не завжди українською. Проте поширення протестантизму на певний час загальмувало проникнення католицизму в Україну. В основних засадах Реформації (звільнення з-під влади Риму, наближення церкви до народу, переклад Біблії народною мовою) українське православне населення вбачало засіб протидії католицизму, пристосовуючи реформаційні ідеї до власних потреб.

Важливим наслідком поширення ідей Реформації на українських землях стала поява перекладів Святого Пись-

Протестантизм — один із трьох (поряд із католицизмом і православ'ям) напрямів у християнстві, який виник у період Реформації в XVI ст.

Аріанство — одна з течій у ранньому християнстві, відроджена в XVI ст. в період поширення Реформації в Європі.

Титульний аркуш кальвіністського катехізису, що надрукований 1562 р. в Несвізькій друкарні князів Радзивіллів

Аріанська вежа-каплиця біля села Тихомель (Хмельницька обл.)

Герб ордену на одній із каплиць латинської кафедри єзуїтського колегіуму

ма. Зокрема, у **1556—1561 рр.** на Волині було створено **Пересопницьке Євангеліє** — перший із відомих перекладів Святого Письма староукраїнською літературною мовою.

У 60-х рр. XVI ст. в Україні набула поширення **Контр-реформація** — рух, розпочатий католицькою церквою для свого оновлення та протидії Реформації. У 1569 р. за підтримки влади на українських землях розгорнуло діяльність «Товариство Ісуса» (орден єзуїтів). Завдяки наполегливій діяльності єзуїтів, яких підтримувала польська влада, їхніми прибічниками стало чимало магнатів і шляхти. Єзуїти на вернули на католицизм родини Радзивіллів, Хоткевичів, Сапегів та інших. У 70—80-х рр. XVI ст. на українських землях єзуїти відкривали свої школи, які мали досить високий рівень навчання. Водночас вони сприяли поширенню католицизму.

3 ЦЕРКОВНІ БРАТСТВА. У XV—XVII ст. на українських землях розгортався братський рух, пов'язаний із діяльністю створюваних православними вірянами організацій — **церковних братств**.

Спочатку православні містяни, створюючи братства за зразком ремісничих цехів, керувалися благодійницькою метою — дбати про побудову й обслуговування церкви, влаштовувати добродійні обіди для бідних, готувати церковні урочистості, допомагати хворим тощо.

Наприкінці XVI ст. в умовах розгортання насильницького покатоличення й національних утисків православних українців діяльність братств зазнала змін. Вони стали на захист прав православного населення. Члени братства зверталися зі скаргами на дії польської адміністрації до судів, посиляли делегації з проханнями до короля. Водночас братства прагнули очистити церкву від осіб, не гідних духов-

Євангеліст Іоанн із Прохором. Мініатюра з Пересопницького Євангелія. 1556—1561 рр.

? Чи поділяєте ви судження, що братський рух став одним із проявів впливу Реформації? Чому?

Церковні братства — релігійно-громадські організації при православних парафіях на українських і білоруських землях у XVI—XIX ст.

Ставропігія — форма управління в православній церкві, що передбачала незалежність від місцевої ієрархії та підпорядкованість патріархату.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Зародком братства стало давнє об'єднання православних містян — опікунів церкви Успіння Пресвятої Богородиці і Свято-Онуфріївського монастиря. Активну участь у житті братства брали Стефан Зизаній, Лаврентій Зизаній, Памво Беринда та Йов Борецький. Львівське братство виступало на захист політичних прав українських містян, намагалось створити незалежне від магістрату й польської влади самоврядування українського населення міста.

Сучасні українські історики вважають намагання Львівського братства збільшити участь мирян у громадському й культурному житті одним із проявів впливу Реформації на українські землі.

Лист Антіохійського патріарха про дарування ставропігії Львівському братству

ного звання, й оновити її. Вони також займалися просвітницькою діяльністю: відкривали школи, друкарні, організовували бібліотеки.

Першими братствами були Благовіщенське (1542 р.) та Миколаївське (1544 р.), що виникли у Львові. У другій половині XVI ст. найвпливовішим стало Свято-Успенське ставропігійське братство, що постало не пізніше 1585 р. у Львові. **Ставропігія** забезпечувала йому можливість автономної діяльності й незалежність від церковної ієрархії.

Львівське братство мало право зверхності перед іншими братствами та контролю над духовенством. Йому належала Львівська братська друкарня. Близько 1585 р. в місті з'явилася Львівська братська школа для дітей містян і священників, що утримувалася коштами братства. Братство організувало у Львові шпиталь-притулок для хворих і немічних, спорудило Успенську церкву. Діяльність Львівського Успенського братства стала прикладом для православних українців з інших міст. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. православні братства діяли в Перемишлі, Рогатині, Тернополі, Луцьку, Кременці, Судовій Вишні, Києві та багатьох інших українських містах.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі статуту Львівського Свято-Успенського ставропігійського братства (мовою оригіналу) (1586 р.)

...3. А кто бы хотел вступити в сие братство, или мещанин, или шляхтич, или предмещанин, или посполитых людей великого стану, як тутешний, так сторонний, — маєть дати вступного грошей шесть...

5. А братья сполне кожного року мають вибирати з межі себе старших четьре браты, поручаючи им все старейшинство церковного братства...

18. Который бы брат яковуу справу мел, а не умел бы своей речи справити, волно ему взяти двох братов на порадую и на помочь...

20. А кто бы гордел церковным братским судом, як преслушник церкве судится...

22. А если, з допущення божия, будетъ на брата яковый упадок или немочь, а не мел бы достатку мають ему братя помагати братскими пенязьми (грошима) и в немочи презирати...

23. А которому бы брату помагали в напастях, в бедах позычаючи ему пенязей, не мають од них лихвити, а позичати мають... смотречи... не тым, который хотять быти богатшии, але котрыи недостатки терпятъ з допущення божого.

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, які моральні принципи втілювалися в статуті Львівського братства.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- У XVI ст. православна церква на українських землях перебувала в кризовому стані.
- Поширення реформаційного руху стало поштовхом до розвитку релігійного вільнодумства в Україні й виходу частини віруючих із традиційних церков.

■ У 60-х рр. XVI ст. в Україні набула поширення Контрреформація — рух, розпочатий католицькою церквою для протидії поширенню Реформації.

■ Діяльність братств допомагала православним місьтянам чинити опір релігійно-національним утискам, сприяла національному й культурному пробудженню українського суспільства.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1556—1561 р. — створення Пересопницького Євангелія.

Близько 1585 р. — заснування Свято-Успенського ставропігійського братства.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Закінчіть речення». **Правила гри.** Учитель/учителька об'єднує учнів та учениць у команди та доручає закінчити речення за змістом розглянутого матеріалу. Перемагає та команда, що зробить це швидше за інші та без помилок. Зразок речень: 1) Право патронату щодо православної церкви полягало в тому, що... 2) У 1573 р. королі Речі Посполитої зобов'язалися дотримуватися... 3) У Речі Посполитій прибічників аріанства називали... 4) Пересопницьке Євангеліє створили в...

 2. Як впливало на розвиток православної церкви право патронату? **3.** Назвіть прояви

впливу на релігійну ситуацію на українських землях реформаційних та контрреформаційних рухів. **4.** Визначте роль братств у релігійній ситуації в тогочасній Україні.

 5. Колективне обговорення. Визначте особливості церковного життя на українських землях у XVI ст. **6.** Визначте за картою місця діяльності найважливіших православних церковних братств.

 7. Робота в парах. Розіграйте діалог між польським католиком та українським православним щодо релігійного порозуміння в тогочасній Україні.

§ 6. Укладення Берестейської церковної унії

1 ПРИЧИНИ Й ПЕРЕДУМОВИ УКЛАДЕННЯ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ ЦЕРКОВНОЇ УНІЇ. Головною причиною укладення Берестейської церковної унії став глибокий занепад православного церковного життя на українсько-білоруських землях у складі католицької Речі Посполитої. Ситуація ускладнювалася загрозою поширення протестантизму й посиленням наступу католицизму. Не зупиняючись на боротьбі проти протестантизму, католицизм також піддавав нищівній критиці вади руського православ'я. Порятунком від них частина православних ієрархів вважала перехід православної церкви під папське підпорядкування.

Тогочасні європейські державні та церковні діячі неодноразово обговорювали питання відновлення єдності християнської церкви. Інтерес до цього посилювався в умовах розгортання Контрреформації. У Речі Посполитій ідею об'єднання (унії) православної та католицької церков поширювали єзуїти. Зокрема, польський проповідник-єзуїт **Петро Скарга** видав книгу «Про єдність Церкви Божої під

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про причину укладення, передумови, сутність і наслідки Берестейської унії; як відбувався розвиток полемічної літератури; значення понять «Берестейська церковна унія», «унійна (греко-католицька) церква», «полемічна література».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості церковного життя на українських землях у XVI ст.? **2.** Що таке право патронату? Яку роль воно відігравало в церковному житті? **3.** Як вплинуло на церковне життя укладення Люблінської унії?

Проповідь П. Скарги. Художник Я. Матейко. 1864 р.

Пам'ятний Хрест на честь Берестейської унії в Чернівцях

Фрагмент Берестейської унії

Берестейська церковна унія 1596 р.

— церковно-історична подія, унаслідок якої більшість ієрархів Київської митрополії перейшла з-під підпорядкування Константинопольського патріархату під верховенство Римського престолу, зберігаючи свою обрядовість, адміністративну структуру, ієрархію, канонічний правопорядок і духовно-культурну спадщину.

одним пастирем та про грецьке від тої єдності відступлення», у якій доводив необхідність об'єднання двох церков. І хоча в цьому творі висловлювалося критичне ставлення до православ'я, саме П. Скарга відіграв роль натхненника православного релігійного відродження першої половини XVII ст. в Україні. У відповідь на нього з'явилися численні твори православних письменників-полемістів.

Питання церковної унії обговорювалося представниками Папи Римського з українсько-білоруською православною знаттю. Загалом вона позитивно сприймала можливість об'єднання за умови, що воно відбудеться на засадах рівноправності. Завдяки унії знать прагнула оновити православну церкву, наблизити її до потреб часу.

Українсько-білоруські православні єпископи, які поділяли унійні настрої, вбачали в об'єднанні шлях до подолання кризи православної церкви. Вони вважали, що завдяки цьому позбудуться принизливої для духовенства залежності від торгово-ремісничого люду, об'єданого в братства; унія сприятиме досягненню православними фактичної рівності в правах із католиками в Речі Посполитій, дозволить православним ієрархам, як і католицьким, отримати місця в сенаті.

Польська влада всіляко підтримувала прагнення схильних до унії православних ієрархів, підкреслюючи, що єдина віра є чинником зміцнення держави. Церковна унія розглядалася нею як шлях до закріплення українських і білоруських земель під своєю владою.

В українському суспільстві також були противники об'єднання церков, яких очолював князь В.-Ю. Острозький. Хоча спочатку він ставився до унії прихильно. Князь і його прибічники вважали, що до унії увійде вся східна церква, а об'єднання відбудеться на засадах рівноправності православної та католицької церков. Проте усвідомивши, що влада Речі Посполитої та представники Папи Римського прагнуть іншого, князь виступив проти унії.

2 ЦЕРКОВНІ СОБОРИ В БЕРЕСТІ 1596 р. ТА УТВОРЕННЯ УНІЙНОЇ (ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ) ЦЕРКВИ.

За підтримки Папи Римського польський король Сигізмунд III у 1596 р. скликав церковний собор у місті Берестя, де мало відбутися урочисте проголошення унії. Для участі в його роботі прибули православні митрополит і його єпископи.

Однак уже на початку роботи прихильники унії церков і традиційного православ'я не знайшли спільної мови й розділилися на два окремі собори. Противники об'єднання на окремому православному соборі засудили діяльність митрополита **Михайла Рогози** та тих єпископів, які прийняли унію. У свою чергу, митрополит і вірні йому єпископи на своєму соборі офіційно затвердили акт унії православної та католицької церков.

За умовами Берестейської унії **унійна (греко-католицька) церква** зберігала свою обрядовість і звичаї, але визнавала зверхність Папи Римського як першоієрарха всієї християнської церкви.

Проте, відповідно до папських документів, унія розглядалася не як об'єднання двох окремих церков, а як «примирення і навернення руських єпископів до католицької церкви» після «засудження й відкинення ересей, помилок і схизм». Тобто приєднувалася не руська церква, а сукупність окремих єпископів та вірних до римської церкви.

Ця обставина сприяла посиленню критики унії її противниками. Водночас єпископи, що підтримували об'єднання, тримали свої приготування в таємниці й практично позбавили можливості участі в них широких кіл православних вірян. Це стало однією з головних причин зростання опору унії.

Учасники обох соборів у Бересті після невдалих спроб знайти порозуміння прокляли одне одного. Відбувся поділ Київської митрополії на унійну і православну частини, що спричинило тривале релігійне протистояння в українському суспільстві.

Розпочалася тривала боротьба «Русі з Руссю», тобто православних та унійців. Проголошеного зрівняння в правах греко-католиків і католиків не відбулося. Обіцяних місць у сенаті греко-католицькі єпископи не отримали. У ситуації існування права патронату в Речі Посполитій від світської влади залежало, яка саме церква (унійна чи православна) існуватиме на підвладній їй території.

У складних умовах загострення протистояння на ґрунті віросповідання греко-католицьке духовенство почало чинити опір спробам католицької церкви за допомогою унії окатоличити й полонізувати українське населення. Відстоюючи національну ідентичність, унійна церква показала, що вона є українською церквою.

? Чи можна було уникнути ситуації боротьби «Русі з Руссю», яка виникла після Берестейської унії? Поясніть свою точку зору.

Унійна (греко-католицька) церква — церква, що діє в складі католицької церкви, зберігаючи спільну з православними церквами обрядовість і звичаї.

ЦІКАВІ ФАКТИ

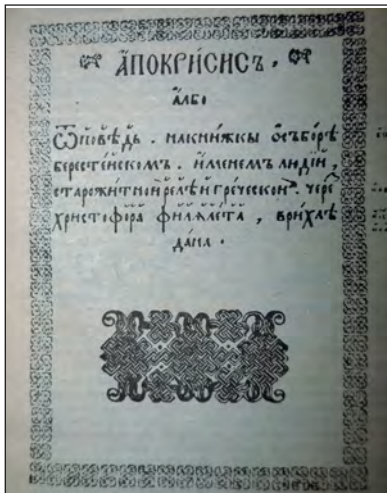
Після укладення Берестейської церковної унії 1596 р. греко-католицьку церкву титулували «унійна церква», у XVII ст. — «Руська унійна церква». Назву «греко-католицька церква» запровадила 1774 р. імператриця Марія-Терезія для підданих західноукраїнських земель, що перебували тоді у складі Австрійської імперії.

Берестейська унія. Вітраж у м. Вінніпег (Канада). Вітражист Лео Мол

? Чи погоджуєтеся ви з наведеною в тексті оцінкою полемічної літератури цього періоду І. Франком?

Полемічна література — літературно-публіцистична творчість, у якій обговорювалися проблемні питання церковно-релігійного та національно-політичного змісту на українських землях XVI—XVII ст.

Перша сторінка «Апокризису» (грец. — відповідь) Христофора Філалета. Це один із перших антиунійних полемічних творів кінця XVI ст.

Православна церква, яка після унії опинилася у складному становищі, не скорилася й продовжувала шукати шляхів для свого оновлення. У цьому вона спиралася на підтримку українських православних шляхтичів, містян і нової суспільної верстви — козацтва. Захист православ'я став одним із головних гасел українського народу в національно-визвольній боротьбі першої половини XVII ст.

3 РОЗВИТОК ПОЛЕМІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ. У XVI — першій половині XVII ст. на українських землях значного поширення набули твори **полемічної літератури**, автори яких, дотримуючись певних поглядів на релігію та церкву, намагалися спростувати позиції своїх противників.

У час, коли обговорювалася ідея унії православної і католицької церков, першим на українських землях осередком антикатолицької полеміки став Острог.

На заклики П. Скарги до унії церков православні відповіли «Посланням до латинян із їх же книг», написаним у 1582 р., імовірно, аріанином Іваном Мотовилом за дорученням князя В.-К. Острозького, і творами ректора Острозької школи Герасима Смотрицького «Ключ Царства Небесного» і «Календар римський новий», виданими в 1587 р. У цих працях Г. Смотрицький піддавав критиці католицизм, обґрунтовував шкідливість календарної реформи Папи Римського Григорія XIII. Іван Франко назвав твори Г. Смотрицького «гарячим покликом до духовної діяльності», звертаючи увагу на їхній вплив на тогочасну українську спільноту. Серед найвідоміших православних письменників-полемістів були Клірик Острозький, Мелетій Смотрицький, Іван Вишенський, Стефан Зизаній, Захарія Копистенський.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із твору Г. Смотрицького «Ключ Царства Небесного» (1587 р.)

...Учителі костьолу римського... як усно (з) кафедр костьолів, так і письмово з верстатів друкарських, і багатьма активними діями з великою пильністю й потужним старанням, обминаючи своїх, котрі від їх костелу, узнавши в ньому щось непристойне, відступивши, звертаються до вас, народи руські, різними методами, засобами, підносячи честь, святолюбність, багатство і над всіма під небом зверхність своїх католиків римських і від них встановлені закони і віру також, а ваших патріархів грецьких, і від них державну віру і закон, із вами спільно, недовірством, глупством, відступництвом змішавши, перед очима вашими явно топчуть ногами і закликають вас до єдності.

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, до чого привертає увагу читачів у наведеному уривку автор.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Іван Вишенський, який був ченцем Афонського монастиря в Греції, надсилав звіти листи в Україну. У них він висловлювався проти з'єднання православної католицької церков, окатоличення й полонізації українського населення. У 1600—1601 рр. Він написав «краткословний отвіт» Петру Скарзі. На думку українського літературознавця ХХ ст. Д. Чижевського, стиль полемічних творів І. Вишенського «наближається до кращих взірців барокового стилю». Знавець творчості полеміста І. Франко присвятив йому свою поему «Іван Вишенський».

В антиунійній полемічній літературі початку XVII ст. вирізнявся твір «Пересторога» невідомого автора, у якому знайшли відображення ідеї гуманізму.

Від прибічників унії в полеміці брав активну участь один із її головних організаторів Іпатій Потій.

Літературні дискусії письменників-полемістів мали значний вплив на тогочасне українське суспільство й демонстрували, які питання хвилювали його найбільше.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Укладення Берестейської церковної унії 1596 р. призвело до появи унійної (греко-католицької) церкви. Водночас в українському суспільстві загострилися протистояння та суперечки на ґрунті віросповідання.

■ Розвиток полемічної літератури відображав поширення в суспільстві досить розвинених культурних норм ведення суперечок і намагання силою слова довести свою позицію протилежній стороні.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1596 р. — укладення Берестейської церковної унії.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Три речення». **Правила гри.** Учитель/вчителька доручає командам або окремим гравцям за визначений час сформулювати й передати зміст одного з пунктів параграфа трьома простими реченнями. Перемагає команда (гравець), чиї речення найкраще відображають зміст визначеного матеріалу.

 2. Визначте причину й передумови укладення Берестейської церковної унії. 3. Як відбулося утворення унійної (греко-католицької) церкви? 4. Поясніть, як ви розумієте вислів, що Берестейська унія започаткувала тривалу боротьбу «Русі з Руссю». 5. Якими були особливості розвитку тогочасної полемічної літератури та її значення для українського суспільства?

 6. Покажіть на карті місце підписання Берестейської церковної унії. 7. Порівняйте дати

укладання Люблінської та Берестейської уній. Скільки років їх розділяє? Чи існує зв'язок між ними? Чому? Надайте свої пропозиції щодо того, як краще запам'ятати ці дати. 8. **Робота в парах.** Охарактеризуйте Берестейську церковну унію за наведеним планом: 1) причина укладення; 2) передумови укладення; 3) дата підписання; 4) основні положення; 5) результати; 6) наслідки унії.

 9. **Робота в малих групах.** Розв'яжіть історичну задачу. У протистоянні між православними і греко-католиками після укладення Берестейської унії протестантські громади допомагали православним. Чим, на вашу думку, це обумовлювалося? Яких засобів відстоювання своїх прав протестанти могли навчити останніх? 10. **Робота в малих групах.** Розіграйте діалог прибічників і противників укладення Берестейської церковної унії. За необхідності зверніться до додаткових джерел.

§ 7—8. Церковне життя в першій половині XVII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

яким був вплив Берестейської церковної унії 1596 р. на церковне життя в Україні; про боротьбу за відновлення православної ієрархії; як діяльність митрополита П. Могили сприяла зміцненню православної церкви; про становлення греко-католицької церкви; визначення понять «Статті для заспокоєння народу руського», «єпархіальні собори», «митрополіча консисторія», «Катехізис», «Василіянський орден».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були характерні риси становища православної церкви в XVI ст.? 2. Назвіть передумови укладення Берестейської унії. 3. Чому, на вашу думку, укладення Берестейської унії не підтримало чимало українських вірян?

? Чи є правильним судження про те, що Берестейська унія мала значний вплив на церковне життя в тогочасній Україні? Наведіть факти, які підтверджують вашу точку зору.

1 ВПЛИВ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ НА ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ.

Укладення Берестейської унії спричинило розкол між прихильниками православної та унійної (греко-католицької) церков в українському суспільстві. Одразу після укладення унії король Сигізмунд III видав універсал із вимогою до всього православного духовенства й віруючих визнати унію. Користуючись правом патронату, він надавав єпископські кафедри лише тим, хто визнав унію, фактично ліквідувавши православну ієрархію. На місцях у православних силою відбирали церкви й монастирі та передавали унійцям (греко-католикам). Проте православні чинили цьому опір. Зокрема, у 1597 р. волинська шляхтянка, заможна землевласниця Галина Гойська відновила Почаївський монастир, подарувавши йому великі земельні маєтки й визначивши щорічні дари зі своїх прибутків. Коли в 1599 р. король призначив греко-католицького митрополита Іпатія Потія архімандритом Києво-Печерської лаври, містяни й козаки не пустили його до монастиря. У 1609 р. озброєні кияни напали на Видубицький монастир, де сховався намісник унійного (греко-католицького) митрополита Антоній Грекович. За підтримки влади він мав намір захопити Софійський собор і Києво-Печерську лавру. Проте в 1618 р. козаки рішуче виступили проти нього, схопили та втопили в Дніпрі.

Унаслідок боротьби православної шляхти на сеймі Речі Посполитої Сигізмунд III визнав Києво-Печерську лавру за православними. Упродовж 1618—1625 рр. унійну церкву в Києві фактично розгромили. У наступному десятилітті влада унійного митрополита в місті обмежувалася маєтками Видубицького монастиря.

Київська митрополія фактично розкололася на визнану польською владою греко-католицьку («з'єднану») і нелегальну, не визнану владою й патронами-католиками православну («нез'єднану») церкви. Після собору 1596 р. уійними стали Київська, Полоцька, Пінська, Луцька,

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа гетьмана реєстрового козацтва Г. Тискіневича до київського підвоєводи М. Холоневського

...дана нам справа, що там якийсь на ім'я Антоній Грекович... забороняє і не дозволяє собору в церкві божій у святій Софії збирати й служби за стародавнім звичаєм відправляти...

Ми уклінно і покійно просимо, щоб ваша милість як наш милостивий пан не благоволив того допускати тому розстризі й злочинцеві і подав нам свою допомогу, тому що ми хочемо відстоювати те (право)... і за церкву нашу східну і за віру грецьку

голови свої мали б всі зложити...; і якби умислу свого цей розстрига відмінити не схотів, а схотів би заборонити, то ми дозволили його, де-небудь здибавши, вбити як пса; а ми такого (вбивцю)... і боронити словом нашим лицарським обіцяємося...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте роль козацтва в описаних подіях.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із виступу волинського шляхтича Л. Деревинського на сеймі у Варшаві (1620 р.)

...У великих містах церкви запечатано, церковні маєтки зруйновано, у монастирях замість ченців тримають худобу...

Придивіться ще до образ і нечуваного гноблення — хіба не гноблення народу нашого руського те, що, крім інших міст, робиться у Львові. Хто додержується грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою і бути прийнятим у цех; не дозволяється проводити за церковним обрядом тіло померлого жителів міста й відкрито приходити до хворого з тайнами Божими...

Знову ж — хіба не гноблення у Вільні. При тому нечуване: коли хочуть тіло померлого поза замком

проводжати через замкову браму, через яку проходять і проїжджають євреї і татари, то вони цю браму зачиняють, і тіло доводиться проносити через іншу браму, яка служить для виводу міських нечистот... Коротко сказати: давно вже великий нечувані утиски терпить наш руський народ як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському.

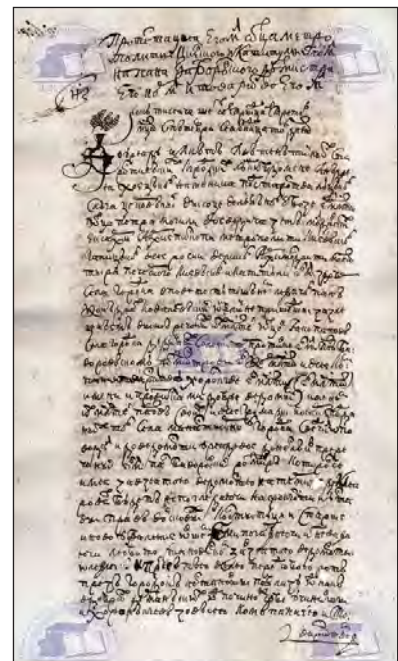
? Робота в парах. Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Які факти обмежень щодо православного населення наводить автор? **2.** Про що свідчить розрив між проголошеною владою віротерпимістю та реальною ситуацією?

Берестейсько-Володимирська та Холмська єпархії. У цих умовах православна церква в Україні зберігалася лише завдяки підтримці вірян. На захист православ'я піднялися братства. Їх члени складали колективні протести щодо дій унійців (греко-католиків) та їхніх протекторів на сеймики й Вальний сейм Речі Посполитої, вели процеси за церковне майно й подавали відповідні матеріали сеймовим послам. Підставою для дій і виступів на захист православ'я представників інших верств стала традиція гарантування королями Речі Посполитої права на свободу совісті в межах своєї держави.

У травні 1599 р. з ініціативи Віленського братства утворився союз православних та протестантів для спільного захисту своєї свободи віросповідання.

Активно вела боротьбу за свої права українська православна шляхта на Вальних сеймах Речі Посполитої. Це був єдино можливий законний шлях до відновлення православної церкви. У 1601 та 1603 рр. православні послы разом із протестантами зірвали роботу сеймів. Після участі української шляхти у збройному виступі проти короля (1606—1607 рр.) сейм прийняв рішення, що православним не можуть чинитися перешкоди у відправі богослужіння, і підтвердив права та привілеї церковних православних братств. У 1609 р. сейм визнав існування в Речі Посполитій як унійного (греко-католицького), так і православного духовенства. Утиски будь-кого з них мали каратися на державному рівні. Велику роль відіграло ухвалене в 1618 р. рішення сейму, що нікого не можна силою примушувати змінювати віру.

Проте здобутки в сеймовій боротьбі відрізнялися від становища православної церкви на місцях. Проти православних, як і раніше, чинили свавілля та примус. Монас-

Скарга київського митрополита П. Могили на незаконні побори з належного Києво-Печерському монастирю с. Городок

Хрест, переданий
П. Конашевичем-Сагайдачним
Богоявленській церкві Братського
монастиря в Києві

Митрополит Йов Борецький.
Художник Г. Зорик. 2011 р.

? Чи можна стверджувати, що церковні реформи П. Могили позитивно вплинули не лише на православну церкву, але й на все тогочасне українське суспільство? Чому?

тирі й церкви передавали унійцям (греко-католикам), обмежували в правах православних вірян, не допускали до участі в роботі магістратів православних містян.

2 БОРотьБА ЗА ВІДНОВЛЕННЯ ІЄРАРХІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ. На початку 20-х рр. XVII ст. важливу роль у захисті православної церкви в Україні відіграли козаки. Гетьман реєстрового козацтва П. Конашевич-Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства. Він підтримував ідею, що виникла у православних колах, про відновлення православної ієрархії без згоди влади Речі Посполитої. Для цього було вирішено скористатися приїздом до Києва в 1620 р. Єрусалимського патріарха Феофана III. Його охорону забезпечував гетьман П. Конашевич-Сагайдачний.

На прохання православних містян, козаків і шляхти 1620 р. патріарх Феофан висвятив київським митрополитом Йова Борецького, а також луцького, берестейсько-володимирського, холмського, перемишльського, полоцького й турово-пінського єпископів. Таким чином, було відновлено православну ієрархію.

Влада Речі Посполитої відмовилася визнати висвячених за допомогою козацтва православних ієрархів, вбачаючи в цьому порушення королівського права патронату. Розпочалася тривала боротьба, у якій важлива роль належала козацтву, що на той час являло собою досить впливову силу. Лише в 1632 р. під час обрання нового короля Речі Посполитої Владислав IV погодився офіційно визнати ієрархів православної церкви. Це рішення увійшло до складених у 1632 р. «Пунктів для заспокоєння руського народу». За ними відновлювалося право обрання православного митрополита «за давніми правами та звичаями — шляхтою, духовенством та обивателями грецької віри, які не перебували в унії». Підтверджувалося визнання за православними Києво-Печерської лаври. Унійці отримували сім єпархій, православні — п'ять. Православним гарантувалися свобода богослужіння, право посідання міських урядів, право споруджувати та відбудовувати церкви, шпиталі, школи, друкарні, об'єднуватися в церковні братства.

3 ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА П. МОГИЛИ ЩОДО ЗМІЦНЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ. Після 1632 р., коли Владислав IV погодився узаконити православну церкву, привілей на Київську митрополію він надав архімандриту Києво-Печерської лаври Петру Могили.

Ставши митрополитом київським і галицьким, П. Могила спрямував свою діяльність на оновлення православної церкви. Перш за все він упорядкував церковне життя. Відтепер жоден єпископ не міг посісти кафедру без згоди ми-

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Петро Могила (1596—1647) походив із молдавського князівського роду. Освіту він здобув у Львівській братській школі та кількох західноєвропейських університетах. П. Могила служив у польському війську, брав участь у Хотинській війні 1621 р., а в 1625 р. прийняв чернецтво. Спочатку він був архимандритом Києво-Печерської лаври, а потім — митрополитом київським і галицьким. Чимало зусиль П. Могила доклав для легалізації православної церкви, домігся повернення захоплених уніатами монастирів і церков (Софійського собору й Видубицького монастиря в Києві тощо). Він сприяв першій капітальній реставрації Софійського собору й багатьох споруд Києво-Печерської лаври. П. Могила був ініціатором створення Київської (Києво-Могилянської) колегії (1632 р.), її відділень у Вінниці, Кременці й Гощі та відкриття Слов'яно-греко-латинської академії у столиці Молдавського князівства місті Ясси в 1640 р. Він відіграв важливу роль в оновленні православного богослов'я та зміцненні православної церкви в Україні.

Митрополит Петро Могила.
Невідомий художник

трополита. За розпорядженням П. Могили провели ретельну перевірку дотримання церковних канонів під час призначення всіх рядових священників і видання їм нових свідоцтв із детальним визначенням обов'язків.

Для контролю за станом церковного життя та поведінкою духовенства до парафій монастирів і єпископів направляли спеціальних «митрополичих намісників» і «візитаторів». Запроваджувалися спеціальні іспити на знання пастирських обов'язків для священників. Для вирішення поточних питань у єпархіях щорічно скликали з'їзди священників — **єпархіальні собори**. Щоб позовами серед духовенства більше не займалися світські суди, П. Могила заснував **митрополичу консисторію** — церковний судовий орган.

Митрополит упорядкував відносини із церковними братствами, примусивши їх зважати на його владу. П. Могила домігся послаблення негативного впливу права патронату на церковну організацію. Було чітко визначено права й обов'язки патронів, закріплено парафії за впливовими патронами з православної шляхти або братствами. Митрополит залишав за собою право відмови висвячувати на церковні посади запропонованих патронами осіб, яких вважав негідними для цього.

Митрополитом П. Могилою та його сподвижниками було підготовлено новий православний Катехізис («Православне ісповідання віри») із викладом основ християнського віровчення, що був затверджений Київським православним церковним собором, полемічний твір «Літос, або камінь» і «Требник», де визначалися основи віровчення та обрядовості православної церкви.

Титульна сторінка «Требника»
П. Могили. 1646 р.

Митрополит Іпатій Потій.
Невідомий художник. XVII ст.

Митрополит Йосип-Вельямін
Рутський. Невідомий художник.
До XIX ст.

4 СТАНОВИЩЕ УНІЙНОЇ (ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ) ЦЕРКВИ.

Становлення унійної (греко-католицької церкви) відбувалося досить успішно завдяки підтримці влади Речі Посполитої та Папи Римського. Однак нерідко воно супроводжувалося утисками й насильством над православними. Водночас обіцяних місць у сеймі Речі Посполитої унійні (греко-католицькі) єпископи не отримали.

Наступником першого унійного митрополита М. Рогози став Іпатій Потій. Він активно залучав до унійної (греко-католицької) церкви українську шляхту. Так, у 1603 р. завдяки його наполегливості унійцями (греко-католиками) стали представники 50 родів волинської шляхти. У 1605 р. І. Потій отримав від короля Сигізмунда III право зверхності над усіма церквами «гречеського та руського обрядів» на території Речі Посполитої. Він заснував першу греко-католицьку семінарію у Вільні та школу в Бересті. Був автором багатьох полемічних творів і проповідей, на захист католицизму.

Реформи устрою унійної (греко-католицької) церкви здійснив його наступник митрополит Йосип-Вельямін Рутський. Він домігся від Папи Римського дозволу для унійного (греко-католицького) духовенства навчатися в західно-європейських католицьких семінаріях, що мало покращити рівень освіти. Прагнучи перешкодити колонізації та окатоличенню українців та білорусів, Й.-В. Рутський у 1615 р. за дозволом Риму зрівняв статус унійних (греко-католицьких) і єзуїтських шкіл. У 1617 р. за зразком католицького чернецтва митрополит здійснив реорганізацію унійного (греко-католицького) чернецтва, об'єднавши його у **Василіянський орден**. За його наполяганням ченці-василіяни майже при кожному своєму монастирі засновували школи.

Після відновлення православної церкви в 1621 р. митрополит Й.-В. Рутський розпочав переговори з її владиками про примирення та створення в Речі Посполитій для об'єднаних православної і унійної (греко-католицької) церков окремого Київського патріархату, підпорядкованого Риму. Однак це не підтримала більшість православних вірян та ієрархів.

чи погоджуєтесь ви з тим, що... чому?

- Унаслідок Берестейської унії православна церква опинилася у важкому становищі. Вистояти вона змогла завдяки широкій підтримці православних вірян.
- Відновленню ієрархії православної церкви значною мірою сприяло козацтво, що поступово набувало ролі захисника прагнень українського народу.

- Реформи митрополита П. Могили вивели православну церкву з кризи, піднесли її авторитет у суспільстві.
- Унійна (греко-католицька) церква переживала своє становлення. Церковні реформи її митрополита Й.-В. Рутського допомогли зміцнити її устрій.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1620 р. — висвячення Єрусалимським патріархом Феофаном III нової православної ієрархії Київської митрополії.

1632 р. — узаконення королем Владиславом IV православної церкви.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Словесний теніс». **Правила гри.** Учитель/учителька об'єднує учнів та учениць у пари, кожна з яких отримує тему для висвітлення. Гравці в парі по черзі ставлять одне одному запитання. Перемагає той, хто надасть більше правильних відповідей на запитання (їхня кількість обговорюється заздалегідь). Запитання мають передбачати коротку відповідь («Перелічіть...», «Назвіть...», «Що таке...», «Кого називали...» тощо).

2. Які зміни відбулися в церковному житті України після Берестейської унії? **3.** Як було відновлено православну церковну ієрархію? **4.** Що зробив для зміцнення православної церкви П. Могила? **5.** Укажіть особливості становища унійної (греко-католицької) церкви в цей період.

6. Покажіть на карті православні та унійні (греко-католицькі) єпархії Київської митрополії після

укладення Берестейської унії. **7. Колективне обговорення.** Що було спільного й відмінного в церковному житті в Україні до і після Берестейської унії?

8. Робота в парах. Обговоріть і запропонуйте розв'язання до історичної задачі. Звертаючи увагу на швидкоплинність і марність «світу цього», П. Могила закликав людей робити добрі справи, не шкодувати кошти на церкви і школи, підтримувати своїх духовних служителів, сиріт і вбогих та сам утверджував ці принципи своєю діяльністю. За заповітом він матеріально забезпечив Київський колегіум і передав йому свою бібліотеку. Іншу частину майна митрополита отримали Києво-Печерська лавра, інші монастирі, церкви й шпиталі. Сучасники називали П. Могила «безцінним надбанням руського народу». Як характеризують митрополита сучасники? Якими моральними цінностями він керувався? Чи є вони актуальними зараз? Поясніть свою думку.

§ 9. Культура України XVI ст.

1 УМОВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ в XVI — першій половині XVII ст. ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

У XVI — першій половині XVII ст. відбувався подальший розвиток культури України. Проте умови, у яких він розгортався, були досить складними. Через відсутність державності в українців у цей період існувала залежність розвитку культури від політики урядів країн, у складі яких перебували українські землі.

Унаслідок Люблінської унії 1569 р. більша частина українських земель опинилася в межах однієї держави. Це, з одного боку, сприяло їх культурному зближенню, а з іншого — спричинило процеси полонізації та окатоличення українства. Важливе місце в культурному розвитку цього періоду належало церкві. Укладення Берестейської унії 1596 р. призвело до поглиблення кризи православної церкви та втрати нею свого привілейованого становища в суспільстві, що негативно позначилося на розвитку української культури. На це також вплинула боротьба різних станів українського суспільства за свої національні й релігійні права.

У XVI — першій половині XVII ст. українська культура зазнавала впливу культурно-ідеологічних течій, що панували в цей час у Європі. Із заходу на схід українськими землями поширювалися віяння, пов'язані з Відродженням, Реформацією, Бароко та Контрреформацією. Українські культурні діячі, сприймаючи нові європейські ідеї цієї

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про умови розвитку України та формування української мови в цей період; якими були здобутки шкільництва, книговидання, літератури, архітектури й образотворчого мистецтва; визначення понять «слов'яно-греко-латинська школа», «колегія», «академія», «Острозька Біблія», «ордер», «гравюра».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як у другій половині XIV — XV ст. на українських землях розвивалася освіта? **2.** Що таке «сім вільних наук»? **3.** Назвіть події, які започаткували українське книговидання. **4.** Укажіть здобутки української літератури другої половини XIV — XV ст. **5.** Що таке архітектура, іконопис, фреска, книжкова мініатюра. **6.** Назвіть пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва другої половини XIV — XV ст. **7.** За курсом мистецтва встановіть характерні риси мистецтва Відродження, цінності й норми життя, які утверджували своїми творами митці цієї доби.

? Визначте умови розвитку української культури в цей період.

Пам'ятник Анастасії Заславській-Гольшанській в Дубровиці (Рівненська обл.)

Меценат — заможний покровитель наук і мистецтв.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

У багатьох тогочасних документах дослідники визначають вплив усної народної мови. Вважається, що в цей час у «руській» мові під впливом усного народного мовлення почали з'являтися нові риси. На думку сучасних дослідників, у 70-х рр. XVII ст. «руська» мова часто була фактично тожодною польській у лексиці та синтаксисі, але її фонетика й морфологія спиралися на «руське» підґрунтя. При цьому виразним символом, який підкреслював її «руськість», стала кирилиця. До того ж «руська» мова, або староукраїнська літературна мова, була досить далекою від тієї народної мови, якою розмовляло українське населення.

доби, намагалися знайти в них шляхи розв'язання тогочасних проблем своєї Батьківщини.

У XVI ст. писемну мову українців і білорусів називали «руською». У Великому князівстві Литовському вона була офіційною мовою, якою були написані Литовські статuti, здійснювалося діловодство в судах і державних установах тощо.

Однією з перших книг, перекладених із церковнослов'янської староукраїнською літературною мовою, стало, як ви вже знаєте, Пересопницьке Євангеліє, створене в монастирі села Пересопниця на Волині. Переклад здійснили за меценатства волинської княгині Анастасії Заславської-Гольшанської та князів Івана і Федора Чарторийських. Багатьох дослідників цієї унікальної пам'ятки вражають талант і сміливість його авторів — архимандрита Пересопницького монастиря Григорія і сина священнослужителя з міста Сянок Михайла Василевича. Вони не просто замінювали слова церковнослов'янської мови або неслов'янського походження на зрозумілі тогочасним українцям розмовні, але й наводили їхні тлумачення й добирали синоніми.

Децю пізніше з'явилися інші переклади біблійних текстів тогочасною народною українською мовою — Крехівський Апостол (після 1563 р.), Волинське (Житомирське) Євангеліє (1571 р.) тощо.

2 ОСВІТА, ЛІТЕРАТУРА І КНИГОВИДАННЯ. У XVI ст. на українських землях, як і в попередні часи, при церквах і монастирях діяли початкові школи. Дяки, що вчителювали там, навчали дітей читання та письма церковнослов'янською мовою, арифметики й співу.

Діти заможних верств суспільства мали можливість здобути домашню освіту. Окрім читання, письма й арифметики, вони вивчали латинську та грецьку мови, основи філософії.

У 70-х рр. XVI ст. на українських землях з'явилися нові заклади середньої освіти. У Європі в цей час відкривалися середні школи, де навчали латинської мови і «семи вільних наук» — граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії та музики. В Україні навчальними закладами такого типу стали слов'яно-греко-латинські школи. Першу таку школу створив князь В.-К. Острозький у своєму замку в Острозі близько 1576 р. Утримувалася вона коштами князя. Він також організував тут друкарню, науковий гурток і започаткував вивчення в цій школі основ філософії. Це означало, що Острозька школа давала й початки вищої освіти. Одночасно із цим за підтримки князя запрошені ним українські та грецькі мовознавці й богослови готували переклад Біблії церковнослов'янською мовою для подальшого друку. Створений

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Гальшка (Ельжбета) Острозька — княгиня з роду Острозьких, меценатка культури, засновниця Острозької академії. Сучасники вважали її однією з найгарніших жінок XVI ст. Проте підтвердити це твердження неможливо через відсутність жодного тогочасного портрета Гальшки. В офіційних документах вона записана як Ельжбета, але в історію увійшла під своїм народним ім'ям — Гальшка. Її доля — нещасне кохання й передчасна смерть — знайшла відображення у творах багатьох українських, польських, російських, чеських літераторів й істориків. Ельжбета Померла в 43-річному віці в 1582 р. Наприкінці життя вона прийняла православ'я. Пам'ять про її меценатство зберігається в сучасному Національному університеті «Острозька академія». У межах святкування Днів університету проводиться конкурс «Гальшка року».

Гальшка (Ельжбета) Острозька.
Художник Ю. Нікітін

князем В.-К. Острозьким освітній, науковий і видавничий осередок сучасники з повагою називали **академією**, тримовним ліцеєм, греко-слов'янським училищем, «Волинськими Афінами».

Острозька академія існувала на кошти племінниці князя **Гальшки (Ельжбети) Острозької**. У 1579 р. вона заповіла свої кошти на утримання шпиталю та академії в Острозі. Гальшка (Ельжбета) Острозька стала однією з відомих покровительок в історії української культури XVI ст.

Острозька академія стала першим на українських землях навчальним закладом, де розпочався процес поєднання власної греко-слов'янської та західноєвропейської латинської культурних традицій. Цей процес продовжився у слов'яно-греко-латинських школах, які засновували православні братства. Перша така школа на українських землях виникла в 1585 р. при Львівському братстві.

В основі діяльності всіх братських шкіл у тогочасній Україні був статут Львівської школи. Метою діяльності братських шкіл стало надання освіти, яка ґрунтувалася на власних культурних традиціях та водночас не відрізнялася за якістю від польських і західноєвропейських шкіл.

Разом із братськими (православними) школами на українських землях створювали єзуїтські (католицькі), протестантські й унійні (греко-католицькі) школи, або **колегії**.

Свою першу на українських землях колегію єзуїти заснували в 1575 р. в Ярославі (нині територія Польщі). До колегій приймали на навчання дітей різних станів і віросповідань. Головним предметом була латинська мова, якою викладали інші предмети із «семи вільних наук». Також вивчали грецьку, а в Луцькій колегії — «руську» мови. Усі колегії мали свої бібліотеки, бурси (притулки для бідних студентів), шкільні театри та аптеки. При Львівській та Перемишльській колегіях існували друкарні. Навчання було безкоштовним.

Колегія (колегіум) — назва середнього й вищого навчального закладу в Європі XVI ст.

Академія — назва вищого навчального закладу в Європі XVI ст.

Знак на честь відкриття
Острозької академії в м. Остроза
(Рівненська обл.)

Сторінка «Порядку шкільного» — статуту Львівської братської школи 1586 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із «Порядку шкільного» — статуту Львівської братської школи 1587 р. (переказ)

Багатий над убогим у школі нічим вищий не може бути, лише наукою самою... Навчати і любити дітей дидакал (викладач) має всіх однаково — як синів багатих, так і сиріт убогих, так і тих, які на вулицях просять харчів, як того, хто має більше чи менше здібностей, — але, навчаючи, не віддавати переваги одному проти другого.

Учитель зобов'язаний щоразу пильнувати: коли б котрого отрока не було, має за ним послати й довідатися про причину, чому не прийшов... Зранку, одразу після молитви, кожен має відповідати, що він учора вивчив, і показати своє письмо, яке підготував удома.

Після обіду хлопці мають самі писати на таблицях завдання, які дав їм учитель, окрім малих, для яких пише сам учитель, а вивчивши у школі, мають одне одного запитувати важкі слова, тобто дискутувати, а йдучи додому, вірш повторити, щоб, прийшовши зі школи додому, діти могли перед своїми рідними... прочитати з поясненням те, що вивчили у школі; а що вчили того дня, мають вдома ввечері написати і зранку принести до школи, показати своєму вчителю...

? Робота в парах. Опрацюйте текст і дайте відповіді на запитання: **1.** Як, відповідно до статуту, відбувався процес навчання? **2.** Чи можна стверджувати, що статут сприяв утвердженню принципів справедливості й відповідальності у шкільному житті? Чому?

Пам'ятник І. Федоровичу у Львові. Скульптор В. Борисенко

У XVI ст. на українських землях продовжувалася традиція створення літописів. У **Короткому Київському літописі** йдеться про події, що відбувалися у 862—1515 рр. Давня історія Русі-України подана в ньому на основі київського й галицько-волинського літописання XI—XIII ст., а період 1491—1516 рр., що вирізняється докладністю й точністю датування, — очима людини, яка, імовірно, жила на Волині.

Події на українських землях згадуються в білоруських (західноруських) літописах. У літописі, створеному в містечку Барколабово біля Орші, описані події 1563—1608 рр. У ньому розповідається про козацьке повстання під проводом С. Наливайка, боротьбу між православними й прихильниками унії на українських, білоруських землях.

У цей період також розвивалися різні жанри літератури. Під впливом західноєвропейського Відродження поширилася **новолатинська поезія**. Її представники дотримувалися ідеалів гуманізму, часто зверталися до образів античності, писали свої твори латинською мовою. Одним із кращих творів цього жанру є поема «Роксоланія», написана в 1584 р. **Себастьяном Кльоновичем**. У ній змальовано побут і звичаї українського селянства, описано при-

Ілюстрація «Червень» до поеми «Роксоланія». Художник О. Тарасович. 1672—1677 рр.

Сторінки Букваря І. Федоровича, надрукованого у Львові в 1574 р

роду України, Львів, Київ та інші міста, наведено зразки українського фольклору латинською мовою.

У XVI ст. успішно розвивалося книговидавництво. Значний внесок у його становлення зробив московський першодрукар **Іван Федорович**. Переїхавши до Львова, він у 1574 р. видав за кошти Львівського братства свої перші книги в Україні — «Апостол» (найстаріша відома нині книга, що вийшла друком на українських землях) і «Буквар» (перший у Східній Європі друкований підручник).

Особливо плідною була діяльність І. Федоровича в Острозі, куди його запросив працювати князь В.-К. Острозький. У 1581 р. І. Федорович надрукував тут **Острозьку Біблію** — перше повне видання Біблії церковнослов'янською мовою, що вважається шедевром друкарського мистецтва.

Крім Острозької друкарні, великою стала друкарня Львівського братства, що розпочала свою роботу в 1586 р. Її було створено на основі друкарні І. Федоровича, викупленої братством після смерті друкаря.

Один із примірників Острозької Біблії 1581 р. з фондів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського

3 **АРХІТЕКТУРА Й МІСТОБУДУВАННЯ.** У XVI ст. на українських землях спостерігався розквіт містобудування. Відновлювалися зруйновані міста, засновувалися нові, зводилися храми, монастирі, будувалися оборонні й житлові споруди. Тогочасні будівельники намагалися зберегти давні традиції та поєднати їх із новими рисами європейського ренесансного стилю. Головним об'єктом художньої уваги ставав фасад (зовнішній вигляд) будівлі, який прикрашали **ордери**, декоративно-орнаментальне ліплення тощо. Пам'ятки архітектури цієї доби збереглися в Луцьку, Кам'янці-Подільському, Жовкві, Бродях та Львові. Унікальною пам'яткою ренесансного зодчества вважаються споруди на площі Ринок у центральній частині Львова — Чорна кам'яниця, будинок Корнякта, пам'ятки, пов'язані з діяльністю Львівського братства, — Успенська церква,

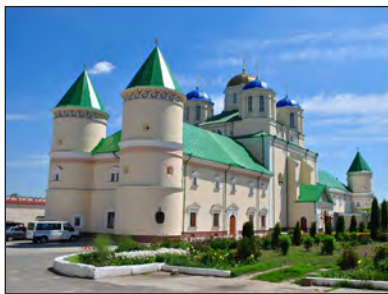

Чорна кам'яниця у Львові. XVI ст. Сучасний вигляд

Ордер — вид архітектурної композиції, що складається з вертикальних колон і горизонтальних частин у відповідному стилізовому оздобленні.

Каплиця Трьох Святителів у Львові. Сучасний вигляд

Троїцька церква в Межирічі (Рівненська обл.)

? Порівняйте розвиток образотворчого мистецтва України другої половини XIV — XV ст. та розглянутого періоду. Чи є правильним судження щодо появи в ньому в XVI ст. нових рис? Поясніть свою думку.

вежа Корнякта, каплиця Трьох Святителів, створені в 60-х рр. XVI — XVII ст.

Через постійні загрози зовнішнього вторгнення постала необхідність спорудження приватних і державних фортець або замків, за стінами яких могли знайти захист не лише їхні жителі, але й населення прилеглих земель. Чимало замків, збудованих за часів Середньовіччя, не відповідали вимогам часу і в першій половині XVI ст. були перебудовані. Значної реконструкції зазнали замки Луцька, Кременця, Мукачева, Вінниці, Меджибожа, Кам'янця-Подільського тощо.

Більшість українських замків у XVI ст. були дерев'яними. Вони не збереглися до наших днів і відомі лише за описами. Найбільшим дерев'яним замком, за повідомленнями сучасників, був Київський, заново збудований із соснового дерева в 1542 р. Він мав одну прямокутну й 14 шестиграних веж. Стіни й вежі із зовнішнього боку вкриті товстим шаром глини й побілені. Усередині замку розміщувалося багато різних будівель — приміщення для гарнізону, будинок ротмістра й старости, один костіол і чотири православні церкви.

Деякі православні монастирі на західноукраїнських землях також оточувалися мурами з вежами й відігравали роль фортець. На Волині такими фортецями стали монастирі в селищах Межиріч та Дермань. Дерманський монастир височів на пагорбі й був обнесений муром заввишки сім метрів. Біля стін проходив наповнений водою рів із перекидним мостом. До фортеці монастиря можна було потрапити через триарусну вежу, яка також слугувала дзвіницею.

До відомих пам'яток православної церковної архітектури XVI ст. належали Богоявленська церква в Острозі та Троїцька церква в Межирічі. Обидва храми були хрестовокупольними й продовжували давньоруські будівельно-архітектурні традиції. Однак тогочасні умови життя також змусили пристосовувати ці церкви до оборони.

4 ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО. Українське малярство цього періоду здобуло велике визнання. Переважна частина творів живопису відображала церковну тематику (фрески, ікони). Картини або портрети побутового характеру в цей час зустрічалися рідко. Митці продовжували розвивати давньоруські традиції. Проте в портретному живописі відчувався вплив західноєвропейського, італійського й німецького мистецтва.

У XVI ст. українські митці, як і раніше, багато працювали в Польщі. Зокрема, збереглися **фрески** на євангельські сюжети, виконані ними у храмах і спорудах Вавеля в Кракові. Однак від кінця XVI ст. їх почали витісняти італійські та німецькі майстри. Це пов'язано з тим, що ка-

«Богородиця Одигітрія». Ікона із села Красова. Кінець XV ст.

«Архистратиг Михаїл». Ікона із села Яблунова. Середина XVI ст.

«Різдво Христове». Ікона із села Трушевичі. Середина XVI ст.

толицьке духовенство засуджувало діяльність православних «схизматиків» у костьолах.

У тогочасному українському іконописі панівними залишалися традиції Русі, але почали з'являтися й нові риси. Майстри більше уваги приділяли побутовим деталям, посилюючи тим самим реалістичні елементи. Пози зображених набули більш природного вигляду, а деталі одягу — конкретності. Особливо в цей час цінувалися львівська й перемишльська школи іконопису. Видатними творами середини XVI ст. вважаються ікони «Поклоніння волхвів» із села Бусовисько та «Різдво Христове» із села Трушевичі.

У XVI ст. успішно розвивалося українське різьбярство. Переважало різьблення по дереву й рідко зустрічалося різьблення на мармурі. Здебільшого це були надгробні монументи й плити.

Високого рівня розвитку досягла книжкова мініатюра — виконані фарбами невеликі кольорові зображення в рукописних книгах. Важливе місце за своїм оздобленням посідає Пересопницьке Євангеліє. У ньому, крім заставок та ініціалів, майстерно виконаних у формі традиційного геометричного орнаменту, є чотири мініатюри із зображенням євангелістів. Кожну мініатюру прикрашено багатим рослинним орнаментом. Особливої урочистості й життєрадісності надають мініатюрам та орнаментам Пересопницького Євангелія золоте тло та яскраві кольори — синій, червоний, зелений.

У XVI ст. значно посилилися впливи на оформлення рукописних книг народного мистецтва — часто використовувалися мотиви, запозичені з народного ткацтва, різьблення по дереву та настінних розписів.

Сторінка Пересопницького Євангелія. 1556—1561 рр.

Гравюра — друкований відбиток на папері з малюнка, вирізьбленого на дошці.

Портрет Стефана Баторія. Художник В. Стефановський. 1576 р.

У другій половині XVI ст. після поширення книгодрукування почало розвиватися мистецтво **гравюри**. Першими українськими гравюрами вважають ілюстрації до «Апостола» й «Букваря», що були видані у Львові І. Федоровичем. Вони містять гарні композиції з рослинних елементів, прикрас оформленню книг майстрами італійського Відродження.

У другій половині XVI ст. в українському малярстві відбувалося відокремлення портрета від іконопису й перетворення його на самостійний жанр мистецтва. Це було пов'язано з новим розумінням образу людини, поширенням гуманістичних ідей Відродження та зрушеннями в розвитку українського суспільства. На жаль, імена більшості тогочасних майстрів портрета не збереглися. Найвідомішими творами українських митців цього періоду вважаються портрети князя, магната і вченого Яна Гербурта та В.-К. Острозького.

Талановитим художником-портретистом став Войцех Стефанович зі Львова. Під час візиту до міста короля Речі Посполитої Стефана Баторія в 1578 р. він виконав його портрет, за що отримав титул королівського придворного маляра. Портрет створений майже з документальною достовірністю, у ньому відчутна властива майстрові глибока спостережливість у вивченні натури.

5 ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО. У XVI ст. в українському **декоративно-ужитковому мистецтві** спостерігалися нові риси, пов'язані з проникненням ренесансних орнаментальних мотивів. Однак українські майстри вносили до них багато своєрідних рис, сполучаючи нові форми із традиційними прийомами та мотивами.

У цей період відроджувалося скловаріння, що занепало в попередні століття. У багатьох містах України поряд із ткацтвом почало розвиватися килимарство. Львівські майстри опанували мистецтво виготовлення оббивки для меблів із тисненої шкіри. Її вкривали різнокольоровим малюнком, що поєднував східні елементи орнаменту й розкішні ренесансні візерунки.

Найбільшого поширення в XVI ст. в Україні набули такі види декоративно-ужиткового мистецтва, як місцеве виробництво меблів, художнє литво та вироби з металу, керамічне виробництво, а також відродилися давні галузі — **вишивання** та **гаптування**.

У художній обробці металу українські майстри уславилися відливанням гармат, годинникарством, виробництвом нових видів зброї. Далеко за межами України були відомі вироби львівських ювелірів-золотарів. Вони виготовляли предмети церковного призначення, столовий посуд, зброю, ювелірні вироби тощо, прикрашали їх емаллю, різьбленням, інкрустацією золотом і сріблом, коштовним камінням.

Декоративно-ужиткове мистецтво — вид мистецтва, творю якого поєднують практичні та естетичні якості.

Гаптування — вишивка речей шовковими нитками, вкритими тонким шаром золота або срібла.

Керамічні вироби українських майстрів XVI ст. здебільшого вкривали геометричним орнаментом, зробленим спеціальним валиком, що нагадувало мотиви вишивання. У цей самий час усе більшого поширення набув прийом розмальовування посуду мінеральними фарбами, золотою та зеленою полівою. Композиції досить часто були схожими на тогочасний книжковий орнамент, що свідчило про добре знайомство з ним майстрів-гончарів.

Майстри з гаптування працювали в багатьох українських містах, шляхетських і монастирських маєтках. Виготовлені ними речі мали великий попит серед заможних верств населення.

Неабияких успіхів досягли українські майстри у виготовленні меблів. Для потреб шляхти й міської знаті виготовлялися різьблені, оздоблені інкрустацією (слоновою кісткою, напівкоштовним камінням) або прикрашені мальованими орнаментами меблі. Найцінніші різьблені меблі виготовляли з горіха, але найчастіше згадувалися меблі з липи. Одним із найпоширеніших предметів меблювання в XVI ст. залишалася скриня. Виготовлялося також чимало видів ліжок, столів, стільців, крісел.

Гаптування «Успіння Богородиці» (фрагмент). XVII ст.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- В умовах розвитку української культури XVI — першої половини XVII ст. поєднувався взаємовплив позитивних і негативних чинників.
- У XVI ст. «руська» мова під впливом народного усного мовлення розвивалася як староукраїнська літературна мова.
- У другій половині XVI ст. на українських землях з'явилися навчальні заклади різних типів. Можливість

навчатися отримали представники різних станів, що сприяло існуванню відносно високого для свого часу рівня освіти.

■ Здобутки книговидавництва, літератури, архітектури, образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва відображали розвиток як безпосередньо культури, так і всього українського суспільства загалом.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1574 р. — видання «Апостолу» — найстарішої відомої книги в Україні.

1576 р. — виникнення Острозької академії.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Історична абетка». **Правила гри.** Учитель/учителька називає одну букву. Учні та учениці в парах або малих групах за визначений час мають скласти перелік термінів, подій за змістом розглянутої теми, які починаються на цю букву. Перемагає команда, чий перелік відповідатиме умовам і буде довшим.

2. Що серед умов розвитку культури України XVI ст. впливало на неї позитивно, а що — ні? Чому? **3.** Назвіть здобутки розвитку української мови в цей час. **4.** Наведіть факти, що свідчать про досягнення в розвитку освіти в тогочасній Украї-

ні. **5.** Які явища підтверджують успіхи літератури й книговидавництва цього періоду? **6.** Чим улавилися тогочасні архітектура й містобудування? **7.** Визначте характерні риси розвитку образотворчого мистецтва України цього часу. **8.** Що нового з'явилося в розвитку декоративно-ужиткового мистецтва?

9. Покажіть на карті місця, пов'язані зі здобутками культури України XVI ст. **10. Колективне обговорення.** Сформулюйте обґрунтовану оцінку тогочасного розвитку культури України. **11. Робота в парах.** Розпочніть складання таблиці «Розвиток культури України в XVI — першій половині XVII ст.

Галузь культури	Основні здобутки й досягнення	
	XVI ст.	Перша половина XVII ст.

12. Відвідайте місцевий художній музей або здійсніть віртуальну екскурсію до нього. Підготуйте повідомлення з презентацією (представленням вашої роботи) про розвиток культури України в XVI ст.

§ 10. Культура України першої половини XVII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про розвиток освіти в тогочасній Україні; якими були здобутки літератури, книговидання, театру, архітектури й образотворчого мистецтва цього періоду; визначення понять «мемуари», «епіграма», «драма», інтермедія», «вертеп», «декламація», «бароко», «козацьке (українське) бароко», «бастіон».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які особливості суспільно-політичного становища українських земель XVI — першої половини XVII ст., на вашу думку, мали вплив на розвиток культури? **2.** Назвіть основні здобутки літератури, книговидання, архітектури й образотворчого мистецтва України XVI ст. **3.** За курсом зарубіжної літератури пригадайте, що вам відомо про добу Бароко та твори цієї доби.

1 ОСВІТА. УТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОЇ (КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ) КОЛЕГІЇ.

У першій половині XVII ст. на українських землях продовжували розвиватися освіта та шкільництво. Основними видами навчальних закладів були братські школи, єзуїтські колегії, протестантські та унійні (греко-католицькі) школи. На початку XVII ст. в Україні налічувалося близько 30 братських шкіл. У 1615 р. виникла школа при Київському, у 1620 р. — при Луцькому, у 1636 р. — при Кременецькому братствах.

У братських школах працювали відомі педагоги, вчені й діячі культури. Так, ректорами Київської братської школи були майбутній православний київський митрополит **Йов Борецький**, письменник-полеміст **Мелетій Смотрицький**, поет **Касіян Сакович**, поет і педагог **Хома Євлевич**. Викладали в ній білоруський просвітителі **Сава Андрієвич** і відомий православний богослов **Захарія Копистенський**.

У першій половині XVII ст. на українських землях збільшувалася кількість єзуїтських, протестантських і унійних (греко-католицьких) навчальних закладів. У цей період тут виникло 12 єзуїтських колегій. Протестантські школи існували в Гощі, Берестечку, Хмільнику, Крилові й Панівцях. Школу вищого типу протестанти заснували 1638 р. в селі Кисилин на Волині. За зразком єзуїтських колегій унійці (греко-католики) організували василіянські школи в Бересті, Володимирі-Волинському, Шаргороді та Холмі.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У Києво-Могилянській колегії повний курс навчання становив 12 років і поділявся на сім класів («шкіл»). У підготовчому класі — **фарі** — та трьох нижчих класах — **інфімі**, **граматиці** й **синтаксими** — вивчали предмети циклу «семи вільних наук», церковнослов'янську, грецьку та латинську мови. Наступні два класи — **поетики** та **риторики** — були середніми. Викладання в них здійснювалося переважно латинською мовою. У поетиці учнів знайомили з різними жанрами поезії та основами віршування. У риториці вони опановували мистецтво складання промов і написання листів.

Вищий ступінь навчання учні колегії здобували у дворічній **«школі філософії»** та чотирирічній **«школі богослов'я»**. Учні цих класів називали **спудеями** (студентами).

? Чому в історії України цієї доби виникнення Київської (Києво-Могилянської) колегії вважають однією з важливих подій?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа гетьмана Івана Петрижицького і Війська Запорозького про доцільність об'єднання Лаврської і Братської шкіл у колегіум (1632 р.)

Ми, Іван Петрижицький... і все Військо його королівської милості Запорозьке... однодушно і одностайно просили... Петра Могилу..., щоб школи, які його милість у монастирі Печерському Київському на підтримку всього православ'я східного заснував... перемістити зволів до Києва на місце при церкві святого Богоявлення братській Київській і там їх разом з учителями навек уфундувати... як на місці, більш придатному для виховання

учнів, визнали також і ми, все вищеназване його королівської милості Військо Запорозьке, що це була б святолюбива справа і для всієї церкви православної дуже потрібна і корисна.

? Робота в парах. Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** У чому полягало прохання козацтва? **2.** Висловіть думку про роль, яку стало відігравати козацтво в розвитку культури тогочасної України.

Восени 1631 р. в Києво-Печерській лаврі архімандрит П. Могила заснував так звану «Лаврську школу» («**гімназіон**»). За своєю програмою навчання вона нагадувала єзуїтські колегії.

У 1632 р. в Києві домовилися об'єднати братську та лаврську школи. Новий навчальний заклад, покровителем і засновником якого став П. Могила, дістав назву **Києво-Братської**, або **Києво-Могилянської колегії**.

Києво-Могилянська колегія застосовувала поширений у тогочасній Західній Європі гуманістичний вид навчання. На українських землях він з'явився завдяки діяльності єзуїтських і протестантських колегій. Однак саме через протидію єзуїтів і вищих органів влади Речі Посполитої вона не стала закладом вищого рівня освіти.

Як і тогочасні європейські навчальні заклади, Києво-Могилянська колегія мала свої школи-філіали, що працювали за її програмою у Вінниці та Кременці. Викладачами колегії стали видатні тогочасні вчені й просвітителі, зокрема Сильвестр Косов, Йосип Кононович-Горбацький, Інокентій Гізель, Єпіфаній Славинецький та інші.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із розпорядження короля Речі Посполитої Владислава IV (1635 р.)

...У київській і віленській школах дозволяємо також навчатися не уніатам грецькою і латиною, проте, щоб учили гуманітарні науки, але тільки не вище діалектики і логіки...

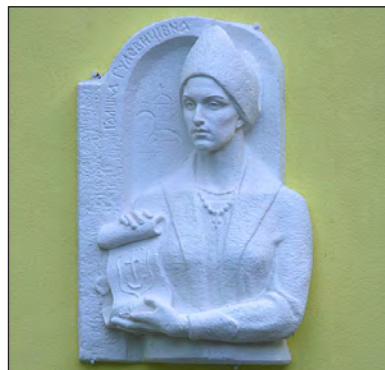
? Робота в парах. Обговоріть і висловіть думку, чому влада Речі Посполитої запроваджувала такі обмеження.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Гальшка (Єлизавета) Гулевичівна — шляхтянка, одна із засновниць Київського братства, монастиря й школи при ньому. У 1615 р. вона заповіла свою садибу із землями на Подолі в Києві для заснування монастиря, шпиталю й школи для дітей «народу руського, православного». Це поклало початок Київській братській школі, а згодом — Києво-Могилянській академії.

Гальшка Гулевичівна. Художник В. Кравченко. 1997 р.

Барельєф Гальшки Гулевичівни на Хрестовоздвиженській церкві в Луцьку

2 ЛІТЕРАТУРА І КНИГОВИДАННЯ. Однією з найцікавіших пам'яток літописання першої половини XVII ст. став **Густинський літопис**, що дістав назву за Густинським монастирем поблизу Прилук, де було створено його єдину збережену копію. Вчені припускають, що літопис склав З. Копистенський близько 1623—1627 рр. Використовуючи велику кількість історичних джерел, автор висвітлює події від давніх часів до 1597 р. У літописі вміщені окремі тематичні розповіді про виникнення козацтва й Берестейську церковну унію. У цей період з'явилися також інші літописи, зокрема **Київський літопис**, **Острозький літопис**, **Львівський літопис**. Літописні записи велися в Густинському, Межигірському та інших монастирях.

У першій половині XVII ст. в Україні продовжувала розвиватися полемічна література.

Видатним тогочасним письменником-полемістом став **Мелетій Смотрицький** (син Г. Смотрицького). Чільне місце серед його полемічних творів посідає «Тренос, або плач Східної церкви». В образі стражденної жінки М. Смотрицький зобразив православне населення українських земель, що зазнавало соціальних, національних і релігійних обмежень.

У першій половині XVII ст. в Україні набули розвитку такі літературні жанри, як **ораторсько-проповідницька проза**, **мемуарна проза** та поезія. Ораторсько-проповідницька проза включала твори з тлумаченням євангельських текстів і моралістичними повчаннями. Найвидатнішим серед її авторів вважається Кирило Транквіліон-Савровецький, автор творів «Зерцало богословія», «Євангеліє учительное» і «Перло многоцінное». Одним із перших творів української мемуарної прози стали спогади киянина Богдана Балики «Про Москву і про Дмитра, царька московського неправдивого», що розповідають про похід польського війська на Москву в 1612 р.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. виникла полемічна поезія. Так, у «Скарзі вбогих до Бога» невідомий автор у віршованій формі гостро виступав проти окатоличення й полонізації православних українців. Засновником жанру **епіграмної** поезії, віршованих геральдичних епіграм (гербових віршів), присвят і передмов став Герасим Смотрицький. Серед поетів-епіграмістів цієї доби відомі також Дем'ян Наливайко, Памво і Степан Беринди, Андрій Римша, Лаврентій Зизаній, Кирило Транквіліон-Савровецький та інші.

Із розвитком книговидавництва з'явилися збірки віршованих творів для **декламації**, написаних для виконання школярами під час урочистих подій. Зокрема, Касіян Сакович склав «Вірші на жалісний погреб... гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного». Хоча написання твору пов'язано з трагічною подією — смертю гетьмана, але за своїм за-

Титул книжки «Перло многоцінное». Чернігів, 1646 р.

Мемуари — автобіографічні записки у вигляді спогадів про події минулого їхнього свідка або учасника.

Епіграма — коротка віршована характеристика предмета, побажання, дотеп тощо.

Декламація — мистецтво виразного читання літературних творів, зокрема віршів.

гальним настроєм він життєстверджуючий — уславляє мужність воїнів, що захищають рідну землю.

Із розвитком культури зростає попит на книги, що сприяло розвитку книговидавництва. У першій половині XVII ст. активно діяла друкарня Львівського Успенського братства, яка була справжньою школою для цілої плеяди українських друкарів. Тут було видано граматику грецької та церковнослов'янської мов, збірки віршів, драматичних творів українською мовою.

Найбільшою в тогочасній Україні стала Києво-Печерська друкарня, заснована архимандритом лаври Єлисеєм Плетенецьким. Серед перших її видань були «Часослов» і збірник святкових служб «Анфологion». У Києві з'явилися перші приватні друкарні, засновані Спиридоном Собоєм та Тимофієм Вербицьким. На українських землях почали діяти також мандрівні (пересувні) друкарні, які, надрукувавши книгу в одному місті, переїздили працювати до замовника в інше місто.

Загалом до середини XVII ст. на українських землях у різний час діяло понад 20 друкарень. При цьому роль друкарень не обмежувалася книговидавництвом. Вони були важливими осередками освіти й культури, навколо яких існували гуртки, що об'єднували діячів культури, вчених і високоосвічених людей.

3 ТЕАТР. МУЗИКА. Наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. на українських землях виник шкільний театр. У слов'яно-греко-латинських школах учнів навчали складати й виголошувати вірші та промови. Учителі писали вірші у формі декламацій на світські й духовні теми, а учні виступали з ними у школах на різдвяні, великодні, зелені та інші свята, у церквах, під час урочистих зустрічей почесних гостей тощо. Згодом твори почали декламувати у формі діалогу. У 30-х рр. XVII ст. у Львівській братській і Київській лаврській школах виникла шкільна драма та театр.

Першою відомою пам'яткою української великодньої драми є надрукований у 1631 р. твір учителя Львівської братської школи Іоанікія Волковича «Роздуми про муку Христа Спасителя нашого». Розвитку шкільного театру в Київській (Києво-Могилянській) колегії сприяли програми навчання в класах поезики та риторики. У листах і творах його викладачів є згадки про шкільні вистави, які виконували учні колегіуму. У першій половині XVII ст. з'явилися перші містерії. Так, у цей час на Волині або Галичині було створено «Слово про збурення (зруйнування) пекла». Містерії виконувалися на площах міст і містечок мандрівними акторами в дні церковних свят. Між діями містерії, а згодом шкільної драми розігрувалися інтермедії. У цих комедійних сценках із побутового життя значне міс-

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Софія Чарторийська — волинська княгиня, відома меценатка першої половини XVII ст. Разом зі своєю сестрою Оленою вона допомагала своїми коштами Пересопницькому монастирю, заснувала при ньому шпиталь та школу для дітей селян. С. Чарторийська була палкою прихильницею православ'я, відкрила у своєму маєтку в селі Рахманів на Волині друкарню. Вона здійснювала переклади із грецької «руською» мовою. Саме С. Чарторийська надала підтримку відомому діячеві Львівського братства К. Транквіліону-Ставровецькому у виданні «Євангелія учительного». У 1619 р. цей твір було надруковано у волинській друкарні С. Чарторийської в Рахманові її коштом.

Сторінка «Євангелія учительного». 1619 р.

Драма — літературно-театральний твір, побудований у формі діалогу без авторської мови та призначений для сценічного виконання.

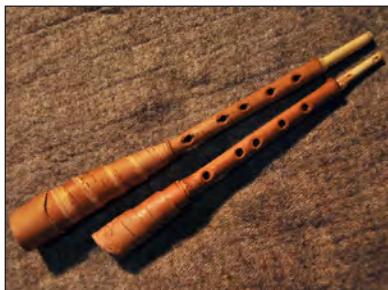
Містерії — духовні драми на біблійні сюжети.

Інтермедія — коротка сценка переважно гумористично-комедійного характеру, що виконувалася в перервах між актами основної вистави драми тощо.

Вертеп — старовинний пересувний ляльковий театр, де виконувалися п'єси на релігійні та світські теми.

Вертеп

Сурми

це посідала імпровізація, тобто виконання без попередньої підготовки.

У XVII ст. в Україні значної популярності набув різдвяний ляльковий театр — **вертеп**. Вертепник мандрував зі спеціальною скринєю, розділеною на два поверхи, із бічними дверцятами, через які «заводили» ляльок. На верхньому поверсі розігрували сцени, пов'язані з Різдом, а на нижньому — казки, перекази, комедійні побутові сценки. Ляльок майстер випилював із дерева й розмальовував. Вертепник водив їх за допомогою дротиків, розмовляв і співав за них. Його помічники співали хором і грали на музичних інструментах. Зростанню популярності вертепного театру сприяли учні Київської (Києво-Могилянської) колегії, які ходили з вертепом людними місцями, домівками й виставами заробляли собі на життя.

Відображенням високого рівня духовної культури українського народу були досягнення в музичному мистецтві. У пісенній творчості, як і в попередні століття, були поширені обрядові, ліричні, жартівливі, епічні, танцювальні пісні. В епічному жанрі виник ряд драматичних пісень про набіги татар, наприклад «За річкою вогні горять». Своєрідними пісенними розповідями про найважливіші події стали історичні пісні. Так, про козацькі повстання 20—30-х рр. XVII ст. розповідається в пісні «Про Сулиму, Павлюка, ще й про Яцька Острияницю».

Великої майстерності досяг **партесний** (багатоголосий) **спів** без нот і музичного супроводу. Його почали використовувати у православних церквах на протигагу католицькій церковній службі, що супроводжувалася грою на органі. На зміну «знаменам» або «крюкам» для запису церковних наспівів прийшло нотне письмо. Співу за нотами навчали досвідчені музиканти й диригенти церковних хорів.

Виникли нові жанри світської музики. На основі віршової поезії складалися **канти** — церковні й світські пісні для триголосого ансамблю або хору. Існували урочисто-вітальні, моралістично-повчальні, жартівливі, сатиричні та інші канти. Розвивалася також сольна пісня із супроводом. У цьому жанрі, на відміну від канта, відображалися внутрішній світ людини, її життя та ставлення до різних явищ у суспільстві. Розвиток жанру **інструментальної музики** пов'язаний із музичними цехами на зразок ремісничих, які існували в деяких містах. Основною метою їх створення було задоволення побутових потреб населення в музиці — супровід до танців на святах, гра на весіллях, хрестинах, похоронах тощо. Завдяки музичним цехам формувалася народна професійна музика. Тут створювалися зразки інструментальної музики, зароджувалися характерні складки ансамблів українських національних інструментів, удосконалювалася гра на багатьох інструментах.

Розвитку музичного мистецтва сприяли також козацькі військові музики. Вони грали під час походів, святкувань перемоги, різноманітних урочистостей. Серед інструментів найчастіше використовувалися сурми, труби, котли, кобзи, торбани. Козацькі музики виконували марші, танцювальну музику (гопак, козачок) і ліричні наспіви.

4 АРХІТЕКТУРА. Починаючи із XVII ст. в українській архітектурі все виразніше застосовувалися елементи європейського стилю **бароко**, які в районах Середнього Подніпров'я поєднувалися з місцевими традиціями. У результаті цього створювалися умови для виникнення своєрідного архітектурного стилю, який називали **козацьким (українським) бароко**. Так, барокові риси в архітектурі дерев'яних церков проявлялися в будівництві зрубів у формі вісімки, видовженні їхніх пропорцій та заміні наметового верху на грушоподібну баню.

До видатних пам'яток архітектури цієї доби належать українські дерев'яні церкви, зокрема церква Параскеви в селі Радруж та церква Воздвиження в Дрогобичі. Пам'ятками тогочасної церковної мурованої архітектури стали собор Мовчанського монастиря в Путивлі (перша половина XVII ст.), Покровська церква в Сулимівці (1622—1629 рр.), церква Миколи Притиска в Києві (1631 р.), П'ятницька церква у Львові (1644 р.).

У першій половині XVII ст. в Україні, як і раніше, будувалося багато оборонних споруд. На межі XVI—XVII ст. змінився їх зовнішній вигляд. Замість мурованих замків почали споруджувати розкішні магнатські палаци, оточені **бастіонами**.

Найцікавішими зразками поєднання в одне ціле палацу й бастіонних укріплень, що були збудовані в цей період, стали замки в Збаражі та Підгірцях. Нові риси з'явилися також у містобудуванні. Будівничі Бродів, Станіслава, Полонного намагалися поєднати характерну для попередніх часів шахову сітку розташування вулиць із бастіонними укріпленнями.

У першій половині XVII ст. за підтримки польської влади в Україні споруджувалися нові католицькі храми. Так, у 1610 р. в Києві на Подолі великий костьол збудували домініканці, а навколо спорудили будівлі домініканського монастиря. Визначною архітектурною пам'яткою того часу став костьол бернардинів у Львові, споруджений у 1600—1630 рр. До нього прилягали монастирські корпуси, що утворювали замкнене подвір'я. Із появою у Львові єзуїтів пов'язане спорудження в 1610—1630 рр. костьолу єзуїтів — першого в місті храму в стилі раннього бароко. У цьому стилі в 1642—1644 рр. збудували також львівський костьол Стрітєння. Цікавими архітектурними пам'ятками тогочасного Львова стали каплиці Боїмів та

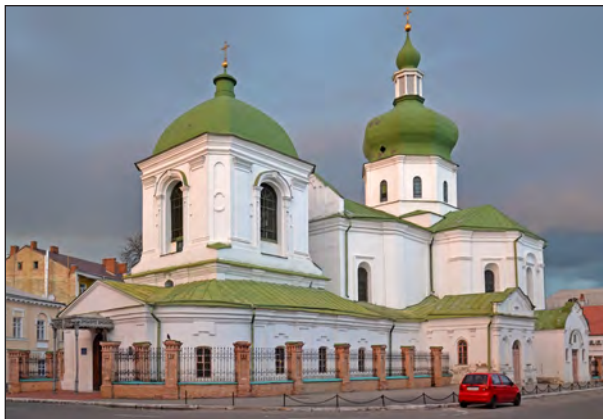

Кобза

Бароко — один зі стилів мистецтва в історії європейської культури; охоплював різні сфери духовного життя суспільства, через що вважається епохою культури.

Козацьке (українське) бароко — назва мистецького стилю, поширеного на українських землях у XVII—XVIII ст.; виник у результаті поєднання місцевих архітектурних традицій та європейського бароко.

Бастіон — старовинне укріплення у вигляді бойової споруди (форту) на розі фортечного муру.

Церква Миколи Притиска в Києві. 1631 р. Сучасний вигляд

Костьол бернардинів у Львові. 1600—1630 рр. Сучасний вигляд

Кампіанів — усипальниці багатих купецьких родин. Їхні стіни мали багате архітектурне оздоблення, прикрашалися різьбленими декоративними композиціями, виконаними в стилі бароко.

? Чи згодні ви з тим, що образотворче мистецтво першої половини XVII ст. є важливим джерелом для вивчення подій цієї доби? Поясніть свою думку.

Розпис «Воздвиження Чесного Хреста» в церкві Святого Духа в селі Потелич (Львівська обл.)

5 ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО. У першій половині XVII ст. в українському образотворчому мистецтві тривав розвиток тих жанрів, які сформувалися в попередній період. Основними його видами залишалися настінні розписи та іконопис.

Майже повністю збереглися до наших днів розписи, виконані напередодні 1620 р. на стінах церкви Святого Духа в селі Потелич. У розписах помітне своєрідне поєднання традиційних прийомів із новими реалістичними рисами. На думку дослідників, «страсний» цикл потелицьких розписів (зображення мук Христа) ніби перегукується з ідеями «Протестації» Й. Борецького, де він описує страждання українського народу й закликає його до стійкості в боротьбі. До цього часу збереглися розписи церкви Воздвиження в Дрогобичі. Їхньою особливістю є поєднання біблійних сюжетів та декоративних орнаментів із місцевих квітів — барвінків, волошок тощо.

У цей період удосконалилася техніка різьблення на камені та дереві. В орнаментах переважали рослинні мотиви. При цьому зображення рослин мали певне значення. Так, поширені в орнаментах зображення виноградної лози і грон у християнстві відомі як символ віри. У другій чверті XVII ст. рослинні орнаменти поступилися місцем різним маскам, емблемам тощо.

Пам'ятками портретного різьблення того часу є надгробкові портрети. Їх композиція ускладнилася, поглиблювалося прагнення передати риси характеру персонажа. Таким

був поколінний надгробок київського воєводи Адама Киселя, установлений у його родинній церкві-усипальниці в селі Низкиничі на Волині. У повний зріст, у рицарських латах зображено Яна і Станіслава Жолкевських на їхньому надгробку в костьолі в Жовкві.

Подальший розвиток мистецтва гравюри пов'язаний із поширенням його світського жанру. Перші світські гравюри з'явилися в 1622 р. як ілюстрації до «Віршів на жалісний погреб... гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного» К. Саковича. У «Євангелії учительному» К. Транквіліона-Ставровецького вміщено гравюру «Притча про багача і смерть», що зображує працю селян. Видатним гравером став майстер Ілля, який з 1636 р. працював у Києві й виконав гравюри до «Требника» П. Могили й «Печерського патерика».

У тогочасному українському живописі провідне місце посідав жанр портрета. Пам'яток портретного живопису Наддніпрянщини цього часу майже не збереглося. Створити уявлення про його розвиток у першій половині XVII ст. дозволяють портрети майстрів львівської школи. Пензлю **Миколи Петрахновича** приписували портрет доньки львівського купця Варвари Лангиш, який вважали одним із найпривабливіших у тогочасному українському живописі. Відомий живописець **Федір Сенькович** став автором портретів львівського старости Станіслава Мнішека та підканцлера Речі Посполитої Томаса Замойського. Прикметною ознакою портретів цього періоду стало прагнення передати не тільки зовнішні риси людини, але й особливості її характеру та внутрішнього світу.

Надгробок Адама Киселя у Свято-Успенському монастирі в селі Низкиничі (Волинська обл.)

Рицар із самопалом. Гравюра на дереві з книжки К. Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного». 1622 р.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- У розглянутий період в Україні збільшилася кількість навчальних закладів різних видів, що збільшувало можливості для здобуття освіти представниками різних верств суспільства.
- Завдяки створенню Київської (Києво-Могилянської) колегії Київ поступово набував значення культурно-освітнього центру східнослов'янського регіону.

- Здобутки книговидавництва допомагали українському населенню розвивати свою культуру й мову.
- В архітектурі, містобудуванні й образотворчому мистецтві цей період став часом виникнення українського (козацького) бароко.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1632 р. — утворення Київського (Києво-Могилянського) колегіуму.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Перекладачі». **Правила гри.** Учитель/вчителька наводить фразу або термін із розглянутого матеріалу, сформульований науковою мовою, і пропонує «перекласти» його більш доступними

словами. Пропонується всім бажаючим запропонувати свої варіанти. Найбільш вдалі тлумачення доцільно розмістити на стенді в кабінеті.

 2. Що нового з'явилося в розвитку освіти в Україні в цей період? **3.** Чому поява Київ-

ської (Києво-Могилянської) колегії вважається однією з важливих подій у тогочасному розвитку українських земель? **4.** Назвіть факти, які свідчать про успішний розвиток літератури та книгодрукування в Україні. **5.** Порівняйте розвиток архітектури й містобудування в XVI та першій половині XVII ст. **6.** Які нові явища з'явилися в образотворчому мистецтві цієї доби?

7. Покажіть на карті місця, пов'язані з розвитком культури України в першій половині XVII ст. **8. Колективне обговорення.** Які серед здо-

бутків культури України першої половини XVII ст. ви вважаєте найважливішими й чому? **9. Робота в парах.** Закінчіть складання таблиці «Розвиток культури України в XVI — першій половині XVII ст.».

10. Ознайомтеся з історико-культурними пам'ятками України XVI — першої половини XVII ст. через відвідання місцевого художнього музею або віртуальну екскурсію. Сформулюйте судження про цінності та норми життя, які утверджували автори цих творів мистецтва.

Практичне заняття за розділом І. Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.)*

ПРИГАДАЙТЕ

1. Укажіть дати наведених історичних подій: Люблінська унія, Пересопницьке Євангеліє, вихід друком перших книжок, заснування Острозької академії, створення Львівської братської школи, виникнення Київської (Києво-Могилянської) колегії. **2.** Які зміни відбулися в адміністративно-територіальному устрої українських земель після Люблінської унії? **3.** Що вам відомо про Литовські статuti? **4.** Як ви розумієте поняття «повсякденне життя»? **5.** Назвіть особливості повсякденного життя представників основних верств суспільства європейських країн у XVI — першій половині XVII ст.

МЕТА: спираючись на знання, отримані впродовж опрацювання розділу, розвивати практичні вміння із систематизації та синхронізації матеріалу, роботи з контурною картою та аналізу історичних джерел.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

1. Внести до синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» відомості про Литовські статuti, Люблінську унію, Пересопницьке Євангеліє, вихід друком перших книжок, заснування Острозької академії, Львівської братської школи, Київської (Києво-Могилянської) колегії.
2. **Робота в парах.** Виокремити у витягах із Литовських статутів норми, у яких втілено ідеї рівності вільних людей перед законом, особистої недоторканності, юридичного захисту прав вільної («шляхетної») особи, особистої відповідальності перед законом.
3. **Робота в малих групах.** За додатковими джерелами інформації підготувати описи повсякденного життя представників основних верств українського суспільства XVI — першої половини XVII ст.

ХІД РОБОТИ

І. Робота з контурними картами

1. Обведіть межі розселення українців на початок XVI ст.
2. Підпишіть різними кольорами назви держав, до складу яких входили українські землі на початку XVI ст., і назви українських земель.

* Ознайомтеся з пам'яткою «Як працювати на практичному занятті» (с. 253).

3. Зафарбуйте різними кольорами території Корони Польської та Великого князівства Литовського на середину XVI ст.
4. Заштрихуйте кольором Корони Польської українські землі, які відійшли до неї внаслідок Люблінської унії.
5. Обведіть кордони Речі Посполитої в 1569 р.

II. Робота із синхронізованою хронологічною таблицею «Європа в Ранньомодерну добу»

1. Які події зі всесвітньої історії ви внесли до таблиці? Чому ви обрали саме їх?
2. Які події з історії України ви внесли до таблиці? Поясніть свій вибір.
3. Проаналізуйте зв'язок між подіями всесвітньої історії та історії України. Про що, на вашу думку, це свідчить?

III. Робота з історичними джерелами

Ознайомтеся із запропонованим матеріалом і виконайте завдання.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із Першого Литовського статуту про відповідальність за образу державних урядників (1529 р.)

...Правитель обіцяє нікого не карати заочно, навіть якби це торкалося образи його гідності. І якщо хтось на когось несправедливо робив, сам буде за це відповідати...

...недоведена підозра княжої, панів хоружних, шляхти, містян не буде каратися... інакше ніж після доведення в суді за правом християнським, коли привід і сутність скоєного з'ясовані будуть, не будуть подолані захистом, як передбачено звичаями і правом християнським відповідно до важкості

або легкості скоєного. І також якби хтось, обмовляючи будь-кого, вимагав позбавлення гідності, страти або позбавлення майна, тоді той, хто звинувачував, але не довів цього, сам має бути підданий цьому покаранню...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, чи вважаєте ви справедливим наведені в тексті норми розгляду звинувачення в правопорушеннях і покарання за них. Поясніть свою точку зору.

Із Другого Литовського статуту про права жінок (1566 р.)

Теж обіцяємо і наказуємо княгинь, пань, вдів, княжних, панянок, дівок-шляхтянок і всякого іншого стану походження земського... зберегти їх при вольностях їх і силою ні за кого їх давати не маємо без волі їх, за кого захочуть, за того вільно піти...

Коли б яка дівка без волі батьківської або материнської йшла заміж, така втрачає право на посаг і на маєтки батьківські і материнські, а якби одна була в батька, тоді отчизна до родичів переходить мимо такої дівки...

...Яка б дівка або вдова, будучи стану шляхетського, маючи маєтки батьківські або материнські, пішла заміж за простого стану чоловіка, не шляхтича, така від всіх маєтків своїх... назавжди відлучається, але ті маєтки мають до родичів відійти, а після вдови — до дітей і теж до родичів її, а такі діти, як і родичі, матимуть такої дівці або вдові за ті маєтки її віддати суму грошей, згідно з рахунком статутним...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте обсяг прав, які статут гарантував жінкам.

Із Другого Литовського статуту про права шляхти на уряди в державі (1566 р.)

Також ми, правителі, обіцяємо й присягаємо, що у державі Велике князівство Литовське на світські й духовні посади жодні іноземці призначатися не будуть; але то усі ми і нащадки наші великі князі литовські мають призначати лише представників давніх родів Великого князівства Литовського й земель, які йому належать... А якби хтось з іноземців за свої заслуги з нашої ласки оселився тут, то він стане обивателем Великого князівства, що несе службу земську цій державі. Проте на гідності

і будь-які посади духовні або світські вони не мають бути обрані...

...простих людей над шляхту не підвищувати, ...і урядів наших простим людям давати не маємо, а шляхті обіцяємо... за службу, їх нам, правителю, відповідно до корисності їх гідності й уряди надавати та в службі нашій зберегти, як вірних наших підданих...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, які права статут гарантував шляхті.

Із Третього Литовського статуту про статус підкоморських судів* (1588 р.)

...Встановлюємо, що в кожному повіті має бути підкоморський присяжний суд, обраний з осіб, які мешкають у ньому. Він має бути сформований з чотирьох обраних обивателями цієї землі осіб: судді, підсудка, писаря і земських...

В усіх суперечках земельних і межових підкоморський суд має приймати рішення... [У разі розгляду суперечок лише суд вирішує], хто на землі має залишатися, а хто сплатити за шкоду; скарги представників будь-якого стану й представників простих людей, усі доведені шкоди, підтверджені доказами відповідно до закону, не відкладаючи на

пізніший час, розглядаються судом, і на них видається лист з рішенням, скріплений печаткою й рішенням суду...

Якщо кому зі складу підкоморського суду або самим підкоморним заподіяно шкоду, то постраждалий має сторону противну, відповідно до цього статуту, закликати до відповіді у відповідній установі.

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, чи можна стверджувати, що підкоморський суд сприяв правовому вирішенню земельних суперечок. Чому?

Із Третього Литовського статуту про відповідальність за вбивство (1588 р.)

а) ...якби котрий шляхтич... людину простого типу вбив, і був на гарячій крові схоплений... тоді того шляхтича-вбивцю горлом карати;

А якби шляхтич сказав, що вбив без умислу... захищаючись від вбитого... тоді від страти і відповідальності буде звільнений.

б) ...якби простого чину люди наші... вбили шляхтича або шляхтянку... всі [винні] мають бути

страчені... А якби де умисно здійснили пограбування дому шляхетського з розбоєм і вбивством, тоді усіх тих, на кого позивач покаже, покарати стратою...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, як у Литовському статуті захищалося людське життя від зазіхань на нього.

IV. Робота в малих групах

Учні та учениці у складі малих груп обговорюють підготовлені ними до заняття описи повсякденного життя представників основних верств українського суспільства XVI — першої половини XVII ст. та рекомендують до заслуховування класу найцікавіші роботи.

V. Підсумки заняття

Спільне формулювання висновків про те, як проведене практичне заняття сприяло поглибленню знань і уявлень учнів та учениць про розглянутий період історії України.

* Підкоморський суд — становий шляхетський суд із розгляду межових земельних суперечок, запроваджений Другим Литовським статутом 1566 р.

Узагальнення за розділом І. Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.)

1. Проведіть конкурс знавців термінології розділу. Для перемоги в ньому необхідно навести найбільшу кількість правильних визначень термінів і понять.

Рекомендований перелік термінів і понять: фільварок, оренда, рента, панщина, унійна (греко-католицька) церква, полемічна література, церковні братства, колегія, академія, вертеп, граюра.

2. Об'єднайтеся в команди й проведіть гру «Чотири зупинки».

Правила гри. Уявіть, що за допомогою машини часу ви опинилися у Східній Європі XVI — першої половини XVII ст. й змогли побачити, що відбувалося в цей час. Розіграйте невеликі інсценівки за запропонованим сценарієм: 1) польське місто Люблін під час роботи сейму 1569 р. і прийняття рішення про об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського; 2) робота церковних соборів 1596 р. в Бересті; 3) боротьба за відновлення православної ієрархії у 20-х рр. XVII ст.; 4) архітектурні пам'ятки Львова в XVI — першій половині XVII ст.

3. **Робота в парах.** Відтворіть уявні діалоги, які могли відбутися між: 1) прибічником і противником об'єднання Литви

та Польщі в одну державу; 2) представниками привілейованого і напівпривілейованого станів на українських землях у XVI ст.; 3) прибічником і противником унії православної і католицької церков; 4) учнем Київської (Києво-Могилянської) колегії та людиною, що збирається там навчатися.

4. **Робота в малих групах.** Обговоріть наведені проблеми і презентуйте висновки класу: 1) наслідки укладення Люблінської унії для українського суспільства; 2) роль фільваркового господарства в соціально-економічному житті тогочасної України; 3) вплив Реформації і Контрреформації на суспільне життя українців у Речі Посполитій; 4) історичне значення розвитку книговидавництва та шкільництва на території України в XVI — першій половині XVII ст.

5. **Колективне обговорення.** Висловіть обґрунтовані судження про роль у подіях на українських землях XVI — першої половини XVII ст. таких історичних діячів і діячок: В.-К. Острозький, Г. Острозька, І. Федорович, І. Потій, Й.-В. Рутський, Г. Смотрицький, М. Смотрицький, І. Вишенський, А. Заславська-Гольшанська, Г. Гулевичівна, Й. Борецький, П. Могила.

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом І. Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.)

РОЗДІЛ II. СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА (XVI — перша половина XVII ст.)

§ 11—12. Поява українського козацтва та перших Січей

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про те, хто такі українські козаки і якою є передумова їхньої появи; як постали перші Січі й чим уславився Дмитро Вишневецький; про характерні риси життя та побуту козаків; визначення понять «козак», «українське козацтво», «Дике Поле», «Дніпровський Низ», «Великий Луг», «Запорожжя», «показання», «низове козацтво».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли утворилася Річ Посполита? **2.** Які зміни відбулися на українських землях після утворення Речі Посполитої? **3.** Покажіть на карті держави, із якими межували українські землі на півдні в XVI ст. **4.** Назвіть основні стани українського суспільства в XVI ст. **5.** Що означає вислів «міжстановий соціальний прошарок»? Хто до нього належав на українських землях у цей період?

? Висловіть свою думку щодо цитати сучасного українського історика П. Кралюка: «Виникнення українського козацтва — таїна за сімома печатами».

Українське козацтво — збір-на назва козаків в Україні. Слово «козак» первісно вживали на означення вільних людей, що населяли південно-українські степи.

1 УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО. Ранньомодерна доба стала тим періодом в історії України, коли на її землях сформувалося **українське козацтво**. Воно стало вагомим чинником у подальших подіях. Питанню виникнення **козаків** узагалі й українського козацтва зокрема приділяють увагу чимало як українських, так і зарубіжних дослідників. Завдяки їхнім зусиллям сьогодні відомо досить багато про походження козацтва. Проте праця істориків над недостатньо з'ясованими аспектами цього питання досі триває.

Термін «козак» має тюркське походження, уперше це слово згадується наприкінці XIII — на початку XIV ст. Тоді так називали представників тюркського населення, які виконували сторожову службу, а в тогочасних польських хроніках під «козаками» мали на увазі утікачів, розбійників і вигнанців.

Від XV ст. після розпаду Золотої Орди козакування стало досить поширеним явищем у тюркському світі. Окремі татарські роди або їхні групи втікали на «нічийні» степові території **«Дикого Поля»** та ставали козаками. За повідомленнями джерел, мусульманські татарські козаки наймалися на службу до литовських і московських князів або ж нападали на їхні землі.

Наприкінці XV ст. з'явилися згадки про появу християнського козацтва, зокрема українського, яке діяло в степовому прикордонні. Мусульманське татарське й християнське українське козацтво мало між собою деяку схожість, але загалом суттєво різнилися. Обидві спільноти існували за рахунок війни — служби із захисту кордону, розбійницькими нападами на ворогів, наїздами й пограбуваннями ворожих поселень. Чималі прибутки приносила їм торгівля бранцями, захопленими в цих поселеннях на невільницьких ринках. Варто зазначити, що в той час так діяли не лише козаки, а й інші, переважно недержавні військові люди.

Перша згадка про українських козаків датується **1489 р.** Вона міститься у «Хроніці» польського автора Марціна Бельського, де повідомляється, що козаки несли службу в польсько-литовському війську під час його походу на татар.

Українське козацтво запозичило в татарського чимало військових і побутово-звичаєвих традицій. При цьому, увібравши їх на своєму початковому етапі формування, українське козацтво невпинно розвивалося.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із люстрації Кременецької волості (1563 р.)

...Козаків, або ж людей неосілих, прихожих, утримувати ніде в селах більше трьох днів, все село має знати, коли який козак прийде чи піде, оскільки від таких людей робиться по селах багато шкоди; а якщо б хто пустив до хати такого козака, людину неосілу, не сповістивши всьому селу, і три-

мав його більше трьох днів, а відпустивши, не оголосив всьому селу, і якщо від цього трапилася кому шкода, то будь-який господар має відшкодувати її і, крім того, зобов'язаний виплатити три рублі, згідно зі статутом земським...

Із Баркулабівського літопису про перебування козаків на білоруських землях (1603 р.)

...(коли) назад на Низ звідси виїжджали, то велику сильну шкоду по селах, по містах чинили: жінок, дівок, хлоп'ят із собою багато брали; також

багато коней із собою побрали, один козак буде мати коней вісім, десять або дванадцять, а хлоп'ят троє, четверо, жінок або дівок дві чи три...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, яким було ставлення до козацтва в наведених джерелах. На підставі яких фактів можна зробити такий висновок?

Так, у середині XVII ст. воно вже було зовсім іншою спільнотою, ніж наприкінці XV — на початку XVII ст.

Із часом розгорталися процеси самоорганізації українського козацтва, яке на початку свого виникнення становило вільну людність, не обмежену державними правовими нормами. У результаті воно перетворилося на потужний соціальний стан із власними поглядами на ситуацію в країні, що відігравав помітну роль у східноєвропейській історії.

2 ПЕРЕДУМОВИ Й ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА. УХОДНИЦТВО. Українське козацтво формувалося на території «Дикого Поля» між християнськими державами — Великим князівством Литовським і Коронаю Польською й мусульманськими державами — Кримським ханством й Османською імперією. Обидві сторони використовували ці «нічийні» землі для військового ремесла, поєднуючи його з промислами.

Ситуація, що склалася наприкінці XV — у XVI ст. в «Дикому Полі», стала основною передумовою виникнення українського козацтва. Природні багатства цих територій за дніпровськими порогами приваблювали багатьох з обох боків кордону.

До «Дикого Поля» вирушали ватаги охочих займатися степовими промислами — мисливством, бджільництвом і рибальством. На українських землях їх називали **уходниками**. Представників різних станів, що опинялися у їх складі, об'єднувало те, що в межах визначеного правовими нормами суспільства вони почували себе незручно. Життя, сповнене небезпек і можливостей швидко збагатитися, приваблювало їх більше. Ватаги уходників стали одним із витоків формування українського козацтва.

Козак — слово тюркського походження, що вживалося для позначення вільної людини, шукача пригод. В українській мові ним називали: 1) від другої половини XV ст. — охоронців південного прикордоння та промисловиків-уходників; 2) від другої половини XVI ст. — запорожців і реєстровців; 3) у добу Гетьманщини — представників козацького стану; 4) від кінця XVIII ст. до 1917 р. — представників козацького військового стану.

«Дике Поле» — історична назва території незаселеного степу між Дністром на заході й середньою течією Волги на сході. Термін виник у XV ст., коли розпочалася колонізація цього регіону козацтвом.

Степова Україна

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

3 опису литовського дипломата Михайла Литвина про природні багатства «Дикого Поля»

Диких звірів і зубрів, диких коней і оленів така сила по лісах і полях, що на них полюють тільки задля шкури, а м'ясо через велику їх кількість викидають, окрім спинної частини; ланей і диких кабанів навіть зовсім не вживають. Дикі кози в такій великій кількості перебігають зимою зі степів до лісів, а влітку назад, що кожний селянин забиває їх до тисячі на рік. По берегах річок у великій кількості зустрічаються оселі бобрів. Птиць така дивовижна сила, що навесні хлопчак назбирають цілі човни яєць диких качок, гусей, журавлів і лебедів,

а пізніше їх виводками наповнюють курники. Вірлять зачинають до кліток задля їх пір'я, яке чіпляють до стріл. Псів годують м'ясом диких звірів і рибою, бо ж річки переповнені неймовірною кількістю осетрів та іншими великими рибами.

? **Робота в парах.** Опрацюйте текст джерела і дайте відповіді на запитання: **1.** Як автор ставиться до подій, про які розповідає? Чому ви так вважаєте? **2.** Чим «Дике Поле» приваблювало українців? **3.** Яким видам господарювання сприяли природні багатства «Дикого Поля»?

Основними причинами виникнення українського козацтва стали процеси, пов'язані з освоєнням українським населенням степів «Дикого Поля» та необхідність організації захисту Південної Київщини і Східного Поділля від татарських набігів.

? Історик М. Грушевський назвав Д. Вишневецького «духовним батьком нової української плебейської республіки», оцінюючи його історичні послуги. Поясніть, як ви розумієте наведену характеристику.

«Засіка» — штучна перешкода з повалених дерев, улаштована з оборонною метою; табір, обнесений частоколом.

Дніпровський Низ — землі з обох берегів Дніпра, розташовані за його порогами.

Запорожжя — землі в нижній течії Дніпра на південь від дніпровських порогів.

Великий Луг — історична назва місцевості й велетенських річкових плавнів, які до середини XX ст. існували на лівому березі Дніпра між ним та річкою Конка.

Зимівник — назва житла (хутора) і козацького господарства на Запорожжі.

З **ПОЯВА ПЕРШИХ КОЗАЦЬКИХ СІЧЕЙ. ОРГАНІЗАЦІЯ ВІДСІЧІ ТАТАРСЬКИМ НАЇЗДАМ.** На місцях промислів ухоронки влаштовували тимчасові оселі для збереження й обробки своєї продукції та захисту від нападників. Ці поселення були побудовані з деревини, їх називали спочатку «острогами», «городками» і «станами». Від першої половини 80-х рр. XVI ст. поселення почали обносити дерев'яними укріпленнями — «засіками», і поступово за ними закріпилася назва «січі».

Переважна частина козацьких січей за часів їх існування розташовувалася на **Дніпровському Низі**. Спираючись на них, козаки спочатку витіснили звідти татарські ватаги, а потім поступово освоїли **Великий Луг** і **Запорожжя**.

У першій половині XVI ст. на Запорожжі виникли козацькі поселення, або «зимівники». Хоча спершу це були місця для утримання худоби взимку, згодом так почали називати зимові помешкання для людей. Із розвитком місцевого сільського господарства та промислів «зимівники» перетворилися на осередки, де застосовувалася наймана праця незаможних козаків і селян.

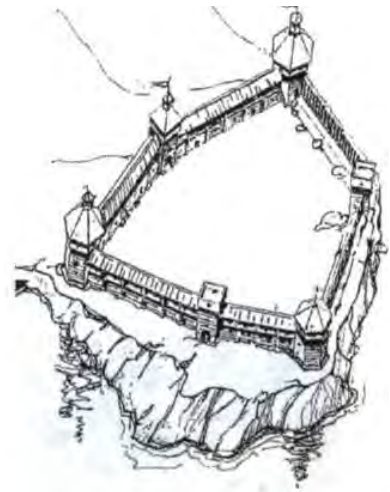
У 20—30-х рр. XVI ст. після кількох невдалих спроб влади Великого князівства Литовського прийняти українських козаків на державну службу вона вирішила створити фортецю з козацькою залогою в південному прикордонні. Місцева влада цю пропозицію підтримала. Утілив її в життя черкаський і канівський староста **Дмитро Вишневецький** у 1555—1556 рр.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Дмитро Вишневецький — волинський православний магнат, один із перших відомих ватажків українського козацтва, із яким пов'язують початок його організації. На початку 50-х рр. XVI ст. він обіймав посаду черкаського й канівського старости та організував відсіч татарським наїздам на ці землі. У 1555—1556 рр. під керівництвом Д. Вишневецького на острові Мала Хортиця збудували замок-городок, у гарнізоні якого були козаки й представники військово-службового люду. Деякі дослідники вважають замок на острові Мала Хортиця своєрідним прототипом козацького укріплення та козацького товариства, за яким закріпилася назва «Запорозька Січ». Тому його називають «Хортицька Січ». Проте їм висувають заперечення, що уявлення про Хортицьку Січ мають винятково легендарний характер, не підтверджений писемними джерелами й археологічними даними. Імовірно, що, закріпившись на Малій Хортиці, біля найважливішої переправи через Дніпро, князь узяв під захист ухоронників на Великому Лузі й розпочав звідти здійснювати рейди проти татарських і турецьких фортець у пониззі Дніпра й Південного Бугу. 29 червня 1556 р. Д. Вишневецький із загоном у 600 кіннотників і командою на 18 чайках узяв приступом Очаків, а восени того ж року — фортецю Аслан-Кермен. Захоплені у противника гармати князь установив у Хортицькому замку. На початку 1557 р. Хортицький замок витримав 24-денну облогу кримського хана. Проте восени цього ж року об'єднані турецько-татарські сили примусили князя залишити Малу Хортицю. На початку 1563 р. під час походу до Молдавії Д. Вишневецький потрапив у полон і був відправлений до Стамбула. Після відмови перейти на турецьку службу він був страчений. Існує думка, що Д. Вишневецький став прототипом народної думи «Пісня про Байду», хоча історичними джерелами це не підтверджено.

Князь Дмитро Вишневецький.
Невідомий художник. XVIII ст.

Замок-фортеця Д. Вишневецького
на острові Мала Хортиця.
Сучасна реконструкція

Крім Д. Вишневецького, опір татарським наїздам чинив і місцевий уряд. Зокрема, кам'янецький каштелян, тобто комендант замку й замкової залоги Кам'янця-Подільського, організовував варти й розвідки на татарських шляхах і в разі небезпеки сповіщав населення про наближення ворогів. Для здійснення боротьби з нападниками на прикор-

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із Густинського літопису про зародження українського козацтва

У рік 7024 (1516). ...У той-то лихий рік почалися на Україні козаки... Війнолюбивий наш народ, за-смакувавши собі із добичі, наставив собі старійшину з-посеред себе, на ймення Козака; од нього ж бо і самі по тим козаками нареклися; і почали самі часто в Татарську землю ходити і звідти багати добитки приносити. День же одо дня примножалося їх, так, що з часом намножилося. І навіть досі вони не перестають пакості творити татарам і тур-

кам. А старійшину обирають з-посеред себе, мужа хороброго і смисленного, за своїм давнім обичаєм; живуть же повсігди на Запорозжжі. Рибу ловлять, її без солі на сонці сушать. А на зиму розходяться кожний у свій город. Тільки кілька сотень зоставляють на курені стерегти стрільби і човнів. А на літо знову збираються.

? Робота в парях. Обговоріть і визначте, як літописець пояснював появу українського козацтва.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із повідомлення англійського дослідника Р. Кнолленза про українських козаків (1603 р.)

Ті козаки — легка кіннота, яка діє головним чином на кордоні Польського королівства з татарами; це загартований і відважний тип людей, які вважають почесним жити тільки за рахунок ворога та над усе в житті цінують бойового коня і спис. Хоча татари і турки живуть у приязні з поляками і нібито прагнуть миру з ними, досить часто вони великою кількістю вторгаються до Подолії і Русі (Галичини), що належать Польському королівству,

і спустошують їх, якщо вчасно не отримають відсічі від названої легкої кінноти козаків, що завжди на них чатують, як яструб на здобич.

? Робота в парах. Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Які факти про діяльність українських козаків наводить автор? **2.** Які висновки на підставі наведених фактів ви можете зробити про роль козаків у відсічі татарських наїздів на початку XVII ст.?

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Бернард Претвич — староста міста Бар із 1540 р. Він до самої смерті постійно здійснював сторожові рейди вздовж подільського прикордоння, переслідував загони татар у «Дикому Полі», звільняв захоплених ними бранців і влаштовував власні каральні експедиції у Крим, до Очакова, Акермана й Кілії. Сучасники вихваляли Б. Претвича, називаючи його «муром подільських країв». Вони стверджували, що поки був живий Б. Претвич, татарські шляхи «заросли травою», оскільки за роки свого урядування в Барі він 70 разів вступав у битви з татарами й стільки ж разів перемагав.

Козаки у степу. Художник С. Васильківський. 1890 р.

донні представники місцевої влади збирали й фінансували власні загони вояків, широко залучаючи до них місцеве козацтво.

Вагому роль у перетворенні козацтва на професійну військову спільноту відіграли деякі місцеві адміністратори — хмельницький староста Предслав Лянцкоронський, канівський і черкаський староста Остафій Дашкевич, барський староста Бернард Претвич, кам'янецький староста Станіслав Лянцкоронський та інші.

У 40-х рр. XVI ст. проблема козацтва вперше стала чинником погіршення відносин між Короною Польською та Османською імперією. Турецька влада розуміла, хто допомагає організувати, озброїти та спорядити козацькі загони в походи. Проте в офіційних відповідях на татарсько-турецькі протести польська влада заперечувала участь своїх урядовців і засуджувала козаків як «свавільних людей, степову наволоч, що живе з грабунку, не підлягаючи жодній управі, тому їх годі спіймати й покарати».

4 СИСТЕМА ЦІННОСТЕЙ, ЖИТТЯ ТА ПОБУТ КОЗАКІВ.

У XVI ст. у складі населення України поступово збільшувалася кількість козацтва. Козакування як побутове явище ставало звичним для тогочасного українського суспільства. Поширювалося **покозачення**. Від кінця XVI ст. численні втікачі з українських земель прямували до Степу, щоб стати козаками. За висловом польського коронного гетьмана Речі Посполитої Станіслава Жолкевського, у 1596 р. «вся Україна покозачилась». Спочатку «ходити в козацтво» означало насамперед рушати на Дніпровський Низ («на низ») по здобич, тому цих людей називали **низовим козацтвом**. Пізніше, коли козацтво вже переважно протидіяло набігам татар в українському прикордонні, «козацьким хлібом» почали називати їхню службу. Звичні до військової справи козаки також наймалися на військову службу до іноземних володарів.

Центральна садиба хутора-зимівника. Віртуальна реконструкція

Сіль, борошно та пшоно — традиційні складові повсякденної козацької кухні

Показачення — соціальний процес переважно самовільного набуття козацьких прав представниками інших груп українського суспільства.

Низове козацтво — назва, що вживалася щодо козаків-запорозьців, які селилися в нижній течії Дніпра на землях, підконтрольних Січі.

У козацькій спільноті сформувалася своя система цінностей. Провідними принципами козацького співжиття стали рівність, особиста незалежність, відданість груповим інтересам і відчайдушна хоробрість.

Умови життя козаків, які склалися в степах «Дикого Поля», були суворими, вимагали фізичної витривалості, здатності переносити холод і спеку, негаразди воєнного життя. Жили козаки в саморобних куренях, сплетених з очерету і вкритих кінськими шкурами. Одяг простих козаків був із домотканого сукна й полотна. Із нього шили широкі штани (шаровари), сорочки, поверх яких одягали широкополі довгі кафтани, що підперізували поясом. Взуттям слугували чоботи, а головним убором — висока шапка («кучма»).

В одязі, озброєнні й термінології тогочасного козацтва було чимало тюркських елементів. Основною зброєю козака стала татарська шабля. Як і татарські вояки, козаки широко застосовували лук і стріли. Припускають, що козацьку піхоту з вогнепальною зброєю створили за зразком турецьких яничарів. Саму рушницю козаки називали яничаркою. Тюркське походження мали такі козацькі терміни: кіш, курінь, булава, сагайдак, осавул, бунчук, джура, ватага, барабан, сурма, табір, майдан. Тюркськими запозиченнями в одязі й зовнішності стали козацькі широкі шаровари, довгополі каптани, широкі пояси, шапки-«кучми», зачіски («оселедець») і носіння довгих вусів. На думку деяких дослідників, це свідчить, що в період свого виникнення українське козацтво значною мірою наслідувало традиції вже існуючих тюркських козацьких ватаг.

Козацька їжа була простою, але поживною. Козаки готували саламаху, тетерю, щербу — варені страви із пшона, житнього борошна й риби, вживали в їжу смажену дичину та в'ялену рибу. Воєнні походи козаків поєднувалися із заняттями різноманітними промислами, лагодженням зброї, приготуванням їжі, запасів для походів. У вільний час вони полюбили співати, грати на кобзі й танцювати.

Після походів козацькі загони поверталися з Дніпровського Низу на відпочинок додому. Нападаючи на володін-

Курінь. Реконструкція в Музеї історії запорозького козацтва на острові Хортиця

Запорозьке вбрання. Художник І. Рєпін. 1887 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа кримського хана Сагіб Герая до польського короля Сигізмунда I (початок 40-х рр. XVI ст.)

...Приходять козаки черкаські й канівські, стають на Дніпрі над нашими улусами й чинять шкоду нашим людям. Я багато разів повідомляв вас про цих козаків, щоб їх заспокоїли, але ваша милість не послухала. Якщо бажаєте зберегти з нами приязнь, пришліть до нас тих, хто робив шкоду, інакше не ображайтеся на нас, і ми не хочемо зла-

мати наші братські стосунки й присягу, але на ті замки — Черкаси й Канів — направимо наше військо.

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, як козацькі походи ускладнювали відносини між польським королем і кримським ханом.

ня турецького султана й кримського хана, козаки створювали чимало незручностей владі як її піддані. Тому на старост південних пристепових районів Київського та Брацлавського воєводств покладалися обов'язки стримувати козаків, щоб не допускати їх самостійних походів проти татар.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Наприкінці XV ст. в писемних джерелах з'явилися перші згадки про українське козацтво. Його поява на українських землях стала цілком закономірним явищем. У цей час вони стали складовою своєрідного кордону, що поділяв світи осілого землеробського населення та степових кочовиків.

■ Д. Вишневецький відіграв роль одного з організаторів українського козацтва, оскільки першим серед старост південноукраїнських міст розгорнув діяльність на Запорозжі.

■ Українське козацтво мало своєрідні традиції життя та побуту, у яких українські народні звичаї поєднувалися з тюркськими культурними елементами.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1489 р. — перша згадка про українських козаків у писемних джерелах.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Перекладачі». **Правила гри.** Учитель/учителька об'єднує учнів та учениць у пари, кожна з яких отримує тему для висвітлення. Гравці в парі по черзі ставлять одне одному запитання. Перемагає той, хто надасть більше правильних відповідей на запитання (їхня кількість обговорюється заздалегідь). Запитання мають передбачати коротку відповідь («Перелічіть...», «Назвіть...», «Що таке...», «Кого називали...»).

 2. Якими є уявлення про виникнення українського козацтва? **3.** Назвіть і поясніть передумови виникнення українського козацтва. **4.** Як виникли перші козацькі Січі? **5.** Чим уславився Д. Вишневецький? **6.** Що було характерним для системи цінностей, життя та побуту українських козаків?

 7. Покажіть на карті місця, пов'язані з виникненням українського козацтва та перших Січей. **8. Колективне обговорення.** Історик

І. Крип'якевич про виникнення українського козацтва писав: «У степах виробився оригінальний тип господарки, а в його обороні нова воєнна організація; знов під впливом сеї господарки і у війні зі степовими ордами постала нова козацька суспільність зі своїм окремим побутом і окремим світоглядом». Як автор уявляв процес виникнення українського козацтва? Яким є ваше ставлення до наведеної точки зору? Поясніть свою думку.

 9. Робота в парах. Підготуйте лист представника місцевих органів влади з південних українських земель до центральних органів влади, де він описує те, як виникло українське козацтво. За необхідності скористайтеся додатковими джерелами інформації. **10.** Висловіть своє ставлення до цінностей українського козацтва. Чи зберігають вони своє значення сьогодні? Поясніть свою точку зору.

§ 13. Виникнення Запорозької Січі та Війська Запорозького

1 **ВИНИКНЕННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ.** На межі 70—80-х рр. XVI ст. в Україні виникла ситуація, що сприяла появі в українських козаків єдиної військово-політичної організації. У середині XVI ст. на Дніпровському Низі вже сформувалася ціла мережа козацьких «городків» і січей. Козацькі ватаги жили в них як тимчасово, так і постійно. У разі необхідності дати відсіч нападникам або рушати в похід по здобич вони часто виступали спільно, очолювані виборними отаманами. Це сприяло усвідомленню козаками необхідності самоорганізації.

Об'єднанню розрізнених козацьких «городків» і невеликих січей сприяло також кількісне зростання козацтва у 70-х рр. XVI ст. Якщо раніше, за повідомленнями сучасників, у пониззі Дніпра цілорічно перебувало лише кілька сотень українських козаків, то тепер їх були тисячі. Зростанню кількості козацтва сприяло розгортання покозачення, яке стало однією з форм соціального протесту тих, хто був незадоволений своїм становищем.

Об'єднання козацьких січей на Запорожжі прискорила політика короля Речі Посполитої Стефана Баторія, який намагався підпорядкувати собі козаків на тлі їхньої постійної боротьби з турецько-татарськими нападниками.

Наприкінці 70 — на початку 80-х рр. XVI ст. нижче порогів Дніпра, на великому й неприступному острові Томаківка виникла перша Січ Великого Лугу — **Томаківська**. Її називали **Запорозькою Січчю**, а козаків — січовиками, або запорожцями. Це була самовладна військова організація, створена козаками-воїнами. За підрахунками дослідників, на Томаківській Січі перебувало близько 5 тис. козаків. Усього ж українське козацтво за часів першої Січі налічувало щонайменше 10 тис. осіб.

У 1593 р. Томаківську Січ зруйнувало татарське військо. Після цього козаки переселилися на острів Базавлук і заснували Базавлуцьку Січ — другу за часом створення Січ.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

як виникла Запорозька Січ; де розташовувалися Запорозькі Січі до середини XVIII ст.; про утворення реєстрового козацтва та Війська Запорозького; якими були характерні риси військового мистецтва українських козаків; визначення термінів «Запорозька Січ», «реєстрове козацтво», «Військо Запорозьке», «лава», «галас», «табір», «самообкопування», «козацькі клейноди».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Наведіть визначення українського козацтва. **2.** Укажіть передумови й основні причини його виникнення. **3.** Яким було ставлення влади до діяльності українського козацтва? **4.** Що таке покозачення? **5.** Покажіть на карті територію Дніпровського Низу.

? Чи є правильним судження, що наприкінці 70 — на початку 80-х рр. XVI ст. склалася сприятлива ситуація для виникнення Запорозької Січі? Чому?

Запорозька Січ. Фрагмент малюнка XVI—XVII ст.

Макет Запорозької Січі. Реконструкція. Художник А. Левкін

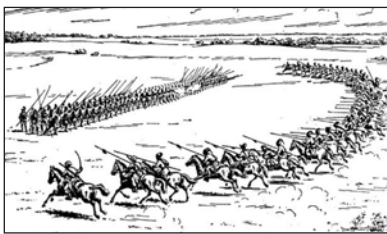
? Опишіть за ілюстрацією і макетом вигляд Запорозької Січі.

Запорозька Січ — військо-вий та адміністративний центр козацтва на півдні українських земель, що існував до 1775 р.

Томаківська Січ — найстарша з відомих козацьких Січей та перша велика військово-політична організація запорозького козацтва.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У Західній Європі до Тридцятилітньої війни піхотинці-стрільці вважалися лише допоміжними військами. При цьому європейські піхотинці поділялися на тих, хто володів вогнепальною і холодною зброєю. В українських козаків такого поділу не існувало. Вогнепальна зброя застосовувалася як основний тип озброєння. Під час перезаряджання вогнепальної зброї стрільців прикривали козаки-лучники.

Наступ козаків лавою

Рухомий табір із возів

Чайка — безпалубний човен запорозьких козаків XVI—XVIII ст. у вигляді видовбаної колоди, по бортах обшитої дошками, завдовжки близько 18 м.

2 ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ. Серед козацтва існувало ефективне військове мистецтво, завдяки якому козаки досить часто перемагали як на суходолі, так і на морі. Основу козацького війська становила піхота, озброєна ручною вогнепальною зброєю. Для збільшення швидкострільності в бою козаки шикувалися кількома шеренгами. Козаки першої шеренги вели вогонь, а задніх шеренг — заряджали зброю. Велика увага приділялася артилерії, вогонь якої підтримував у бою дії піхоти. Перевагу віддавали легким гарматам завдяки їх маневреності в бою.

Легка кіннота застосовувалася козацтвом як допоміжне військо для розвідки, переслідування, заманювання в пастку, рейдів у тили противника тощо.

У козаків існувало декілька видів тактики ведення бою:

- ▶ *лава* — наступ на ворога півколом;
- ▶ *галас* — козаки йшли в бій у довільному порядку, змішувалися з ворогом, і кожен запорожець демонстрував у бою особисту військову майстерність;
- ▶ *табір* — військо рухалося похідним рядом у вигляді рухомої фортеці з кількох рядів возів, скріплених між собою ланцюгами. Із возів козаки обстрілювали ворога з гармат і рушниць. До бою піхота виходила з табору назовні, а потім поверталася під захист пересувних укріплень;
- ▶ *самообкопування* — засіб індивідуального захисту козаків від обстрілу під час бою.

Козаки здійснювали також рейди в глиб ворожої території, раптово захоплювали фортеці, улаштовували засідки, нападали вночі тощо. Існували служба розвідки й вартова служба. Спеціальні підрозділи несли сторожову службу в Степу, де пролягали татарські шляхи, і в разі небезпеки повідомляли про це за допомогою димової системи сповіщення. Козаки збирали інформацію про противника в його володіннях за допомогою спеціальних розвідників і на підставі їхніх повідомлень складали плани своїх походів.

Високого рівня досягло козацьке мистецтво ведення морського бою. Їхній флот складався із **чайок** — легких маневрених човнів, які мали два керма (кормове й носове),

Старовинна козацька зброя.
Художник М. Самокиш. 1900 р.

Козацькі гармати з ядрами.
Художник М. Самокиш. 1900 р.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в другій половині XVI ст.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із Літопису гадяцького полковника Григорія Граб'янки про козацьку зброю й войовничість (XVIII ст.)

...Та коли ідуть походом в турецьку або татарську землю, то беруть дуже велику здобич і везуть силу-силенну добра всякого. На озброєнні мають сапогали, шаблі, луки, стріли та списи й користуються всім цим так вправно, що і найвправніший польський гусарин або ж рейтар німецький з ними зрівнятися не можуть. Є кінні та піші, і стільки їх, козаків, скільки на Малій Русі люду, і їх зовсім не треба силою збирати, як ото в багатьох чужоземних краях роблять, не треба наймом заманювати; а кине клич старший або полковник який, і стільки воїнства збереться, що як трава стане, і з цього

приводу добре було сказано турецькому цареві, коли той запитався, скільки козацького війська маємо. «У нас, — сказано було, — царю турецький, що лоза, то й козак, а де байрак, то й по сто й двісті козаків там». І всі вони в Січі незмірно хоробрі. Це про них сказано:

Вони Русь за своє багатство велике мають Хитрість військову та мужність у війні знають.

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, як автор ставиться до українського козацтва. На підставі чого ви зробили свій висновок?

Козацька чайка. Сучасна реконструкція

? Висловіть аргументоване судження про те, як поява реєстрового козацтва вплинула на соціальну структуру тогочасного українського суспільства.

Реєстрове козацтво — українське козацтво, яке перебувало на службі Речі Посполитої в другій половині XVI — першій половині XVII ст. Свою назву отримало від записів до спеціальних реєстрів (списків).

Козацькі клейноди — знаки розрізнення козацького війська та символи влади козацької старшини.

рухалися як на веслах, так і за допомогою вітрила. Чайки вміщували 50—70 козаків, озброєних рушницями й шаблями, та чотирма-шістьма невеликими гарматами.

З УТВОРЕННЯ РЕЄТРОВОГО КОЗАЦТВА. Перетворення українського козацтва на помітний чинник суспільного життя, необхідність зміцнення південного кордону та здійснення воєнних кампаній проти сусідніх держав сприяли появі **реєстрового козацтва**.

У 1524 р. вперше було здійснено спробу залучити козаків до державної служби. Польський король і великий князь литовський Сигізмунд I доручив завербувати 1—2 тис. козаків для захисту південного прикордоння. Проте через брак коштів цей проект не був здійснений.

У 1572 р. за дорученням короля Сигізмунда II Августа було прийнято на державну службу та вписано до спеціального списку-«реєстру» 300 козаків. Реєстрові козаки, як їх почали називати, отримали особливі групові права й привілеї. Їх вилучали з-під підпорядкування місцевої адміністрації, звільняли від сплати податків й надавали право на власне судочинство. За ними закріплювалося право на землеволодіння, а у Трахтемирівському монастирі влаштовувався козацький шпиталь. У результаті козацтво виділилося з-поміж інших верств населення та почало перетворюватися на окремий суспільний стан.

Подальші заходи з визнання українського козацтва як окремого стану здійснив король Стефан Баторій у 1578 р. Він погодився прийняти на державну службу 500 козаків, визначивши їхні права й обов'язки у спеціальній «Постанові щодо низовців». Військо козаків-реєстровців отримало назву «Його Королівської Милості Запорозьке Військо».

Військо Запорозьке мало **клейноди** — спеціальні військові знаки, регалії та атрибути. За часів Стефана Баторія ними були прапор, печатка, булава та бунчук. Прапор (корогву) Війська Запорозького завжди носив хорунжий попереду війська, поруч із гетьманом. Печаткою Війська Запорозького розпоряджався суддя. Вона мала круглу форму,

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із «Постанови щодо низовців», затвердженої королем Стефаном Баторієм 16 вересня 1578 р.

...Перед тим же паном старостою мають скласти присягу на вірність і йому послухними бути... тобто мають не воювати землі Волоської, не чинити в ній жодних шкод і розрух, а якщо хтось би це чинив, мали б гамувати, хапати і бити як нашого коронного неприятеля. Так само мають триматися щодо Білгорода, Очакова, Тягині, сіл і степів їхніх, аби там шкод жодних не чинили, ані не дозволяли чинити цареві кримському, його землям, людям,

улусам... однак мають давати нам знати про царських людей; взагалі будуть поступати відповідно до наших наказів.

? **Робота в парах.** Опрацюйте документ і дайте відповіді на запитання: **1.** Які обов'язки мали виконувати на державній службі реєстрові козаки? **2.** Які факти свідчать, що влада Речі Посполитої намагалася використати реєстровців проти козаків Запорозької Січі?

Козацькі клейноди

Булава

Корогва

Литаври

Печатка

виготовлялася зі срібла. На ній був зображений козак у гостроверхій шапці й каптані, із шаблею, порохівницею на поясі та мушкетом на лівому плечі. Владу гетьмана уособлювала булава. Гетьману надавався також бунчук — палиця завдовжки 2—2,5 м із кулею або вістрям угорі, під яким прикріплювалися китиці чи волосся з кінського або телячого хвоста. Він указував місце перебування гетьмана під час бою. Згодом кожен полк також отримав свої прапор і печатку, а ознакою влади полковника стала невелика бойова булава — пірнач (шестопер).

Наданням прав і привілеїв реєстровцям уряд намагався розколоти козацтво, перешкодити зростанню його кількості й підпорядкувати собі. Відтоді влада визнавала лише реєстрове козацтво, а проти неписаних до реєстру вела нещадну боротьбу. Проте ця політика була невдалою. Фактично з реєстрових і нереєстрових козаків сформувалася одна організація — **Військо Запорозьке**. Козаки спільно виступали в морські походи, боролися за розширення козацьких прав і захищали права православних.

Військо Запорозьке —

1) військово-політична організація українського козацтва із центром у Запорозькій Січі; 2) Українська козацька держава, що виникла в роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.; 3) назва реєстрового війська в Речі Посполитій та Українській козацькій державі.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Із появою Томаківської Січі виразно окреслилася організаційно стійка форма військово-політичного об'єднання українських козаків, яка отримала назву Запорозька Січ.

■ Військове мистецтво запорозьких козаків становило сукупність специфічних, характерних Війську Запорозькому методів і засобів.

■ У результаті утворення владою Речі Посполитої реєстрового козацтва козаків фактично визнали новим станом суспільства тогочасної України.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1572 р. — створення реєстрового козацтва.

1593 р. — утворення Базавлуцької Січі.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Аукціон». **Правила гри.** На аук-

ціоні можна «придбати» бали за свої знання як розрахункову одиницю. Для цього учням/ученицям

необхідно навести правильні характеристики подій та явищ двома-трьома реченнями. Правильна характеристика дає можливість отримати 1 бал. Характеристики не мають повторюватися.

 2. Як відбулося виникнення Запорозької Січі? **3.** Назвіть особливості військового мистецтва українських козаків. **4.** Укажіть особливості процесу утворення реєстрового козацтва.

 5. Покажіть на карті місце розташування Запорозької Січі в XVI—XVIII ст., дотримуючись при цьому хронологічної послідовності. **6. Колективне**

обговорення. У чому, на вашу думку, полягає історичне значення виникнення Запорозької Січі та реєстрового козацтва?

 7. Робота в парах. За додатковими джерелами інформації ознайомтеся з особливостями військової стратегії, тактики й засобів ведення бою козацтва. Підготуйте лист уповноваженого представника одного з європейських правителів з описом переваг українських козаків у військовій справі й обґрунтуванням доцільності прийняття їх на службу. **8.** Напишіть статтю до Вікіпедії за темою «Українські козаки: історія і сучасність».

§ 14—15. Запорозька Січ — козацька республіка. Козацькі повстання кінця XVI ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про особливості устрою Запорозької Січі, завдяки яким дослідники називають її козацькою республікою; якими були причини й наслідки козацьких війн (повстань) кінця XVI ст. та хто їх очолював; значення понять «гетьман», «козацька рада», «кіш», «кошовий отаман», «курінь», «військова старшина».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли і як виникла Запорозька Січ? **2.** Покажіть на карті місця розташування Томаківської Січі. **3.** Як козацтво стало перетворюватися на окремий стан українського суспільства? **4.** Що таке республіка?

 Чи є виправданою, на вашу думку, характеристика дослідниками Запорозької Січі як козацької республіки? Чому?

1 ЗАПОРОЗЬКА СІЧ — КОЗАЦЬКА РЕСПУБЛІКА. Утворивши реєстрове козацтво, влада Речі Посполитої надала йому універсал — привілей на володіння частиною території південноукраїнських степів. Проте цей документ не зберігся до нашого часу. Зазначені території здобули назву «**Вольності Війська Запорозького низового**».

Центром «Вольностей Війська Запорозького низового» стала Запорозька Січ. Завдяки демократизму, притаманному управлінню Січі, дослідники називають її «козацькою республікою».

Вищим органом влади Запорозької Січі була загальна **козацька рада**, право участі в якій мали брати всі без винятку козаки. Вона розглядала найважливіші питання життя та діяльності козацького товариства — обрання старшини, ведення переговорів із представниками інших країн, вирішення проблем війни і миру тощо. Головним місцем проведення ради була Січ. Проте її могли скликати для вирішення невідкладного питання в будь-якому місці, наприклад під час походу.

Козацька рада щорічно в січні разом із військовою старшиною обирала **кошового отамана**. Він відав Військовим скарбом, представляв запорожців у зносинах із зовнішнім світом, організовував протягом року своїх повноважень повсякденне життя Січі, затверджував судові вироки. Його помічниками були осавул (порученець отамана), писар (очолював діловодство Січі), суддя (чинив суд), яких також обирали на козацькій раді. Крім них, до виборної військової старшини належали довбиш (литаврист), гармаш (відповідальний за артилерію), товмач (перекладач), шафар (відповідальний за збір податків на користь Військового скарбу з усіх привезених на Січ товарів і продуктів).

Частина діорами «Військова рада на Січі» в Національному музеї історії козацтва на острові Хортиця. Художник М. Овечкін

Суд на Січі керувався козацьким звичаєвим правом. Писаних правових норм не існувало. Найтяжчими злочинами, винних у скоєнні яких карали позбавленням життя, вважалися зрада, порушення військової дисципліни, убивство товариша й посягання на січове майно.

Основною військово-організаційною одиницею Запорозької Січі був **курінь**, що об'єднував козаків — вихідців із певних місцевостей. Курінь складався з декількох сотень осіб. Кількість куренів до XVIII ст. не була сталою. Життям куреня керував виборний курінний отаман, який одночасно був суддею для його козаків.

Курені об'єднувалися в **кіш**, підпорядкований кошовому отаману. Перш ніж вирушити у військовий похід, козацька рада приймала рішення щодо його здійснення та обирала ватажка — **гетьмана**.

2 ПРИЧИНИ Й ПОЧАТОК КОЗАЦЬКИХ ВІЙН (ПОВСТАНЬ) КІНЦЯ XVI ст. Першим серйозним випробуванням козацтва як нової впливової сили Речі Посполитої стала козацька війна 1591—1596 рр., яку спочатку очолив гетьман К. Косинський, а потім провідні ролі в її перебігу відігравали С. Наливайко, М. Шаула та Г. Лобода.

Безпосередньою причиною війни стало зростання незадоволення українського козацтва, пов'язане з підготовкою Речі Посполитої до війни з Османською імперією. Спочатку для планованої війни влада мобілізувала 1 тис. козацької кінноти й 2 тис. піхоти. Однак через деякий час конфлікт двох держав залагодили. Річ Посполита зобов'язалася за турецькою вимогою вивести козаків із Дніпровського Низу й заборонити їм походи в Чорне море до турецьких володінь. Вимоги про дотримання цього влада надсилала козакам у вигляді відвертих погроз.

«Вольності Війська Запорозького низового» — офіційна, хоча й не зовсім точна назва Запорозької Січі та належних їй земель після козацької реформи 1578 р. короля Стефана Баторія.

Козацька рада — загальні козацькі збори, орган козацького самоуправління в Україні в XVI—XVIII ст.

Кошовий отаман — найвища виборна керівна посада в Запорозькій Січі.

Кіш — польовий табір під час воєнних походів та на самій Січі.

Курінь — головна військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі й одночасно житло козаків.

Гетьман (від старонімецького «командувач») — у XVI—XVII ст. — керівник Війська Запорозького; із 1648 р. також правитель Української козацької держави.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Перший опис Томаківської Січі зробив у 80-х рр. XVI ст. польський хроніст Бартош Папроцький. Козацькі ради, які вирішували найважливіші питання життя Січі, він назвав «рицарським колом». Велике значення для формування уявлення про українських козаків у тогочасній Європі мала написана ним у 1575 р. «Ода про хоробрість козаків». У ній зазначалося, що на українців випав увесь тягар кількасотрічної кровопролитної безуспішної боротьби з мусульманським світом. Козаки в цих війнах стали вчителями поляків, чим заслужили вічну пам'ять і славу нащадків.

Криштоф Косинський. Сучасний малюнок

Пам'ятник повстанню К. Косинського в Білій Церкві (Київська обл.)

Глибинною причиною козацької війни 1591—1596 рр., на думку дослідників, стало поєднання зростання кількості козацтва з небажанням влади визнати привілеї, надані лише реєстровцям, для цілої верстви загалом.

Безпосереднім приводом до початку повстання козаків стала особиста образа, завдана козацькому гетьману **Криштофу Косинському** князем В.-К. Острозьким та його сином Янушем. Останній, користуючись впливом батька, привласнив маєток Рокитно (нині смт Рокитне), наданий королем К. Косинському як винагороду за захист Поділля від турків і татар.

Виступ К. Косинського підтримало чимало козаків, і протягом 1592 р. повстання охопило Київське, Брацлавське й частково Подільське воєводства. Жителі Білогородки, Білої Церкви, Переяслава та інших міст склали присягу К. Косинському. На території, звільненій від польської влади, він запроваджував козацькі порядки. Це збентежило польський уряд, за наказом якого для боротьби з повстанцями було зібрано велике військо, очолюване київським воєводою В.-К. Острозьким.

У вирішальній битві **23—31 січня 1593 р.** під селищем П'ятка на Житомирщині повстанці зазнали поразки й відступили на Запорозжя. У лютому того ж року влада уклала з повсталими досить необтяжливу для них угоду щодо приведення козаків до послуху королю. Згідно з нею повсталі вибачали короля та Річ Посполиту за завдану шкоду та збитки. Вони обіцяли надалі перебувати в послуху короля та його представників, не здійснювати самовільні походи до сусідніх земель, повернути колишнім власникам захоплене майно та зброю. Проте це не вичерпало конфлікту. Навесні 1593 р. К. Косинський вирушив із Томаківської Січі, щоб продовжити боротьбу, але під Черкасами був убитий за наказом місцевого старости князя О. Вишневецького. Повстанці, залишившись без керівника, були розбиті військами черкаського старости.

Проте через деякий час, оговтавшись після поразки, козаки розпочали досить успішні дії. Це примусило О. Вишневецького укласти новий договір, що став значною поступкою козацтву. Козакам гарантувалося право безперешкодного виходу на Низ і повернення додому. Усім учасникам повстання 1591—1593 рр. надавалася повна амністія (звільнення від покарання). Місцева адміністрація зобов'язувалася повернути козакам — учасникам боротьби відібране майно й коней. На певний час між сторонами конфлікту встановилося перемир'я.

? Висловіть свою думку щодо уроків і значення козацьких війн (повстань) кінця XVI ст. для влади й українського суспільства.

З ЗАВЕРШЕННЯ ТА ЗНАЧЕННЯ КОЗАЦЬКИХ ВІЙН (ПОВСТАНЬ) КІНЦЯ XVI ст. На подальшу боротьбу козацтва суттєво вплинула зовнішньополітична ситуація в тогочасній Європі. У 1593 р. розпочалася війна Османської та Свя-

щенної Римської імперії. Остання, розпочавши створення християнської Священної ліги для боротьби з мусульманським тиском на Європу, уперше звернула увагу на українське козацтво.

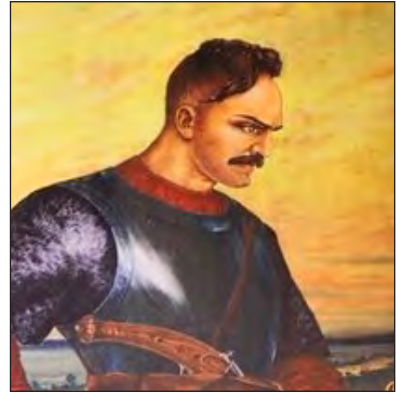
Восени 1593 р. посланець Папи Римського прибув на Січ із листом-закликом приєднатися до антитурецького союзу й значним грошовим заохоченням — авансом. На думку дослідників, це було першим випадком, коли українське козацтво визнали суб'єктом міжнародних відносин. Навесні наступного року козаки отримали корогву від імператора Священної Римської імперії та значну суму грошей як подарунок.

Влітку 1594 р. загони «охочих людей» під керівництвом **Северина (Семерія) Наливайка** здійснили похід до турецького Придністров'я. Папський посланець повідомив до Риму, що «козаки виконали свій обов'язок». Проте після цього козаки не припинили своїх дій. Їхні сили збільшилися за рахунок приєднання реєстровців. Шляхта в паніці кидала свої маєтки й тікала до Львова і Кракова.

Восени 1595 р. війська С. Наливайка оволоділи Східним і Західним Поділлям, Київщиною та Волинню. У лютому наступного року вперше в історії Речі Посполитої для приборкання повсталіх козаків в Україну рушила польська регулярна армія, очолювана польським гетьманом коронним С. Жолкевським.

Сили повстанців суттєво зміцнило те, що до них приєдналися запорозькі козаки, очолювані Григорієм Лободою. Гетьманом об'єднаного війська обрали Матвія Шаулу. Проте коронні війська взяли в облогу повстанський табір в урочищі Солониця поблизу Лубен. Шансів на перемогу в козаків не було.

У червні 1596 р. повстанці вимушені були прийняти ультимативні вимоги здатися та скласти зброю. С. Наливайка із соратниками, що намагалися вирватися в Степ,

Северин (Семерій) Наливайко.
Сучасний малюнок

Григорій Лобода. Сучасний малюнок

? Які риси ватажків козацьких війн (повстань) прагнули передати своїми малюнками їх автори?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

З універсалу короля Речі Посполитої Сигізмунда III до шляхти Брацлавського воєводства про необхідність придушення повстання С. Наливайка (1594 р.)

...А тепер знову, коли там їхня сваволя чим більшої сили набирає і набрала, про що скарга нам представлена від рицарства — мешканців того воєводства і всіх земель руських, що вони, приєднавши до себе ще інших свавільних людей, на домовки шляхетські наїжджають, плюндрують, маєтності їхні пустошать, права та їх самих забирають і забивають. Навіть замки й міста наші беруть в облогу, а послушності нашої виламуючись.

Чому ми не раз запобігаючи і побоюючись, щоб теє зло пожежею не поширювалося, прихилиючись

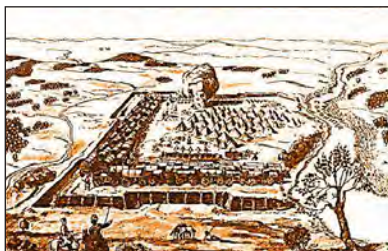
до прохання мешканців про відновлення і компенсацію прав, шкод і маєтностей, побиття й проливання крові їхньої... радимо... того Наливайка та інших свавільників [спіймати і] з ними як слід учинити. А тих бунтівників, свавільників відповідно до їх «заслуг» карали й карати казали...

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Які з наведених у тексті джерел фактів свідчать про значне поширення повстання? **2.** Як влада закликала діяти, щоб припинити повстання?

Узяття фортеці Ізмаїл
українськими козаками
на чолі з гетьманом
С. Наливайком у 1595 р.

Художник П. Петровичев. 1953 р.

? Яку інформацію про зображені події можна отримати за картиною?

Повстанський табір в урочищі
Солониця. Сучасний малюнок

схопили. У Варшаві С. Наливайка і М. Шаулу стратили. Вальний сейм Речі Посполитої спеціальними ухвалами за участь у козацьких війнах (повстаннях) позбавив реєстрове козацтво його прав і привілеїв.

Козацькі війни (повстання) кінця XVI ст. стали першим в Україні потужним виступом, очолюваним козацтвом. Вони сприяли подальшому пошкодуванню представників різних станів, їх переселенню на південь українських земель і продовжили процес формування козацького стану.

Під час бурхливих подій 1591—1596 рр. козацтво демонструвало українському суспільству, як необхідно відстоювати свої інтереси, коли вони ігноруються. Однак доцільно звернути увагу, що такі дії були порушенням чинних правових норм. Однак це було відповіддю на порушення їхніх прав і неможливість щось досягти законним шляхом.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із розповіді польського хроніста М. Бельського про битву під Солоницею між повстанцями С. Наливайка та польським військом

...Козаки отаборилися в чотири ряди возів та візків і навколо влаштували рів і вал, аж возів видно не було, у брамах посипали високі горби, на яких мали гармати, а потім посеред табору збудували високі зруби й між ними землю насипали, щоб із них далі влучали гармати, отже, нашим (полякам — Авт.) важко було заподіяти їм щось штурмом. Вони лише на них нападали й звідусіль їм дошкуляли, так що ні худоби, ні коней не могли вони на випас випустити й через те дошли з голо-

ду. Також заходили з нами постійно в сутички, у яких нашим непогано доводилося, дарма що під своїм табором накопали вони в полі проти нас густо ями і в них піших із мушкетами посадили...

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Яку назву мала тактика повстанців у битві під Солоницею? **2.** Які висновки можна зробити про битву під Солоницею на підставі фактів, наведених польським хроністом?

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Своєрідний устрій Запорозької Січі зробив її прототипом для організації більш демократичного державного устрою.

■ Козацькі війни (повстання) кінця XVI ст. продемонстрували, що козацтво перейшло на новий рівень розвитку, і влада має зважати на його інтереси.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1591—1596 рр. — козацькі війни (повстання) кінця XVI ст.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Відгадайте героя/героїню». **Правила гри.** Учитель/учителька записує на картці ім'я історичного діяча або діячки та вміщує її в конверт. Учні та учениці мають за допомогою заздалегідь визначеної кількості запитань відгадати, про кого йдеться. Учитель/учителька може відповідати лише «так», «ні» або «частково». Гру можна проводити в парах, малих групах або з усім класом.

 2. Які особливості Запорозької Січі дають підстави називати її козацькою республікою? **3.** Що вам відомо про причини й початок козацьких війн (повстань) кінця XVI ст.? **4.** Як завершилися козацькі війни (повстання) кінця XVI ст.? У чому полягало їхнє значення?

 5. Покажіть на карті події, пов'язані з розгортанням козацьких війн (повстань) кінця XVI ст. **6. Робота в парах.** Складіть схему устрою Запорозької Січі. **7.** Складіть хроніку подій козацьких війн (повстань) кінця XVI ст.

 8. Робота в малих групах. Розв'яжіть історичні задачі. 1) У січні 1596 р. С. Наливайко звернувся з листом до короля Сигізмунда III, де намагався подати себе як його вірного підданого, що не чинив шкоди Речі Посполитій, а навпаки, сприяв захисту її земель. Чи погоджуєтеся ви із цим? Чому? Чого, на вашу думку, С. Наливайко прагнув досягти цим листом? 2) Придворний поет князя В.-К. Острозького Симон Пекалід присвятив свою поему «Про Острозьку війну» повстанню К. Косинського. У творі автор зобразив дії повстанців як прояв нецивілізованого світу, який своєю війною руйнує представлений В.-К. Острозьким світ цивілізації та «міст квітучих». Козацтво, на думку поета, має бути лише захисником князівського світу від чужинців і не претендувати на його місце в суспільстві. Яким є ваше ставлення до цієї точки зору? Що показали козацькі війни кінця XVI ст. щодо місця козацтва в тогочасному суспільстві?

§ 16. Походи козаків першої чверті XVII ст. П. Конашевич-Сагайдачний

1 ПРИЧИНИ УЧАСТІ КОЗАЦТВА В МОРСЬКИХ І СУХОДІЛЬНИХ ПОХОДАХ. Наприкінці XVI ст. українське козацтво почало відігравати помітну роль у внутрішньому житті Речі Посполитої. Разом із цим на нього звернули увагу інші держави — наймання на воєнну службу до іноземних монархів стало для козаків традиційною справою, або «козацьким хлібом», як тоді казали.

Незважаючи на офіційну ліквідацію реєстрового козацтва, уряд Речі Посполитої залучав козаків до участі у війнах, які держава вела в цей час. Зокрема, козацтво брало участь у молдавсько-волозькій кампанії 1600 р., польсько-шведській війні 1601—1602 рр. та польсько-московській війні 1617—1618 рр. Із цих причин влада відновила українське реєстрове козацтво.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про причини активної участі козацтва в морських і суходільних походах у Кримське ханство, Османську імперію, Московське царство; роль Війська Запорозького в Хотинській війні; якими були основні походи козаків першої чверті XVII ст.; чим уславився П. Конашевич-Сагайдачний.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості військового мистецтва українського козацтва? 2. Наведіть факти, що свідчать про зростання ролі козацтва в подіях, що відбувалися на українських землях у XVI ст.

? Висловіть судження щодо того, чи могла існувати Запорозька Січ без здійснення воєнних походів. Чому?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Після взяття запорозькими козаками Варни турецький султан наказав перегородити Дніпро залізним ланцюгом між фортецями Казікермен та Аслан-Кермен, щоб перешкодити виходу козацьких чайок у Чорне море. Посередині Дніпра було залишено невеликий прохід, який прострілювався гарматами з мурів обох фортець. Проте це не зупинило козаків. Вони або хитрістю здолали цей прохід, пускаючи поперед себе важкі дубові колоди, які рвали ланцюги, або тягнули свої чайки 25—60 км волоком.

Запорожці на чайках атакують османські галери. Невідомий художник. Близько 1636 р.

Усупереч заборонам влади козацтво самовільно здійснювало успішні морські й суходільні походи до Кримського ханства й Османської імперії.

Воєнна активність запорозького козацтва обумовлювалася його розумінням свого призначення та способом існування як спільноти «воєнного люду». Своїми походами воно захищало українські землі від татарських набігів, звільняло з мусульманського полону християнських бранців. Козаки-запорожці наймалися на службу до правителів християнських держав, несли службу, воювали тощо. Усе це виправдовувало саму форму існування Січі, яка ставала форпостом, захисником християнського світу перед тиском мусульманського. Водночас у походах козаки здобували здобич і полонених, яких у ті часи традиційно продавали як невольників або отримували за них викуп.

2 ВОЄННІ ПОХОДИ КОЗАКІВ. Перші два десятиліття XVII ст. були добою далеких і близьких воєнних походів українського козацтва. Саме в цей період відбулися успішні морські й суходільні походи до Кримського ханства Османської імперії, Московського царства, що поширили славу про непереможних козаків-запорожців на всю Європу.

У 1602 р. козаки на 30 чайках і кількох відбитих у турків галерах вийшли в Чорне море й під Кілією розгромили турецький флот. Уже в 1606 р. запорожці здобули Варну — найбільшу турецьку фортецю на західному узбережжі Чорного моря, яка до того вважалася неприступною. Наступного року козаки-запорожці, очолювані П. Конашевичем-Сагайдачним, розбили турецьку флотилію під Очаковим.

У 1608 р. козаки вирушили в суходільний похід на Кримське ханство, зруйнували й спалили Перекоп, а через рік на 16 чайках напали на придунайські турецькі фортеці Ізмаїл, Кілію та Акерман (сучасне місто Білгород-Дністровський).

У 1613 р. запорожці здійснили два походи на турецьке узбережжя, а в гирлі Дніпра розбили турецьку флотилію та захопили шість турецьких галер. Наступного року козацька флотилія із 40 чайок, очолювана П. Конашевичем-Сагайдачним, подолала Чорне море, напала на Трапезунд і, рухаючись у західному напрямку, спустошила узбережжя. Штурмом було взято Синоп і спалено весь турецький флот, що стояв у гавані.

У 1615 р. козацька флотилія із 80 чайок пішла на Стамбул. Зійшовши на берег між двома столичними портами, козаки спустошили й спалили все довкола. Їм навздогін вирушила турецька ескадра, але козаки завдали їй поразки біля гирла Дунаю. Захоплені галери вони відвели до Очакова, спалили на очах у залози, а потім розпочали штурм фортеці.

Січова корабельня. Художник М. Добрянський. 2009 р.

Козаки гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного здобувають Кафу. Художник А. Орльонов. 2009 р.

Нарешті в 1616 р. П. Конашевич-Сагайдачний із величезною флотилією зі 150 чайок та 7 тис. козаків розбив турецький флот під Очаковом, пішов на фортецю Кафа та взяв її в облогу. Після кількадечної облоги козаки здобули й спалили Кафу, що була головним невольницьким ринком регіону, і визволили полонених.

Османська імперія, обурена зухвалістю козаків, розпочала війну проти Речі Посполитої. Коронний гетьман С. Жолкевський сумнівався в перемозі і тому уклав із турками мир. Він зобов'язався приборкати козаків, але не зміг цього зробити.

Упродовж усього літнього періоду 1619 р. козацькі флотилії успішно діяли в Чорному морі. Наступного року в козацьких морських походах загалом узяли участь близько 1,5 тис. чайок. Влітку 1621 р. козацька флотилія, потопивши 20 галер, розгромила турецьку ескадру. Козаки вчинили напади на Стамбул і Галад.

Завдяки успішним діям у морських походах козаки-запорожці уславилися як непереможні воїни.

Під час польсько-московської війни 1617—1618 рр. 20-тисячне козацьке військо, очолюване гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним, на прохання короля Сигізмунда III вирушило до Москви. Воно мало врятувати королеви́ча Владислава, який ішов туди походом, щоб здобути корону московського царя, й опинився у складній ситуації. За участь козаків у поході П. Конашевич-Сагайдачний вимагав припинення утисків православних, збільшення кількості реєстрового козацького війська, збільшення підвладної козакам території з їхньою адміністративною та судовою автономією. Король Сигізмунд III пообіцяв виконати ці умови.

Похід козаків до Московського царства був успішним. Королеви́ча Владислава вдалося врятувати. Після невдалої спроби штурмом узяти Москву сили Речі Посполитої відступили. Найбільшим успіхом Речі Посполитої у війні з Московським царством, фактично отриманим завдяки

НАСЛІДКИ КОЗАЦЬКИХ МОРСЬКИХ ТА СУХОДІЛЬНИХ ПОХОДІВ ПРОТИ ТАТАР І ТУРКІВ

Наслідки походів

Захоплена в походах здобич і полонені дозволяли козакам добре озброюватися та виступати потужною військовою силою. У першу чергу запорожці обґрунтовували це необхідністю захисту рідної землі від ворогів у вигляді випереджувальних ударів по їхніх територіях

Дії козацтва спричиняли постійну напруженість у польсько-турецьких відносинах

Походи козаків завдавали відчутних економічних втрат Османській імперії, зменшували її військову міць і стримували татар, обмежуючи їхні можливості чинити набіги на українські землі

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із розповіді Г. Л. де Боплана про організацію козаками-запорозжцями морських походів

Коли козаки задумують свій морський похід, то не мають дозволу від короля, але дістають його від свого гетьмана і скликають військову раду. На ній вибирають наказного гетьмана, який має очолити їхній похід. Далі вони рушають до Військової скарбниці, яка є місцем їхнього збору. Там будують човни близько 60 стіп завдовжки, 10 чи 12 завширшки і 12 завглибшки. Ті човни не мають корми, зводяться зі стовбура човнового дерева — верби або липи — завдовжки 45 стіп. Боки обриваються і доповнюються дошками 10—12 стіп завдовжки і 12 на одну стопу завширшки. Вони скріплюють їх дерев'яними цвяхами, настеляючи один ряд на другий, так, як це робиться у звичайних річкових човнах... Зазвичай на їхньому човні є 10—15 пар весел із кожного боку, і плывуть ті човни швидше, ніж турецькі веслові галери. На човнах також ставлять щоглу, на яку напинають доволі незграбне вітрило, що розпускають лише в гарну погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати...

Кожен козак озброєний двома рушницями, шаблею, а на кожному човні є також чотири-шість

фальконетів (невеликих гармат), необхідна для походу живність. Одягнені козаки в сорочки й шаровари, ще мають змінний одяг із блаженською свитою та шапкою; беруть шість фунтів пороху, достатню кількість свинцю, ядра для своїх гармат. У кожного є компас...

Турки, звичайно, попереджені про похід і тримають у гирлі Дніпра наготові кілька галер, щоб не дати козакам вийти з лиману. Однак хитрі козаки виходять темної ночі, коли має з'явитися на небі місяць-молодик, і переховуються в очереті за тричотири милі від гирла Дніпра, куди не заходять турецькі галери. Турки ще чекають їх біля гирла, але завжди залишаються обдуреними...

? Робота в парах. Опрацюйте текст і виконайте завдання: **1.** Визначте основні етапи підготовки козаків до морського походу. **2.** Опишіть вигляд козацької чайки. **3.** Яким було спорядження козака — учасника походу? **4.** Як козаки вводили в оману турків, щоб вийти в Чорне море?

діям козаків, стало укладання Деулінського перемир'я. За його умовами Річ Посполита повернула втрачені раніше Смоленську, Чернігівську й Новгород-Сіверську землі. Від короля Сигізмунда III за участь у поході козаки отримали лише досить значну грошову винагороду — 20 тис. золотих та 7 тис. штук сукна. Обговорені козаками напередодні походу умови задоволено не було.

? Чи можна віднести П. Конашевича-Сагайдачного до визначних постатей історії України? Поясніть свою точку зору.

З діяльність П. Конашевича-Сагайдачного. На тлі подій, які відбувалися на українських землях наприкінці XVI — на початку XVII ст., відбувалося формування особистості одного з відомих ватажків козацтва П. Конашевича-Сагайдачного. Освіту він здобув в Острозькій школі (академії), що, напевно, й обумовило його погляди як ревного поборника православ'я на все життя. Саме під час навчання він написав твір «Пояснення про унію», де виступив на захист православної віри.

Наприкінці XVI ст. П. Конашевич-Сагайдачний приєднався до Війська Запорозького. У складі козацького війська він став учасником молдавсько-валахської (1600 р.) та польсько-шведської кампаній. Імовірно, П. Конашевич-Сагайдачний брав активну участь у козацьких морських та суходільних походах проти татар і турків. Визнанням ватаж-

ком усього українського козацтва він став після вдалих походів 1614, 1615 та 1616 рр.

У 1616—1622 рр. П. Конашевича-Сагайдачного чотири рази обирали гетьманом Війська Запорозького. Він умів поєднувати наполегливість у прямуванні до поставленої мети зі здатністю до компромісів. Завдяки його зусиллям було відкинуто повністю не вигідний козацтву варіант угоди великого коронного гетьмана С. Жолкевського й підписано менш не вигідну Вільшанську угоду 1617 р. Вона забороняла походи козаків до Криму й Османської імперії. Кількість козацького реєстру обмежувалася 1 тис. осіб. Проте через польсько-московську війну 1617—1618 рр. її реалізовано не було. Після війни козацька старшина, очолювана П. Конашевичем-Сагайдачним, домоглася укладення нової Роставицької угоди 1619 р., за якою кількість реєстрового козацтва збільшувалася до 3 тис. осіб.

П. Конашевич-Сагайдачний сприяв зростанню військово-політичної ваги Війська Запорозького в тогочасній європейській політиці. Із його ініціативи козацькі послы в 1618 р. вели переговори про приєднання до антитурецької «Ліги християнської міліції» та залучення запорожців до хрестового походу проти Османської імперії, який вона намагалася організувати.

Для підтримки православної церкви П. Конашевич-Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства, а гетьман став опікуном заснованої при ньому школи. П. Конашевич-Сагайдачний сприяв відновленню вищої ієрархії православної церкви в Речі Посполитій.

Важливе місце в діяльності гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного посідали заходи з реформування Війська Запорозького й Січі. Він поділив війська на сотні та полки, запровадив навчання та сувору дисципліну. У складі війська гетьман створив підрозділи легкої і маневреної артилерії та добре озброєної і навченої піхоти. Усе це забезпечувало високий ступінь підготовленості до ведення воєнних дій, що й продемонстрували численні козацькі перемоги в битвах цього періоду.

Суттєво змінився на краще моральний дух Війська Запорозького. Воно вважало себе захисником православної віри, рідної землі та її населення.

4 УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В ХОТИНСЬКІЙ ВІЙНІ.

Морські й суходільні походи запорозьких козаків до турецьких портів Західного й Південного Причорномор'я, а також підтримка Річчю Посполитою антитурецьких виступів у Валахії та Молдавії викликали різке погіршення відносин Речі Посполитої та Османської імперії. Розпочалася польсько-турецька війна 1614—1621 рр.

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Невідомий художник. XVIII або XIX ст.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Патріарх Феофан III про роль гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного у відновленні православної ієрархії в Речі Посполитій (1627 р.)

...Справа була б неможливою без підтримки пана й гетьмана Петра Сагайдачного, дії якого в цій справі справедливо можна назвати подвигом, рівним апостольському. Ця людина є щирий сповідник православної віри, за яку [він] віддає своє життя й після заспокоєння свого шанується на Русі як благовірний.

? Як патріарх оцінював роль П. Конашевича-Сагайдачного у відновленні православної церкви?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа католицького єпископа Франческо Чіріолі (1621 р.)

...Серед католиків, зокрема церковників, не бракує впливових осіб, які прихильні до членів козацького посольства (з огляду на теперішню загрозу війни з османами). А згаданий Сагайдачний відверто заявляє, що королівство не одержить ні найменшої допомоги від жодного козака і від більшої частини схизматиків, якщо їхні вимоги не будуть вислухані. З другого боку, багато хто із цих сеньйорів не тільки вважає, що було б величезною шкодою втратити допомогу козаків, військо яких

вихваляють як більш боєздатне і краще організоване, ніж те, яке очолює коронний гетьман, а й підкреслюють небезпеку, що ці козаки не битимуться проти османів, і тому говорять, що зараз необхідно піти на поступки, щоб вони лишилися вдоволенними.

? Робота в парах. Опрацюйте текст джерела й визначте, чим його автор аргументує доцільність використання у війні допомоги козаків.

Хотинський договір.
Художник М. Баччареллі. 1783 р.

У вересні 1620 р. польська армія, очолювана коронним гетьманом С. Жолкевським, була розбита турками під селищем Цецора. Здобувши перемогу в Молдавії, султан **Осман II** готувався до завоювання Речі Посполитої. Король Речі Посполитої Сигізмунд III звернувся по допомогу до імператора Священної Римської імперії і Папи Римського, але вони не підтримали його. Тоді він був змушений шукати порозуміння із запорозьким козацтвом.

У відповідь на прохання короля запорозький гетьман **Яків Нерода** на прізвисько Бородавка заявив, що надасть допомогу лише за умови визнання польською владою відновлення ієрархії православної церкви.

У червні 1621 р. в урочищі Суха Діброва, між Ржищевом і Білою Церквою, зібралася рада реєстрового та перестрового козацтва, на якій вирішили взяти участь у поході проти турків разом із поляками, а для узгодження умов направити до короля посольство на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним.

Із Варшави П. Конашевич-Сагайдачний повернувся в польський табір, розташований під стінами Хотинської фортеці. Проте козацьке військо ще не прибуло туди, і він із невеликою охороною рушив назустріч козакам, які з боями пробивалися під Хотин. Загін П. Конашевича-Сагайдачного натрапив на турків, і, діставши поранення, ватаж-

Битва під Цецорою 1620 р.
Художник В. Пивницький. 1878 р.

Битва під Хотиним у 1621 р. Художник Ю. Брандт

Захист польського прапора під Хотиним. Художник Ю. Коссак

ку козаків ледве вдалося повернутися до своїх. Було скликано козацьку раду, на якій П. Конашевич-Сагайдачний розповів про обіцянки польського уряду. Козаки, невдоволені командуванням Бородавки, позбавили його влади й обрали новим гетьманом П. Конашевича-Сагайдачного.

Блискуче уникнувши оточення, П. Конашевич-Сагайдачний привів козаків під Хотин. Майже одночасно під стінами фортеці з'явилася 250-тисячна турецько-татарська армія, очолювана Османом II. Їй протистояло 80-тисячне польсько-козацьке військо, із якого близько 40 тис. становили запорожці. У Хотинській війні 2—28 вересня 1621 р., як назвали цю битву, вирішувалася доля Речі Посполитої та українських земель. Завдяки таланту П. Конашевича-Сагайдачного й героїзму запорожців польсько-козацьке військо здобуло перемогу.

У результаті героїчних дій козаків під стінами Хотинської фортеці було розвіяно уявлення про непереможність турецької армії. Подальші плани Османської імперії щодо завоювання європейських країн провалилися. Українські й польські землі були врятовані від завоювання турками. Авторитет Речі Посполитої зріс. Звістка про перемогу спри-

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Сеймовий комісар армії Речі Посполитої в Хотинській битві після неї відверто заявив, що «справжніми переможцями під Хотиним і рятівниками Речі Посполитої були козаки».

Пам'ятник Сагайдачному біля Хотинської фортеці. Скульптор В. Гамаль. 1991 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із твору К. Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного...» (1622 р.)

...Конашевич в Острозі досить літ проживши
І науки у письмі нашому заживши,
Здібність у душі відкрив сильну до звияжства,
В Запорозьке він пішов славнеє рицарство;
І отам немало теж, поміж них живучи,
Діла рицарського скрізь пильно стережучи,
Досягнув, що військо те в гетьмани обрало,
Мужньо з ним воно татар, турків розбивало.
Він за гетьманства свого взяв був місто Кафу —
Цісар турський там зазнав немалого страху!

...На безсмертну заслужив славу, наш гетьмане!
Ні, вона у забутті, певно, не постане;
Поки Дністер і Дніпро многорібні плинуть,
Поки справи всі твої славно будуть линуть,
Не впадеш у глибину забуття безличну,
Не загинеш у літах — маєш славу вічну!

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, за яку з усіх перемог, здобутих гетьманом, ушляхлює його автор твору? Чому саме за цю?

Смерть гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Невідомий художник. Початок XIX ст.

яла активізації визвольної боротьби слов'янських народів проти турецького поневолення.

За умовами досягнутого миру Кримське ханство та Османська імперія зобов'язувалися не нападати на українські та польські землі. Річ Посполита, у свою чергу, обіцяла заборонити козакам судноплавство по Дніпру й не допускати походів запорожців до Криму й турецьких володінь.

Для гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного перемога під Хотиним стала останньою справою його життя. Унаслідок отриманого напередодні поранення він захворів і невдовзі помер.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Походи козаків першої чверті XVII ст. продемонстрували високий рівень військової майстерності запорозького козацтва.

■ П. Конашевича-Сагайдачного небезпідставно вважають одним із найбільш талановитих ватажків українського козацтва.

■ Перемога, здобута Річчю Посполитою в Хотинській війні завдяки запорозькому козацтву, сприяла поширенню уявлень про них як про вправних воїнів.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

Перша чверть XVII ст. — походи запорозьких козаків до Кримського ханства й Османської імперії.

1618 р. — похід козаків на Москву під час польсько-московської війни 1617—1618 рр.

1621 р. — Хотинська війна.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Знайдіть зайве». **Правила гри.** Учитель/вчителька доручає учням та ученицям скласти на аркушах три-чотири переліки термінів і понять. У кожному переліку із чотирьох слів або словосполучень одне має не відповідати змістовому ряду, тобто бути зайвим. Учні та учениці підписують свої аркуші та віддають учителю/вчительці. Потім аркуші роздаються в довільному порядку для відповідей. Учитель/вчителька заздалегідь попереджає, якою кількістю балів оцінюється одна правильна відповідь. Учні та учениці підкреслюють зайве слово або словосполучення в кожному переліку й також вказують своє прізвище та ім'я.

2. Із яких причин козацтво брало участь у морських і суходільних походах? **3.** Наведіть факти, які свідчать, що морські й суходільні походи козаків завдавали шкоди Кримському ханству й Османській імперії. **4.** Яку роль відіграло українське козацтво в польсько-московській війні 1617—1618 рр.? **5.** Польський шляхтич Яків Собеський, згадуючи діяльність П. Конашевича-Сагайдачного, написав: «Був це чоловік великого духу...». Наведіть факти з біографії гетьмана, які доцільно використати

до такої характеристики. **6.** Яку роль відіграло козацтво в Хотинській війні?

7. Колективне обговорення. Які зміни відбулися в розвитку козацтва в першій чверті XVII ст.? **8.** Покажіть на карті події, пов'язані з походами козаків першої чверті XVII ст. **9.** Складіть перелік основних заходів діяльності П. Конашевича-Сагайдачного.

10. Робота в парах. Про участь козаків у Хотинській битві вірменський хроніст Авксентій написав: «Якби не козаки, війська Речі Посполитої було б розбито за три-чотири дні. Перемогу здобули тільки завдяки Богові й запорозьким козакам». За додатковими джерелами ознайомтеся з перебігом битви та складіть опис фактів, на підставі яких можна скласти таку характеристику. **11.** Пригадайте зміст української народної думи «Маруся Богуславка». За її текстом наведіть приклади, що відображають любов до Батьківщини як одну з найбільших чеснот людини.

§ 17—18. Козацько-селянські повстання 20—30-х рр. XVII ст.

1 УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у 20-х рр. XVII ст. Після Хотинської війни козацьке військо повернулося до України. Однак ставши вагомим чинником здобуття Річчю Посполитою перемоги, козацтво одночасно програло. Обіцянки, надані владою запорожцям напередодні війни, не були виконані. Уже в жовтні 1621 р. польський уряд наказав залишити в реєстрі лише 3 тис. козаків, а решті наказав повернутися під владу своїх панів і старост.

Значна частина виключених із реєстру козаків повернулася до панських маєтків на Київщині, але при цьому зберігала військовий устрій і відмовлялася виконувати накази панських «старостків» та королівських урядників. Розгорталися покаяння селян і містян, які через погіршення умов життя не визнавали місцевої адміністрації та проголошували себе козаками. До «самовільного» козацтва приєднувалися реєстровці, незадоволені тим, що в той час, коли вони воювали, їхні господарства були розорені панами.

Ситуацію ускладнювали також спроби влади перешкодити козакам здійснювати походи проти татар і турків. Однак запорожці не збиралися дотримуватися умов Хотинської угоди. Коли королівський посол, що прибув на Запорозьку Січ, почав дорікати козакам за порушення домовленостей, козаки заявили: «Мир укладав король, а не ми!».

У 1621 та 1622 рр. козаки зверталися до Сигізмунда III з петиціями, де зобов'язувалися не нападати на турецькі володіння та Крим, якщо король задовольнить їхні вимоги. Вони просили зберегти давні вольності, збільшити реєстр. Козаки хотіли отримати дозвіл селитися й користуватися своїми правами як на королівських землях, так і в панських маєтках, мати можливість із відома короля найматися на службу до інших монархів, заборонити розміщення на постій королівських військ у Київському воеводстві. Запорозжці наполягали також на скасуванні Берестейської унії та узаконенні православної церкви. Проте влада Речі Посполитої не бажала розглядати прохання козаків і вирішила приборкати їх силою. Ситуація загострювалася. Упродовж весни-літа 1625 р. запорожці, незважаючи на заборону влади, здійснили три походи до турецьких володінь. Одночасно козаки розпочали боротьбу з унійцями в Києві. Влада Речі Посполитої почала вважати козацтво небезпечною для себе силою.

2 ПОЛЬСЬКО-КОЗАЦЬКИЙ ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ 1625 р. У вересні 1625 р. з міста Бар на Поділлі в Подніпров'я вирушило 30-тисячне польське військо, очолюване коронним польним гетьманом Станіславом Конецпольським. Під

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про причини козацько-селянських збройних конфліктів і повстань проти влади Речі Посполитої та їх перебіг; у чому виявлявся національно-визвольний характер зазначених рухів; про результати, наслідки і значення козацько-селянських збройних конфліктів і повстань; визначення понять «Куруківська угода 1625 р.», «Тарасова ніч», «Переяславська угода 1630 р.», «національно-визвольна боротьба», «Ординація Війська Запорозького».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були причини, результати та наслідки козацьких війн кінця 90-х рр. XVI ст.? **2.** Назвіть особливості соціально-економічного розвитку українських земель у складі Речі Посполитої в першій половині XVII ст. **3.** Які факти свідчать про те, що запорозьке козацтво було важливим чинником суспільного життя на українських землях?

? Сформулюйте причини козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. Чи можна стверджувати, що вони були обумовлені ситуацією, що склалася на українських землях у той час? Чому?

Гетьман Михайло Дорошенко.
Сучасний малюнок

його натиском окремі повстанські загони козаків, покозачених селян і містян із Фастова, Канева, Черкас та інших міст подалися в напрямку Запорозжя. Із Січі їм на допомогу вирушив гетьман Марко Жмайло. Незабаром вони об'єдналися у 20-тисячне військо та влаштували укріплений табір на південь від Крилова. 25 жовтня урядові війська напали на козаків. Після кривавої битви, що тривала весь день, М. Жмайло відвів повстанців до Курукового озера, де розташував у болотистій місцевості новий табір, оточивши його кількома рядами возів.

С. Конєцпольський атакував повстанців, але, потрапивши в трясовину, відступив із великими втратами. Тим часом похолодало, випав сніг. Обидві сторони не були готові до тривалої облоги й розпочали переговори. Козаки відкинули вимогу поляків видати ватажків. Однак замість М. Жмайла новим гетьманом обрали поміркованого Михайла Дорошенка, який 6 листопада 1625 р. підписав із С. Конєцпольським Куруківську угоду.

За цим договором усі учасники повстання отримували амністію (не підлягали покаранню). Кількість реєстрового козацтва збільшувалася з 3 тис. до 6 тис. осіб, із яких 1 тис. козаків мала перебувати на Запорозькій Січі й не допускати туди втікачів із панських маєтків. Реєстрове козацтво об'єднувалося в полки, що були одночасно територіальними одиницями, де вони жили, — Корсунський, Черкаський, Білоцерківський, Чигиринський, Канівський, Переяславський. Установили річну платню реєстровцям у розмірі 60 тис. злотих та додаткові виплати старшині. Козаки, які залишалися поза реєстром, поверталися під владу панів. Старшина зобов'язувалася не приймати до реєстру виключених із нього і придушувати будь-яке «свавілля».

Реєстровцям дозволялося селитися й володіти землею лише на державних землях — «королівщинах». Ті, хто жив у панських маєтках, мали залишити їх протягом трьох місяців. За козаками зберігалося право обирати гетьмана, але затверджувати його мав король. Реєстровці зобов'язувалися не втручатися в релігійні справи в Україні, відмовитися від зв'язків з іноземними державами та здійснення походів проти Кримського ханства та Османської імперії.

Герби
козацьких
полків

Корсунський
полк

Білоцерків-
ський полк

Чигиринський
полк

Канівський
полк

Переяслав-
ський полк

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із Куруківської угоди (1625 р.)

...Найбільше і найсерйозніше непокоїли Річ Посполиту морські походи козаків, які вони робили всупереч забороні уряду, а також їхні свавільства, які вони чинили в містах. Злочини ці зазнали належної кари від зброї коронного війська. Тим, які через щастя і з волі Божої уникнули страти і зберегли життя, обіцяючи надалі віддати його на службу Речі Посполитій, ми іменем його королівської милості і Речі Посполитої оголошуємо прощення...

Ми вважаємо справедливим, щоб Військо Запорозьке, що складається з підданих його королівської милості, мало голову або старшого, за прикладом давніх років, призначеного королем або гетьманами коронними з відома його королівської милості...

Король... доручив скласти правильний список Війська Запорозького, із зазначенням числа козаків, які проживають у кожному місті його королівської милості.

Із числа 6 тис. козаків 1 тис. або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого залежно від умов часу, мусять перебувати на Низу за порогами і там виконувати свою службу: подавати відомості про дії ворогів, не допускати їх до переправ і взагалі захищати ті місця. Решта, живучи по волостях, мусять йти в похід з наказу коронного гетьмана на допомогу регулярному війську... утримуючись у дорозі від утиску жителів.

? Робота в парах. Обговоріть і висловіть свою думку, чому частину козацтва угода влаштовувала, а частину — ні.

Куруківська угода, на думку уряду, мала ізолювати реєстровців, що перебували на державній службі, від інших станів і зупинити розгортання покаяння. Створення шести територіальних полків мало на меті примусити реєстровців підтримувати порядок і придушувати в цих землях повстанські виступи. Угода не задовольнила основну масу козацтва, і влада не змогла повністю втілити в життя її умови. На Січі з 1628 р. зосереджувалося нереєстрове козацтво, незалежне від уряду, яке обирало власного гетьмана.

3 ПОВСТАННЯ ТАРАСА ФЕДОРОВИЧА (ТРЯСИЛА) 1630 р.

Наприкінці 20-х рр. XVII ст. після завершення польсько-шведської війни на українські землі повернулися козаки-виписики, яких влада залучила до лав реєстрового козацтва лише для участі у війні. Тепер їхня доля нікого не обходила. До цього уряд уперше розмістив на Київщині на постій коронне військо. Звичні для нього пограбування й насильства над місцевим населенням ускладнили ситуацію. Гостроти набули також відносини православних та унійців. За таких умов нереєстрові козаки-запорозжці відмовилися підкорятися гетьману реєстровців Григорію Чорному й обрали свого гетьмана — Тараса Федоровича, відомого серед козаків під прізвиськом Трясило. У середині березня він разом із 10-тисячним військом повстанців вирушив із Січі до Черкас. Зайнявши місто, що було резиденцією гетьмана Г. Чорного, запорозжці стратили його за зраду козацьких інтересів.

Тарас Федорович (Трясило).
Невідомий художник

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Тарас Федорович за походженням — кримський татарин. Ім'я та хрещення він прийняв у 1618 р. У поході на Москву під час Тридцятилітньої війни 1618—1630 рр. Т. Федорович був керівником козаків-найманців на боці Габсбургів.

Битва під Переяславом. Художник
В. Шаталін

Національно-визвольна боротьба — рухи поневолених народів за повалення чужоземного панування, ліквідацію національного й колоніального гноблення, завоювання національної незалежності.

Пам'ятник Тарасові Федоровичу (Трясилу) у Переяславі-Хмельницькому. Скульптор І. Зарічний. 1995 р.

Повстання швидко поширювалося. Козаки Т. Федорovichа взяли Корсунь, Канів та Переяслав. Із гаслом захистити православну церкву до повстанців звертався митрополит Й. Борецький. Т. Федорович закликав українців приєднуватися до запорожців, щоб захистити православну віру і звільнитися від польської влади. Тому це повстання вважається першим великим козацьким виступом, що мав характер **національно-визвольної боротьби**.

Вирішальна битва повстанців із військом коронного гетьмана С. Конєцпольського відбулася під Переяславом. Запеклі бої тривали майже три тижні. Важливою подією стала «Тарасова ніч», як назвав її в однойменній поемі про повстанців Т. Шевченко. Невеликий козацький загін уночі непомітно проник у ту частину польського табору, де розташовувався штаб С. Конєцпольського, і повністю знищив його охорону — «Золоту роту», що складалася зі 150 молодих шляхтичів із найзнатніших родів. Затягування боротьби в ситуації наближення можливості нової війни з Московською державою змусили С. Конєцпольського укласти з повстанцями Переяславську угоду 1630 р. Згідно з нею реєстровці-повстанці не підлягали покаранню, залишалися чинними статті Куруківської угоди, але реєстр збільшувався із 6 тис. до 7 тис. осіб. Реєстрові козаки зобов'язувалися покарати учасників морських походів до турецьких володінь і спалити свої чайки. Т. Федоровича позбавили гетьманства. Проте низка гострих проблем, зокрема переслідування православної церкви, в угоді навіть не згадувалася та залишалася нерозв'язаною.

4 ПОВСТАННЯ І. СУЛИМИ 1635 р. Прагнучи приборкати Запорозьку Січ, сейм Речі Посполитої в лютому 1635 р. ухвалив постанову «Про припинення козацького свавілля». Відповідно до неї в Україну вводилися військові підрозділи Речі Посполитої, запроваджувалася смертна кара для реєстровців, які брали участь у повстаннях або були пов'язані з проявами непокори польському командуванню чи власній

Фортеця Кодак. Сучасна реконструкція

Зовнішній вигляд залишків фортеці Кодак

? Визначте за малюнками особливості розташування та укріплень фортеці Кодак.

старшині. Також виділялися кошти на спорудження фортеці на правому березі Дніпра біля першого (Кодацького) порогу.

У липні 1635 р. спорудження фортеці Кодак, яким керував французький інженер Гійом Левассер де Боплан, завершилося. У фортеці розмістився гарнізон із 200 німецьких найманців.

Запорожці розуміли, яку небезпеку становить для них Кодак, що блокував рух утікачів на Січ і рейди козаків у верхів'я Дніпра. Гетьман нереєстрового козацтва Іван Сулима разом із січовою старшиною вирішив знищити фортецю. Близько середини серпня 1635 р. вночі загін козаків, очолюваний І. Сулимою, захопив Кодак, зруйнував укріплення та знищив залогу. Після цього ватажок спробував підняти селян і містян на повстання. Однак владі вдалося придушити його. Польські війська оточили Кодак, а загін реєстровців, який проник до фортеці, захопив І. Сулиму та видав його владі. Ватажка повстанців відправили до Варшави, де й стратили.

Фортецю Кодак козаки руйнували кілька разів, а польська влада відбудовувала. Чергового разу відновити її наказав у 1638 р. великий коронний гетьман С. Конєцпольський.

5 КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1637—1638 рр. Новим великим виступом козаків стало повстання 1637—1638 рр. Поштовхом до його початку стала проведена наприкінці квітня 1637 р. коронним польним гетьманом Миколою Потоцьким «чистка» козацтва, унаслідок якої в реєстрі залишилися лише ті козаки, яких схвалили місцеві старости.

Повстання очолив **Павло Бут (Павлюк)**, обраний на Січі гетьманом нереєстрового козацтва. Виступаючи під гаслами знищення зрадників старшин-реєстровців, боротьби з «ля-

Павло Бут (Павлюк). Невідомий художник

Яків Острянин (Остряниця).
Невідомий художник. XIX ст.

хами», захисту православної віри і «наших золотих вольностей», повстанці закликали решту населення приєднатися до них. Досить швидко П. Бут зібрав майже 10 тис. осіб. Однак повстанські загони діяли роз'єднано й були погано озброєні.

Наприкінці грудня 1637 р. польська армія, очолювана М. Потоцьким, виступила проти бунтівників. 16 грудня 1637 р. у вирішальному бою 15-тисячної польської армії з 10-тисячним козацьким військом під селом Кумейки неподалік Канева повстанці зазнали поразки. Вони відступили, але потрапили в оточення й змушені були здатися. П. Бута та інших козацьких ватажків, виданих старшиною полякам, пізніше стратили у Варшаві.

Однак повстання не припинилося. Навесні 1638 р. боротьбу продовжив новообраний гетьман реєстрового козацтва **Яків Острянин (Остряниця)**. У березні він виступив із Січі, намагаючись знищити частини коронного війська на Лівобережжі. У квітні Я. Острянин переміг велике польське військо під Говтвою. Проте сили були нерівними, особливо коли до коронного війська приєдналися загони М. Потоцького і магната Яреми Вишневецького.

У травні повстанці зазнали невдачі під Лубнами. Запеклі бої між Я. Остряницею та польським військом розгорнулися під Жовнином. Втративши надію на успіх, гетьман із кількома сотнями повстанців переправився через річку Сула й дістався території Московської держави. Загони, які залишилися, продовжували боротьбу на чолі з новообраним гетьманом **Дмитром Гунею**. Він відійшов на південь і створив укріплений табір в урочищі Старець на старому руслі Дніпра. Майже півтора місяця повстанці витримували облогу, але дізнавшись, що загони, які йшли їм на допомогу, розбиті, склали зброю. Повстання зазнало поразки.

? Висловіть судження про те, чи могли положення «Ординації Війська Запорозького» забезпечити тривалий мир і спокій в Україні. Поясніть свою думку.

6 ПРИЙНЯТТЯ «ОРДИНАЦІЇ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО». На початку вересня 1638 р. польний гетьман М. Потоцький скликав у Києві Загальну раду реєстрового козацтва, де оголосив «Ординацію Війська Запорозького, яке перебуває на службі Речі Посполитої», ухвалену сеймом у травні 1638 р. Вона скасовувала «на вічні часи всі права й привілеї реєстровців, якими вони користувалися в нагороду за послуги, надані нашим предкам, і яких нині [вони] позбавляються внаслідок бунту». На посаду старшого Війська Запорозького (гетьмана) назавжди заборонялося обирати особу з козацького середовища. Замість нього за рекомендацією коронного гетьмана сейм призначав королівського комісара реєстру. Йому належала вся судова й військова влада в реєстрі. Виборність старшини й козацьке судочинство скасовувалися.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

3 «Ординації Війська Запорозького» (1638 р.)

...Через те, що єдиним нашим бажанням у справі управління державами є знайти такі способи, з яких наші вірнопіддані завжди переконувалися б у нашій королівській ласці, але оскільки козацька сваволя так розгнуждалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська й битися з козаками, і з благословення Бога... розгромити й уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, — тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових

установ, права, доходів та інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне життя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів.

? Робота в парах. Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Чим сейм обґрунтовував необхідність покарання? **2.** Чи могли зазначені заходи нормалізувати ситуацію на українських землях? Поясніть свою точку зору.

Реєстр становив 6 тис. козаків. До нього могли увійти лише ті, хто не брав участі в повстаннях. Усі виключені з реєстру поверталися до свого попереднього стану. Містянам і селянам заборонялося вступати до козаків під загрозою конфіскації майна, їм також заборонялося видавати заміж дочок за козаків. Полки реєстровців по черзі несли службу на Запорозькій Січі. Вони мали «попереджувати, щоб свавілля не переховувалося на островах і річках і звідти не відправлялось у морські походи».

На початку грудня 1638 р. в урочищі Маслів Став (поблизу сучасного села Миронівка Київської області) відбулася «остаточна комісія з козаками», де реєстровців змусили прийняти умови «Ординації Війська Запорозького».

Період відносного спокою без значних соціальних протестів, що встановився після цього, в історії Речі Посполитої називають «десятиліттям золотого спокою». Проте фактично зруйнувавши традиційне козацьке самоуправління, влада спричинила поступове зростання напруги в козацькому середовищі, яке призвело до початку в 1648 р. Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ В основі козацько-селянських рухів 20—30-х рр. XVII ст. було незадоволення представників різних верств українського населення владою Речі Посполитої.

■ Незважаючи на поразки, ці повстання відіграли важливу роль. Відстоювання козацтвом своїх станів привілеїв набуло форми національно-визвольної

боротьби. Висунуті ним гасла захисту православ'я, звільнення селян від панів і всієї України від польської влади забезпечили підтримку повстанців значною частиною населення.

■ Козацтво продемонструвало можливість стати провідником українського національно-визвольного руху.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1625 р. — польсько-козацький конфлікт, очолюваний М. Жмайлом.

1630 р. — повстання Т. Федоровича (Трясила).

1635 р. — повстання І. Сулими.

1637—1638 рр. — козацькі повстання під проводом П. Бута (Павлюка), Я. Острянина (Остряниці), Д. Гуні.

1638 р. — прийняття «Ординації Війська Запорозького».

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Хто це?». **Правила гри.** Учитель/учителька об'єднує учнів та учениць у дві команди. Команда називає характеристику, за якою її суперники мають впізнати, про кого йдеться. Доцільно встановити обсяг характеристики в одне речення. Кожна правильно визначена характеристика дає команді 1 бал. Кількість діячів для характеристики залежить від обсягу матеріалу (4—6 осіб). Потім команди міняються: ті, хто ставив запитання, відповідають, а хто відповідав — ставлять запитання.

 2. Що стало причиною козацько-селянських повстань на українських землях у 20-х рр. XVII ст.? **3.** Якими були перебіг і результати польсько-козацького збройного конфлікту 1625 р.? **4.** У чому полягали особливості повстання Т. Федоровича (Трясила) 1630 р.? **5.** Визначте характерні риси повстання І. Сулими 1635 р. **6.** Чим козацьке повстання 1637—1638 рр. відрізнялося від попередніх виступів 20—30-х рр. XVII ст.? **7.** Які обмеження накладалися на козацтво «Ординацією Війська Запорозького»?

 8. Покажіть на карті місця, пов'язані з перебігом козацько-селянських повстань 20—

30-х рр. XVII ст. **9. Робота в парах.** Складіть таблицю «Козацько-селянські повстання 20—30-х рр. XVII ст.».

Причини повстань	Козацько-селянські повстання			Результати і наслідки
	Дата	Лідери	Основні події	

10. Колективне обговорення. Яким, на вашу думку, було місце козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. в подіях цього періоду та історії України загалом?

 11. Якими цінностями, на вашу думку, керувалися учасники повстань і представники влади за доби козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. на українських землях? Поясніть свою думку. **12. Робота в малих групах.** Підготуйте невеликі сценки, що відображають епізоди козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. (тематику розподіляє вчитель/вчителька).

Практичне заняття за розділом II. Становлення козацтва (XVI — перша половина XVII ст.)*

ПРИГАДАЙТЕ

1. Назвіть події, пов'язані з формуванням козацького стану. **2.** Коли було створено замок на острові Мала Хортиця, що вважається прототипом Запорозької Січі, Томаківську і Базавлуцьку Січі? **3.** Укажіть події, пов'язані зі створенням реєстрового козацтва. **4.** Назвіть дати походів козаків до Кримського ханства, Османської імперії, Московського царства, Хотинської війни, козацько-селянських повстань і видання «Ординації Війська Запорозького».

МЕТА: спираючись на знання, отримані впродовж опрацювання розділу, розвивати практичні вміння із систематизації та синхронізації матеріалу, роботи з контурною картою та аналізу історичних джерел.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

- Внести до синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» відомості про формування козацького стану, утворення козацьких Січей, укладання козацького реєстру, походи козаків до Кримського ханства, Османської імперії, Московського царства, Хотинську війну, козацько-селянські повстання, видання «Ординації Війська Запорозького».
- Робота в малих групах.** За додатковими джерелами інформації підготувати описи військового мистецтва, традицій і побуту козацтва, облаштування Січі.

* Ознайомтеся з пам'яткою «Як працювати на практичному занятті» (с. 253).

ХІД РОБОТИ

I. Робота з контурними картами

1. На території місцевості, із якою пов'язана перша писемна згадка про українських козаків, укажіть дату цієї події.
2. Позначте місце зведення Д. Вишневецьким замку, який вважається прототипом Запорозької Січі. Укажіть рік цієї події.
3. Підпишіть полкові міста українського реєстрового козацтва за Куруківською угодою.
4. Обведіть різними кольорами район формування реєстрового козацтва і території Вольностей (земель) Війська Запорозького низового.
5. Позначте Томаківську й Базавлуцьку Січі.
6. Різними кольорами вкажіть дії повстанців, урядових військ, місця битв і назви населених пунктів, пов'язаних із розгортанням козацьких війн (повстань) кінця XVI ст.
7. Укажіть напрямки найважливіших морських і суходільних походів козацтва в перші десятиліття XVII ст.
8. Різними кольорами позначте події, пов'язані з перебігом козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст.

II. Робота із синхронізованою хронологічною таблицею «Європа в Ранньомодерну добу»

1. Які події всесвітньої історії відбувалися в той час, коли розгорталися ті, які ви внесли до таблиці з історії України?
2. Який зв'язок, на вашу думку, існує між подіями зі всесвітньої історії та історії України? Про що свідчить цей зв'язок?

III. Робота в малих групах

У складі малих груп, створених за тематикою підготовлених описів військового мистецтва, традицій і побуту козацтва, облаштування Січі, проводиться їх обговорення та визначення тих повідомлень, які доцільно заслухати в класі.

IV. Робота з історичними джерелами

Ознайомтеся із запропонованим матеріалом і виконайте завдання (с. 94).

V. Підсумки заняття

Учні та учениці формулюють висновки відповідно до мети заняття, визначивши, чого вони навчилися на ньому.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із праці О. Апанович «Військове мистецтво українського козацького війська»

Козацьке військо виступало в похід на заклик гетьманського універсалу.

У близькі походи йшли без обозу, із самими саквами та юквами (спорядженням), а в далекі — зі значною кількістю возів, їх могло бути до 10 тисяч. Як свідчать сучасники, козацькі похідні вози були досить легкі, невеликі. На десять козаків звичайно брали один віз. Крім обозу, на возах перевозили ще й гармати. У похід військо виступало по два-три полки в ряду, попереду кожного полку йшов музика, а за ним несли полковий прапор. Звичайно на чолі полку йшов полковник, у середині хорунжий, а позаду курінні отамани.

На ворожій території попереду їхав верхи або йшов пішки охоронний загін, який виконував і функцію розвідки, організовував сторожі або гати (дорогу через болото).

Військо рушало в путь зі своїми священниками, нерідко возило із собою і похідну церкву. З військом йшли також лікарі, цирульники, знахарі. Під час бою вони перебували поруч, надаючи медичну допомогу пораненим...

В основі козацької тактики лежала універсальна бойова підготовка, маневреність, мобільність і динамічність. Раптові напади, засідки, нічні рейди були головними рисами запорозької тактики.

Вдень козаки відволікали увагу ворога малими боями, щоб уночі атакувати його, зненацька заскочивши в пільмі. Особливо часто вони робили засідки в лісі...

У польових боях козаки завжди намагалися оточити ворога, вдаючись до складного тактичного маневру — охоплення противника з флангів і вихід у його тил. У фронтальні атаки кидалися з холодо-

ною ручною зброєю після рушничного обстрілу або артилерійської підготовки...

У сутичках з окремими татарськими загонами за-порожці після попередньої нетривалої стрілянини переходили до рукопашного бою... Козацька стратегія мала яскраво виражений активний, наступальний характер. Стратегічно Військо Запорозьке перевершувало феодальні армії Європи, які дотримувалися стратегії позиційної, оборонної, пасивної війни. Стратегія концентрованого удару була головною рисою козацького військового мистецтва. Козаки добивалися перемоги переважно в польових битвах...

Західноєвропейські армії, на відміну від козацької, використовували оборону та облогу фортець і ухилялися від битви, оскільки польові битви завдавали втрат найманим військам, які дорого оплачувалися...

Запорозьке військо часто застосовувало резерв, яким козаки морально пригнічували ворога й добивалися перелому в битві на свою користь...

У стратегічних планах козацького війська періоду визвольних війн кінця XVI — першої половини XVII ст. враховувалася активна участь у боротьбі селян і містян. Високі моральні якості козаків були зумовлені ще й справедливим характером їхньої боротьби...

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Як козаки організовували воєнний похід? **2.** Що ви дізналися про козацькі бойові порядки за матеріалом підручника? **3.** Яку тактику застосовували козаки на полі бою? **4.** Чим козацька стратегія відрізнялася від західноєвропейської?

Із праці О. Апанович «Побратимство у запорозьких козаків»

Серед січовиків був поширений звичай «побратимства», корені якого сягають у первіснообщинний період історії людства.

Два одиноки запорожці укладали між собою «вічний союз» про взаємне піклування. Вони зобов'язувалися вчасно поспішати на допомогу один одному, відводити несподівану небезпеку, вивольяти і навіть жертвувати життям один заради одного, якщо це буде необхідно.

Присягу на взаємну вірність і відданість до ско-ну вони скріплювали своєрідним ритуалом: тримаючи чашу побратимства обіруч, пили з неї...

Щоб дружба мала силу закону, побратими йшли до церкви й тут у присутності священника давали «заповітне слово»...

Потім побратими ставили власноручні підписи, слухали молитву або відповідне місце з Євангелія, дарували один одному хрести й ікони, тричі цілувалися і виходили з церкви наче рідними братами до кінця життя...

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** У чому, на вашу думку, полягав головний сенс цього обряду? **2.** Що ви дізналися з підручника про інші звичаї козацтва? **3.** Якими були особливості козацького побуту?

Узагальнення за розділом II. Становлення козацтва (XVI — перша половина XVII ст.)

1. Перевірте, як ви розумієте значення термінів і понять розділу, за допомогою гри «Перекладачі».

Правила гри. Командам гравців доручається «перекласти» визначення запропонованих термінів, понять із «наукової» мови доступними словами. Найбільш вдалі формулювання можливо внести до історичного розмовника класу.

Рекомендований перелік термінів і понять: козак, зимівник, Запорозька Січ, кіш, кошовий отаман, козацька рада, козацькі клейноди, реєстрове козацтво, низове козацтво, курінь, покаяння.

2. Об'єднайтеся в малі групи й проведіть гру «Жива картина».

Правила гри. Учитель/учителька доручає групам гравців зобразити певну історичну подію, не називаючи прямо, що саме вони демонструють. Кожен учасник озвучує від імені свого персо-

нажа одну-дві репліки. Учні та учениці мають упізнати подію та визначити, де й коли вона відбулася.

Пропоновані для «живих картин» події: заснування Д. Вишневецьким замку на острові Мала Хортиця, утворення реєстрового козацтва, Запорозька Січ — козацька республіка, підготовка козаків до морського походу.

3. Об'єднайтеся у дві команди й проведіть гру «Історичний турнір».

Правила гри. Перша команда ставить запитання за певною темою. Учні та учениці іншої команди після короткої наради (її час заздалегідь визначається) відповідають. Якщо відповідь правильна — команда, що відповідала, отримує бали за неї та ставить своє запитання. Гра триває, поки команди не вичерпають установлений ліміт запитань (пропонується 12 запитань) для команди-суперника.

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом II. Становлення козацтва (XVI — перша половина XVII ст.)

РОЗДІЛ III. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ середини XVII ст.

§ 19—20. Передумови, причини і початок Національно-визвольної війни

**ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ,
ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:**

якими були передумови та причини Національно-визвольної війни; про Б. Хмельницького та його сподвижників; якими були події початку війни; визначення понять «національно-визвольна війна», «Українська національна революція XVII ст.».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Наведіть факти погіршення соціально-економічного становища та національно-релігійних утисків українського населення від польської влади. **2.** Якими були причини козацько-селянських повстань у 20—30-х рр. XVII ст.? **3.** Що таке національно-визвольна боротьба?

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. — збройна боротьба представників різних верств українського народу під проводом Б. Хмельницького за зміни свого становища.

1 ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ. Найважливішою подією історії України XVII ст. стала **Національно-визвольна війна українського народу**. Її спалах був обумовлений загостренням суперечностей у різних сферах розвитку суспільства, які спричинили формування передумов війни.

У цей час дуже ускладнилася ситуація в соціально-економічному житті. Унаслідок зростання в Україні землеволодінь польської шляхти селяни втрачали землю та ставали кріпаками. Значно погіршилося й становище містян і реєстрових козаків. Серед козацтва дедалі більше зростало невдоволення ігноруванням владою його станових інтересів. Переживало кризу національно-релігійне життя. Неухильно зменшувалися можливості українців розвивати свою мову. Незважаючи на проголошену свободу віросповідання, не припинялися утиски православних. У тогочасній Україні саме релігійне гноблення стало чинником, що об'єднував представників різних верств у протестах проти влади.

Політичне становище також залишалося важким. Відсутність власної державності, колонізація та окатоличення призвели до того, що українці за умови подальшого перебування у складі Речі Посполитої не бачили перспектив для свого повноцінного розвитку.

Назрівали також психологічні передумови до вибуху Національно-визвольної війни. Ступінь і характер насильства в діях панів, орендарів, управителів і урядовців викликали в багатьох в українському суспільстві озлобленість і прагнення помститися за завдані кривди.

На підставі передумов Національно-визвольної війни сформувалися її причини:

- ▶ незадоволення різних верств населення України швидким зростанням у країні земельних володінь польських магнатів і шляхти;
- ▶ посилення національно-релігійних утисків православних українців;
- ▶ невідповідність між фактичним набуттям козаками політичного лідерства в українському суспільстві й обмеженнями, що накладалися на них владою за «Ординацією Війська Запорозького» 1638 р.;
- ▶ слабкість вищої державної влади Речі Посполитої (короля й сейму), яка навіть за наявності бажання не мала достатніх повноважень та авторитету, щоб контролювати дії польських магнатів і шляхти в Україні.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Б. Хмельницький про основну причину Національно-визвольної війни

Причиною, яка спонукала козаків піднятися ві-
йною проти ляхів, було не те, що ляхи несправед-
ливо відбирали в них села й домівки, не те, що
позбавляли їх земної батьківщини, не те, що об-
тяжували їх роботами, подібно до немилостивих
фараонів (усе це ще могли б стерпіти козаки), а те,
що ляхи, змушуючи козаків відступати від благо-
честивих догматів та приєднуватися до невірного

вчення, злим юродством руйнували села й дома
нетлінних душ.

? Робота в парах. Обговоріть і дайте відповіді на
запитання: **1.** У чому Б. Хмельницький вбачав
основну причину війни українців із поляка-
ми? **2.** Наведіть приклади боротьби українців
за православну віру в першій половині XVII ст.

Національно-визвольну війну вважають складовою
**Української національної революції XVII ст. (1648—
1676 рр.)**. Після закінчення Національно-визвольної війни
українські землі охопили старшинські міжусобиці та руй-
нація господарського життя (вересень 1657 — червень
1663 р.), що викликали поділ України на два гетьманства
та боротьбу за возз'єднання Української гетьманської дер-
жави (червень 1663 — вересень 1676 р.).

У роки Національно-визвольної війни кожна з воюючих
сторін вважала свої дії боротьбою за віру. До Б. Хмель-
ницького прибув із Греції митрополит Йосиф Коринфський
і привіз меч, освячений у Єрусалимі на Гробі Господньому.
Це означало, що православна церква в Османській імперії
вбачала в українських козаках, яких очолював гетьман, за-
хисників православної віри. Зі свого боку, до короля Речі
Посполитої Яна Казимира приїхав спеціальний легат, який
передав йому від Папи Римського освячений меч і благо-
словення на війну з козаками, оскільки це була боротьба
за інтереси католицької церкви.

2 Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ТА ЙОГО СОРАТНИКИ. Національно-
визвольна війна українського народу середини XVII ст.
тривала з **1648 до 1657 р.** Вона мала національно-визволь-
ний, релігійний та соціальний характер. Її рушійною силою
стали козаки, містяни, селяни, православне духовенство,
частина дрібної української шляхти. Очолював їх **Богдан
Хмельницький**.

Створити з повсталих селян і козаків боездатну армію,
яка боролася за визволення України, Б. Хмельницький
зміг, спираючись на своїх сподвижників. Серед них були
представники різних станів. У роки війни вони стали та-
лановитими воєначальниками, будівничими держави, ди-
пломатами.

До найближчого оточення Б. Хмельницького належали
Іван Богун, Кіндрат Бурлай, Іван Гиря, Матвій Гладкий,
Філон Джеджалій, Максим Кривоніс, Іван Виговський, Ан-
тон Жданович та інші.

**Українська національна ре-
волюція XVII ст.** — складний
політичний процес, породже-
ний українськими реаліями
Раннього Нового часу, що по-
єднував у собі боротьбу за
національне визволення, ма-
совий соціальний протест
і збройні форми протистоян-
ня та супроводжувався доко-
рінними змінами всіх сфер
життя суспільства.

Прапор війська Б. Хмельницького
з фондів Військового музею
у Стокгольмі (Швеція)

Гетьман Богдан Хмельницький.
Портрет із гравюри В. Гондіуса.
XVII ст.

Богданові руїни в Суботіві.
Художник Т. Шевченко. 1845 р.

? Чи розпочалася би війна, якби не відбулося події, що стала приводом до неї? Пояснить свою точку зору.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Богдан (Зиновій) Хмельницький — провідник національно-визвольних змагань 1648—1657 рр., творець Української козацької держави та її перший гетьман. Місцем його народження вважається хутір Суботів (поблизу Чигирин). Він походив із дрібної української шляхти, освіту здобув в одній із київських шкіл та у Львівській єзуїтській колегії. Із юнацьких років Б. Хмельницький перебував на військовій службі.

У 1620 р. разом із батьком він брав участь у поході польського війська до Молдавії проти турків. У битві під Цецорою батько загинув, а Б. Хмельницький потрапив до турецького полону, із якого його викупили запорожці. Повернувшись, він вступив до реєстрового козацького війська, згодом став його писарем. Б. Хмельницький брав участь у походах проти Кримського ханства, а в часи повстань 30-х рр. XVII ст. виступав на боці козаків. У січні 1648 р. він очолив Національно-визвольну війну, де проявив себе як досвідчений полководець, талановитий дипломат і видатний державний діяч. Осмислюючи досвід визвольної боротьби, Б. Хмельницький сформулював ідею створення незалежної Української держави в її етнічних межах і розпочав здійснення своєї мети. Гетьман домогся визнання Української козацької держави як суб'єкта міжнародного права. Він помер у Чигирині й був похований у Суботіві в Іллінській церкві.

Соратники Б. Хмельницького мали різні погляди з багатьох питань. Одні з його товаришів були досить поміркованими, інші — налаштованими радикально. Проте Б. Хмельницький зміг згуртувати їх навколо ідеї боротьби за визволення України.

З початок війни. Приводом до початку повстання, що переросло в Національно-визвольну війну, стала особиста кривда, завдана Б. Хмельницькому чигиринським підстаростою Даніелем Чаплинським. Зі своїми слугами він навесні 1647 р. пограбував та зруйнував родинний хутір Б. Хмельницького Суботів.

Звернення Б. Хмельницького до суду й навіть до короля з вимогами покарати нападника не мали результатів.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ середини XVII ст.

Період	Зміст
1648—1649 рр.	Наростання визвольної боротьби. Визнання урядом Речі Посполитої певної самоврядності за козацтвом
1650—1653 рр.	Тривала й виснажлива боротьба між козацтвом і поляками не принесла успіху жодній зі сторін
1654—1655 рр.	Надання Московською державою військової допомоги Україні. Успішне завершення українсько-московськими військами літньо-осінньої кампанії 1655 р. в Україні
1656—1657 рр.	Укладення Україною військового союзу зі Швецією та Трансильванією. Спільні дії козацтва зі шведською та трансильванською арміями проти Польщі

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (події 1648—1650 рр.)

Не знайшовши справедливості, він приєднався до козацької старшини, яка таємно обговорювала план повстання проти польської влади в Україні. Протягом вересня 1647 р. Б. Хмельницький розробив план виступу проти Речі Посполитої. Повстання вирішили розпочати в листопаді 1648 р. захопленням Трахтемирова, де перебував урядовий комісар реєстрового козацтва Яцек Шемберк. Домовилися також направити послів до кримського хана й турецького султана, щоб заручитися їхньою підтримкою. Однак плани повстанців видали полякам. Б. Хмельницького заарештували й кинули до в'язниці в Чигирині. Звідти він утік завдяки допомозі чигиринського полковника Михайла-Станіслава Кричевського та своїх друзів і подався на Запорозжя.

На початку січня 1648 р. Б. Хмельницький із загonom прибічників прибув на Запорозжя та розташувався недалеко від **Микитинської Січі**. Порозумівшись із козаками, що перебували в залозі на Січі, 4 лютого (25 січня) 1648 р. він без бою оволодів нею. Ці події вважаються датою по-

Микитинська Січ — Запорозька Січ, заснована козаками влітку 1639 р. після ліквідації Базавлуцької Січі. Проіснувала до 1652 р.

Гетьман — від 1648 р. правитель Української козацької держави — Війська Запорозького.

Пам'ятний знак на місці розташування Микитинської Січі, де Б. Хмельницький був обраний гетьманом Війська Запорозького, у Нікополі (Дніпропетровська обл.)

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа коронного гетьмана М. Потоцького королю Владиславу IV про ситуацію в Україні в березні 1648 р.

Згубне полум'я так розгорілося, що не було жодного села, жодного міста, у якому б не лунали заклики до сваволі й де б не чинилися замаху на життя й майно своїх панів... Козацькі старшини бажають також самостійно володарювати в Україні, укласти угоди з іноземцями і сторонніми господарями та робити все, що лише завгодно їх волі й бажанню.

Спочатку піднялось 500 бунтівників — сама по собі це жалюгідна сила, але проти них слід рушити цілу армію, бо ці 500 підняли бунт у змові зі всіма козацькими полками і зі всією Україною. За короткий час повстанців збільшилося до 3 тисяч. Проте боронь Боже, щоб він [Хмельницький] пішов із ними в Україну. Тоді б ці 3 тисячі швидко зросли б до 100 тисяч, і нам вистачило б діла з ними.

? Робота в парах. Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Які факти наводить автор документа? **2.** Яку інформацію можна отримати на підставі їх аналізу? **3.** Яким є ставлення автора до подій, про які він розповідає? Чому ви так вважаєте?

чатку Національно-визвольної війни. Невдовзі відбулася козацька рада, на якій Б. Хмельницького обрали **гетьманом** Війська Запорозького.

Новообраний гетьман закликав усіх небайдужих до долі Батьківщини вступати до козацького війська для боротьби проти польського панування.

Водночас посольство гетьмана в березні 1648 р. уклало договір про козацько-кримський військово-політичний союз

ЦІКАВІ ФАКТИ

Роки війни стали трагедією для єврейської громади в Україні. Зокрема, про це розповідається в єврейській хроніці уродженця Острога равіна Натана Ганновера «Болото безодне», виданій у 1653 р. у Венеції (Італія). Твір став своєрідним мартирологом (переліком постраждалих від переслідувань або оповіданнями про мучеників) єврейства, що загинуло в Україні в 1648—1649 рр. У ньому описано, як на початку війни єврейське населення в Україні зазнавало численних погромів, виселень або примусового навернення у православ'я.

Усього за період національної революції в Україні близько 300 єврейських громад припинили своє існування, при цьому кожний другий їх представник був убитий. Загальна кількість жертв серед єврейського населення, за різними оцінками, коливається від декількох десятків тисяч до 100 тис. осіб і навіть більше.

У роки війни для повсталих євреїв були другими ворогами після поляків. При цьому у складі козацької старшини серед неукраїнців євреї посідали друге місце після волохів. Гідні подиву зразки самовідданої боротьби за майбутнє Української козацької держави мала діяльність таких представників єврейської спільноти, як Ф. Миревич, Ф. Нахимовський, Г. Орлик і брати Герцики.

із ханом **Іслам Гераєм III**. Відповідно до нього на допомогу українським козакам хан надсилав, імовірно, 6 тис. татарських кіннотників (існують припущення, що їх було значно більше).

До кінця квітня 1648 р. гетьману вдалося зібрати 5 тис. козаків та 6 тис. татар. Проти них виступило польське військо, очолюване коронним гетьманом **Миколою Потоцьким**, що налічувало близько 18 тис. вояків, із яких 6 тис. становили реєстрові козаки.

На відміну від козацьких виступів попередніх років, у 1648 р. боротьба проти польського шляхетського панування в Україні набула великого розмаху та поширилася на більшість суспільства.

Б. Хмельницький та Іслам Герай III.
Художник О. Сеньковський. 1824 р.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ На кінець 40-х рр. XVII ст. політика, здійснювана Річчю Посполитою на українських землях, призвела до появи великої кількості незадоволених серед різних верств суспільства. Це створило передумови до початку національно-визвольної боротьби.

■ Б. Хмельницький очолив повстанців і разом зі своїми сподвижниками згуртував більшість українського суспільства для боротьби за свої права і свободи.

■ Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. розпочалася після оволодіння Б. Хмельницьким Микитинською Січчю.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1648—1657 рр. — Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

1648—1676 р. — Українська національна революція XVII ст.

4 лютого (25 січня) 1648 р. — початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Додайте початок». **Правила гри.** Учитель/учителька наводить закінчення речень, до яких учням/ученицям необхідно додати відповідний за змістом початок, використовуючи отримані знання. **Зразок речень:** 1) ...стало соціально-економічною передумовою війни; 2) ...стало національно-релігійною передумовою війни; 3) ...вважається політичною передумовою війни; 4) ...перетворилося на психологічну передумову війни; 5) ...стало приводом до війни; 6) ...вважається датою початку війни.

2. Назвіть причини та передумови Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. 3. Що вам відомо про провідників національно-визвольних змагань 1648—1657 рр. і його соратників? 4. Як розпочалася війна?

5. Покажіть на карті події, пов'язані з початком Національно-визвольної війни. 6. **Робота в парах.** Розпочніть складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» (у зошиті).

Період	Основні події періоду		Підсумки періоду
	воєнні	суспільно-політичні	

7. **Колективне обговорення.** Б. Хмельницький вважав, що головною причиною війни стали утиски владою українського православного населення в релігійній сфері. Якою є ваша точка зору щодо ролі релігійного чинника в розвитку суспільства?

8. **Робота в малих групах.** Український історик І. Крип'якевич писав: «Хмельницький став керівником Визвольної війни завдяки тому, що здобув довір'я мас. Він ріс і жив серед козацтва, розумів його прагнення і інтереси. Народні маси зустріли Хмельницького з цілковитим довір'ям, розуміючи, що він є справжнім захисником їх інтересів». Підготуйте повідомлення з презентацією про життєвий шлях Б. Хмельницького напередодні війни та на її початку.

§ 21. Розгортання національно-визвольної боротьби в 1648—1649 рр.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про перебіг битв на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями та визвольного походу українського війська до Галичини; як відбулася Збаразько-Зборівська кампанія, про її результати та наслідки; якими були напрямки походів українського війська в 1648—1649 рр., територія Української козацької держави за Зборівським договором.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які засоби боротьби використовували козаки під час козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст.? **2.** Яка подія спричинила Національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст.?

? Чи є правильним судження, що результати битв на Жовтих Водах та під Корсунем мали важливе значення для розгортання національно-визвольної боротьби? Чому?

Максим Кривоніс. Гравюра на дереві. XVII ст.

1 БИТВИ НА ЖОВТИХ ВОДАХ ТА ПІД КОРСУНЕМ. Військо Речі Посполитої, зібране для боротьби з повстанцями та очолюване коронним гетьманом Миколою Потоцьким і польним гетьманом Мартином Калиновським, розташувалося в таборі між Корсунем та Чигирином. Коронний гетьман планував здійснити каральний похід на Запорозжя силами двох угруповань. Перше, очолюване його сином Стефаном, мало просуватися суходолом, а друге, що складалося переважно з реєстрових козаків на чолі з осавулами І. Барабашем та І. Караїмовичем, — на човнах по Дніпру.

Завдяки чудово організованій розвідці Б. Хмельницький вчасно довідався про цей план і вирушив із Січі напереді С. Потоцькому. Загони татарської кінноти, очолювані перекопським беєм Тугаєм, першими вступили в бій із поляками у верхів'ї річки Жовті Води, лівої притоки Інгульця. Невдовзі з основними силами підійшов гетьман і розпочав облогу польського табору.

Через облогу С. Потоцький не мав можливості повідомити батька про напад. У той самий час у флотилії реєстровців, що підходила до Січі, прихильники гетьмана підняли повстання. Вони вбили І. Барабаша та І. Караїмовича і приєдналися до Б. Хмельницького. На бік гетьмана перейшли також реєстровики з табору С. Потоцького.

Опинившись у критичному становищі, польська армія спробувала прорвати оточення. Однак козацько-татарські війська 16(6) травня 1648 р. розгромили її вщент. Важко пораненого С. Потоцького взяли в полон татари, і дорогою до Криму він помер.

Здобувши перемогу на Жовтих Водах, Б. Хмельницький вирішив негайно рухатися під Корсунь (сучасний Корсунь-Шевченківський), щоб завдати удару основним силам коронного та польного гетьманів. Дізнавшись про наближення Б. Хмельницького, вони вирішили під прикриттям табору рухатися з-під Корсуня до Богуслава. На їхньому шляху в урочищі Горохова Діброва козаки, очолювані М. Кривоносом, влаштували засідку.

На світанку 26(16) травня 1648 р. польський табір, оточений возами у вісім рядів, рухався богуславським шляхом і натрапив на завали з дерев та викопані рови. Козацько-татарське військо атакувало табір і прорвало його оборону в трьох місцях. Кривава битва, що тривала чотири години, завершилася цілковитою поразкою поляків.

2 НАРОСТАННЯ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРЬОТБИ. БИТВА ПІД ПИЛЯВЦЯМИ. Перемоги, здобуті Б. Хмельницьким у перших битвах на Жовтих Водах і під Корсунем, мали велике зна-

Битва під Жовтими Водами. Художник Ю. Саницький. 1999 р.

Корсунська битва 1648 р. Діорама. Художники С. Гончаренко, Ю. Саницький, О. Сіренко. 1995 р.

чення для подальшого розгортання визвольної боротьби. Військо повстанців швидко зростало. Утворювалися сотні нових загонів, які розгорнули боротьбу проти польського панування, засилля католицизму та соціальних утисків. Протиборство сторін відзначалося взаємною жорстокістю, жертвами якої в 1648 р. стали десятки тисяч осіб. Повстанці оголошували наміри «дійти до Вісли». Протягом літа 1648 р. від польсько-шляхетського панування звільнили все Лівобережжя. Війна поширилася на Правобережжя. Черкаський полковник М. Кривоніс за короткий час організував на Поділлі та півдні Волині 20-тисячну повстанську армію із селян і містян, яка визволила від польської влади десятки міст. Проте Б. Хмельницький мав намір судити М. Кривоноса за надмірну жорстокість його вояків щодо членів єврейських і польських громад. Не менш нетерпимо поведилося щодо українського населення коронне військо.

У цей самий час Україну охопила стихія селянської війни. Сповнені ненависті до своїх гнобителів, селяни вбивали орендарів, панів та їхні сім'ї.

Після безплідних мирних переговорів у вересні 1648 р. військові дії відновилися. На Волині під Чолганським Кам'єм зосередилася 80—90-тисячна польська армія, яка налічувала 40 тис. осіб, а всі інші — обозні та слуги. Командували цим військом три воєначальники: Владислав-Домінік Заславський, Миколай Остророг та Александр Конєцпольський.

Б. Хмельницький рушив їм назустріч із військом, кількість якого сягала 100—110 тис. осіб, серед яких 50—60 тис. становили досвідчені вояки, а решта — «селяни від плуга». Битва відбулася під містечком Пилявці поблизу Старокостянтинова 21—23(11—13) вересня 1648 р. і завершилася перемогою об'єднаного українсько-татарського війська (на допомогу козакам прибули 5—6 тис. буджацьких татар). Б. Хмельницький вирішив рухатися на захід у Га-

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

За повідомленням українського літописця М. Гунашевського, після завершення битви під Корсунем відбулася зустріч Б. Хмельницького з М. Потоцьким. Імовірно, щоб якось дошкулити переможцю, коронний гетьман із неприхованим презирством і злою іронією запитав: «Хлопе... чим же так зацному рицарству орд татарських заплашиш?» На що отримав відповідь: «Тобою... й іншими з тобою». Дійсно обидва польські гетьмани й майже всі полонені були передані Тугайбею як воєнна здобич.

Пам'ятний знак на місці битви під Корсунем

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа брацлавського воєводи Адама Киселя до архієпископа Матвія Лубенського (правителя Речі Посполитої на час міжцарів'я після смерті Владислава IV) про ситуацію в Україні після Корсунської битви

Військо наше розгромлене й розбите вщент... Раби тепер панують над нами; зрадник засновує нове князівство... Безумна чернь радіє з того, що Хмельницький оберігає її, піддаючи вогню й мечу один лише шляхетський стан, відчиняє міста, замки і, уводячи його туди, як триумфуючого переможця, вступає в його підданство. Київ оголосив він своєю столицею... Орда стоїть проти нас; татарський кіш і табір цього нечестивого Тамерлана ще стоять під Білою Церквою. Одначе дійшли до нас вісті й чутки, що він бажає ще далі збільшити наші біди і свої

успіхи. Уже й так воєводства Київське, Брацлавське, Чернігівське вважає своїми, погрожує Волині й Поділлям, а також і Руським землям.

? Робота в парах. Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Настрої якої верстви населення відображає автор документа? Якими вони є? Поясніть свою думку. **2.** Наведіть факти з документа, що свідчать про ставлення українського населення до Б. Хмельницького. **3.** Якими, за повідомленням автора документа, були подальші плани Б. Хмельницького?

личину, сподіваючись примусити владу визнати Україну рівноправним із Литвою та Польщею суб'єктом Речі Посполитої.

З ВИЗВОЛЬНИЙ ПОХІД УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА В ГАЛИЧИНУ. Звільнивши від польської влади Старокостянтинів, Б. Хмельницький скликав Старшинську раду, яка ухвалила рішення рухатися до Львова. Облогу міста Б. Хмельницький розпочав наприкінці вересня, а вже на початку жовтня полк М. Кривоноса захопив Високий Замок. Під час переговорів, які розпочали з гетьманом містяни, Б. Хмельницький погодився зняти облогу за відносно невеликий викуп.

Після цього Б. Хмельницький рушив до Замостя — важливого міста на шляху до польської столиці Варшави. Підійшовши до його стін, він запропонував жителям здати місто за викуп, але отримав відмову. Тоді Б. Хмельницький віддав наказ штурмувати Замостя. Проте три спроби штурму міста були невдалими.

У цей час у Варшаві замість померлого короля Владислава IV на престол обрали його брата Яна Казимира. Невдовзі від нього до Б. Хмельницького прибув посланець із пропозицією укласти перемир'я, що передбачало відведення війська до козацького легіону. За традицією на період виборів нового короля внутрішні збройні конфлікти припинялися. До того ж Б. Хмельницький очікував, що новий король буде більш прихильним до вимог населення України. Спочатку Старшинська рада, а потім Загальна військова рада ухвалили рішення припинити воєнну кампанію та відступити «на Україну». Відповідно до цього в листопаді 1648 р. військо гетьмана залишило околиці Замостя й рушило у зворотному напрямку.

Курган пам'яті в полі битви під Пилявцями. На легендарному місці поразки польської армії встановили пам'ятник. Він має вигляд високого насипного кургану, на якому височіє широкий хрест

Битва під Пилявцями. Художник М. Добрянський. 2008 р.

Переговори Б. Хмельницького з польським послом Я. Снятовським у Замості. Невідомий художник

? Яку інформацію про битву під Пилявцями можна отримати за ілюстрацією?

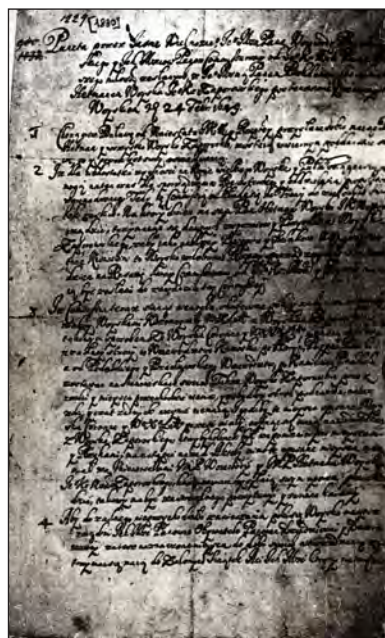
4 ПРОГРАМА ПОБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

У грудні 1648 р. жителі Києва урочисто вітали Б. Хмельницького та його військо як переможців і своїх захисників. Українське православне духовенство благословляло гетьмана на продовження боротьби за права українського народу. Керуючи визвольною боротьбою, Б. Хмельницький одночасно виношував ідею того, якою має бути майбутня Україна. У 1649 р. на переговорах із польськими комісарами в Переяславі й московським посольством **Григорія Унковського** в Чигирині Б. Хмельницький оприлюднив програму побудови незалежної Української держави.

Він проголошував: «Я... виб'ю з людської неволі весь народ руський. А що перше я воював за шкodu і кривду свою, тепер буду воювати за нашу віру православну». Гетьман вважав, що Українська козацька держава має стати незалежною від Речі Посполитої, стверджуючи, що «нас Бог від них (Польщі й Литви) увільнив — короля ми не обирали й не коронували і хреста йому не цілували... і ми волею Божою цим від них вільними стали».

Майбутня незалежна Українська козацька держава, на думку Б. Хмельницького, мала утворитися в етнічних межах розселення українського народу. На переговорах із польськими комісарами він казав: «За границю на війну не піду, на турків і татар шаблі не підніму. Досить нам в Україні й Поділля, і Волині; тепер досить достатку і прожитку в землі та князівстві своєму по Львів, Холм і Галич, а ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи».

Основою устрою Української козацької держави мали стати порядки Війська Запорозького, поширені на все її населення. «Не постоїть мені нога жодного князя і шляхотки тут, в Україні, — виголошував гетьман, — а якщо

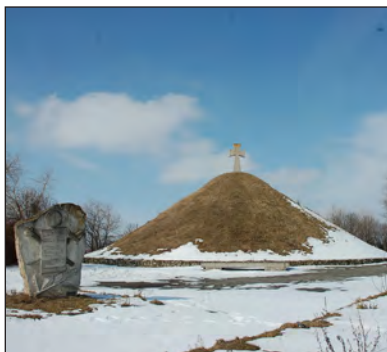

Угода про перемир'я між Військом Запорозьким і королем Речі Посполитої. 1649 р.

Титульний аркуш реєстру Війська Запорозького 1649 р., у який було вписано 40 тис. козаків. На першій сторінці містяться герб гетьмана Б. Хмельницького і повний титул короля Речі Посполитої — Яна II Казимира

? Висловіть обґрунтоване судження: чи були результати Збаразько-Зборівської кампанії успішними для повстанців?

Козацька могила і пам'ятний камінь на місці Зборівської битви 1649 р.

захоче хтось хліба з нами їсти, нехай же Війську Запорозькому послухний буде...». На думку Б. Хмельницького, Українська козацька держава була правонаступницею Русі-України. За словами московського посла Г. Унковського, гетьман вважав, що польська влада має визнати Українську державу «по тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі, а ми в підданстві та в неволі бути в них не хочемо».

Б. Хмельницький був упевнений, що правити Українською козацькою державою мав монарх. «Правда то є, — казав гетьман, — що я лихий і малий чоловік, але мені то Бог дав, що я є єдиновладцем і самодержцем руським».

5 ЗБАРАЗЬКО-ЗБОРІВСЬКА КАМПАНІЯ. У лютому 1649 р. на переговорах між польськими комісарами та Б. Хмельницьким сторони домовилися про перемир'я. Однак уряд Речі Посполитої розробив новий план — завдати козацькій Україні удару об'єднаними силами польської та литовської армій. У травні 1649 р. поляки, порушивши перемир'я, переправилися через річку Горинь, вторглися до південно-східної частини Волині та дійшли до Старокостянтинова. Довідавшись про це, Б. Хмельницький рушив свої полки на Волинь. Раптова поява війська гетьмана змусила польську армію відступити під захист стін Збаразького замку.

Тим часом із боку Білорусії на українські землі розпочали наступ війська литовського гетьмана Януша Радзівілла. Наказний гетьман М.-С. Кричевський за розпорядженням Б. Хмельницького спробував зупинити литовське військо біля міста Лоева, але зазнав поразки. Отримавши важке поранення, М.-С. Кричевський помер, а козаки відступили. Однак завдання Б. Хмельницького вони виконали. Унаслідок значних втрат Я. Радзівілл відмовився від вторгнення в Україну.

Під місто **Збараж** до Б. Хмельницького прибула 30—40-тисячна татарська орда під проводом хана Іслам Герая III. На початку липня, маючи у своєму розпорядженні 80—90 тис. вояків, гетьман розпочав наступ. Кількість польського війська становила 15 тис., а зі слугами досягла 28 тис. осіб. Облога Збаража й запеклі бої під його стінами тривали майже півтора місяця.

Від розвідки Б. Хмельницький та Іслам Герай III дізналися, що на допомогу обложеним прямує 35-тисячне військо короля Яна Казимира. Було вирішено не дати полякам об'єднатися й розбити королівське військо під Зборовом. Туди рушили майже 40 тис. козаків і 20 тис. татар, очолюваних гетьманом і ханом.

Битва під Зборовом відбулася 15(5) серпня 1649 р. Становище польської армії було критичним, і військо гетьмана могло здобути перемогу, проте хан Іслам Герай III не був зацікавлений у цьому. Він наполіг, щоб Б. Хмельниць-

Битва під Зборовом. Художник Ю. Коссака. 1897 р.

Діорама «Зборівська битва». Художник С. Нечай

кий припинив битву та уклав із королем вигідну для себе угоду. Гетьман був змушений погодитися на запропоновані Яном Казимиром умови. За Зборівським договором король визнавав самоврядність Війська Запорозького в межах Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств. Фактично Козацька держава визнавалася як автономне утворення у складі Речі Посполитої. Із цієї території виводилися польські війська. Кількість козацького реєстру обмежувалася 40 тис. осіб, а не включені до нього козаки поверталися під владу панів. Підтверджувалися давні права і привілеї Війська Запорозького. На землях, що переходили під владу гетьмана, польський уряд зобов'язувався призначати на адміністративні посади лише православних шляхтичів.

Усім учасникам війни оголошувалася амністія. Шляхта, маєтки якої були розташовані на підвладній гетьману території, могла повернутися до них, а її піддані мали виконувати всі ті повинності, що й раніше. Київському православному митрополиту та двом єпископам були обіцяні місця в сенаті. Питання про ліквідацію церковної унії та

Татари атакують польську піхоту. Реконструкція Зборівської битви. 2009 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

З «Історії війни козаків проти Польщі» секретаря французького посольства у Варшаві П. Шевальє (1663 р.)

Коли його величність польський король погодився на переговори й було обрано для цього місце між двома арміями, туди прибули візир і канцлер Оссолінський... Візир зажадав, щоб було задоволено вимоги запорозьких козаків, а також щоб на відшкодування за понесені татарами втрати у цьому поході і за загибель їхніх людей татарським загонам можна було на зворотній дорозі цілком вільно нападати та грабувати... Наступного дня, тобто 17 серпня... до уповноважених приєд-

нався Хмельницький; він вимагав амністії для себе, своїх козаків і селян-повстанців, а також гарантування свободи козакам і грецькій церкві. Нарешті після деяких суперечок укладено того самого дня мир із козаками і татарами на таких умовах...

? Робота в парах. Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Яку роль відіграла татарська сторона в укладанні Зборівського миру? **2.** Які вимоги до польської сторони висував гетьман Б. Хмельницький?

повернення православної церкві її майна мало вирішитися на найближчому сеймі. У володіння гетьмана переходив Чигирин, що ставав його резиденцією. На території, контрольованій козацтвом, заборонялося перебування єврейського населення. Єзуїти позбавлялися права утримувати тут свої навчальні заклади.

Кримському хану король Речі Посполитої за укладеною угодою зобов'язувався сплатити викуп у 200 тис. талерів і виплачувати щорічні упоминки (різновид данини). Окремо (за 200 тис. талерів) знімалася облога Збаража, і татарам дозволялося брати ясир на українських землях під час повернення додому.

У козацькій Україні умови договору викликали невдоволення та нову хвилю виступів населення. Гетьману довелося докласти зусиль, щоб не допустити загострення ситуації. Уряд Речі Посполитої також не влаштовували умови договору. Обидві сторони готувалися до продовження війни.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Перемоги, здобуті Б. Хмельницьким під час воєнної кампанії 1648 р., засвідчили полководницький талант гетьмана.

■ Проголошена Б. Хмельницьким програма побудови Української козацької держави була шляхом до створення незалежної держави в межах розселення українців.

■ Підсумком Збаразько-Зборівської кампанії 1649 р. стало визнання польською стороною досить обмеженого автономного статусу козацької України. Це не відповідало висунутій Б. Хмельницьким програмі побудови Української козацької держави й було лише вимушеним компромісом, укладеним під тиском обставин.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1648 р. — битва на Жовтих Водах, під Корсунем та Пилявцями.

1649 р. — Збаразько-Зборівська кампанія.

1649 р. — укладення Зборівського договору.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Ланцюжок». **Правила гри.** Учитель/учителька роздає учням/ученицям картки, де вказані події, що відбулися в певний історичний період (тут: у 1648—1649 рр.). Вони мають скласти їх у хронологічній послідовності. Перемагає той учень/учениця, що правильно виконає завдання швидше за всіх.

 2. Як військове мистецтво козаків допомогло їм здобути перемоги в битвах на Жовтих Водах, під Корсунем та Пилявцями? **3.** Укажіть результати визвольного походу козацького війська до Галичини. **4.** Назвіть основні положення висунутої Б. Хмельницьким програми побудови Української козацької держави. **5.** Якими були основні події Збаразько-Зборівської кампанії? **6.** У чому були здобут-

ки та втрати повстанців унаслідок укладення Зборівського договору?

 7. Колективне обговорення. Чим період 1648—1649 рр. у Національно-визвольній війні відрізнявся від козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст.? **8.** Покажіть на карті події, пов'язані з розгортанням національно-визвольної боротьби в 1648—1649 рр. **9. Робота в парах.** Продовжте складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» (с. 101).

 10. Робота в парах. Розв'яжіть історичну задачу. Український історик В. Липинський вважав, що наказний гетьман М. Кричевський своєю жертовністю врятував повстанське військо від катастрофи опинитися між двох вогнів. Поясніть, як ви розумієте цю думку.

§ 22. Українська козацька держава — Військо Запорозьке

1 ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ. На звільненій у роки Національно-визвольної війни території України сформувалася Українська козацька держава. У той час офіційно вона називалася Військо Запорозьке. Оскільки землі, на яких вона була розташована, підпорядковувалися гетьманській владі, її називали також **Гетьманщиною**. Сучасні дослідники називають її Українською гетьманською (козацькою) державою.

В основу політичного устрою Української козацької держави поклали систему органів влади довоєнного Війська Запорозького та традиції козацької демократії Запорозької Січі.

За козацькою (січовою) традицією найвищим органом влади в Гетьманщині була **Генеральна військова рада**. У ній брало участь усе козацтво, а іноді й представники інших суспільних верств.

Гетьману належала вища військова, адміністративна й судова влада, що поширювалася на всі стани. Він був головою держави й обирався на свою посаду Генеральною військовою радою безстроково. Гетьман очолював уряд, скликав Генеральну військову та Старшинську ради, втілював у життя прийняті ними рішення. За його підписом «рукою власною» виходили **універсали**, накази й розпорядження. Гетьман розглядав скарги на рішення полкових і сотенних судів, відав фінансами, за рішенням ради розпочинав війну й укладав мир, командував армією, підтримував дипломатичні відносини з іншими державами.

Поступово зростав вплив Старшинської ради, що складалася з **генеральної старшини** й полковників. Вона розв'язувала військові, адміністративні, господарські, пра-

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про політичний та адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини; якою була територія Гетьманщини за Зборівським договором; про військо, фінанси та судочинство Української козацької держави; якими були основні зміни, що відбулися в соціально-економічному житті українського народу внаслідок утворення Гетьманщини; визначення понять «Гетьманщина», «генеральна старшина», «Генеральна військова рада», «Старшинська рада», «полк», «сотня», «універсал».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як і коли виникла територіально-полкова система реєстрового козацтва? **2.** Назвіть полки реєстрового козацтва за Куруківською угодою. **3.** Якими були особливості політичного й військового устрою Війська Запорозького?

? Чи можна стверджувати, що політичний устрій Української козацької держави — Війська Запорозького — був демократичним? Поясніть свою точку зору.

Гетьманщина — напівофіційна назва, що використовувалася від середини XVII ст. до 1764 р. щодо значної території України, на яку поширювалися повноваження гетьманського уряду.

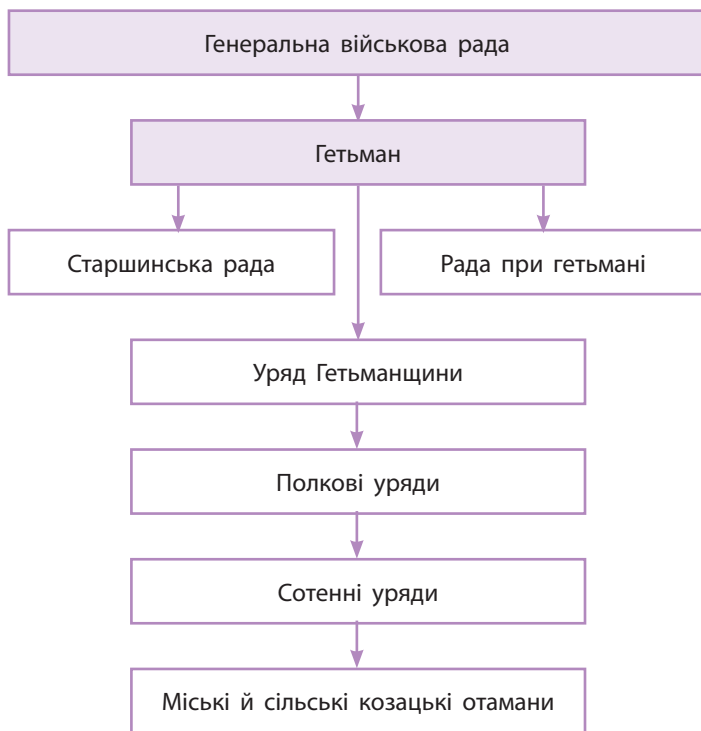
Генеральна військова рада — вищий представницький політичний орган у період Гетьманщини.

Генеральна старшина — назва членів уряду Української козацької держави.

Універсал — адміністративно-політичний акт, що має характер маніфесту. «Універсалами» також іноді називали свої звернення ватажки народних повстань.

Гетьманські універсали — маніфести або законодавчі акти в Речі Посполитій та на українських землях XVI—XVIII ст. Найбільш виразної форми на українських землях набули від часу проголошення гетьманом Б. Хмельницького.

ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ —
ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО середини XVII ст.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із повідомлень венеціанського посла
А. Віміні про устрій Української ко-
зацької держави (1650 р.)

Із вигляду і за манерами козаки ви-
даються простими, але вони не дурні
й не позбавлені меткого розуму. Про це
можна судити з їхньої бесіди і способу
врядування. Бо обміркування політич-
них справ є ареною, де пізнаєш людей,
які вони на громадських зборах, але
в самому врядуванні виявляється і їхня
грубість... Із цієї юрби неосвіченого на-
роду складається суворий сенат, у яко-
му бере участь гетьман. У сенаті козаки
обмірковують справи; обстоюють свою
думку без чванства та з метою сприяння
загальному добробуту. Якщо визнають
кращою думку інших, то не соромляться
цього, без упертості відмовляються від
власного погляду і пристають до пра-
вильнішого...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визна-
чте, які особливості устрою Української
козацької держави називає автор.

Луцький земський суддя XVI ст.
Реконструкція С. Шаменкова

вові й зовнішньополітичні питання, її рішення були
обов'язковими для гетьмана.

Рада при гетьмані була дорадчим органом, що складав-
ся з його довірених осіб. Вона обговорювала з гетьманом
можливі шляхи розв'язання найважливіших питань дер-
жавного життя та готувала проекти рішень для Старшин-
ської ради.

Центральним органом виконавчої влади став уряд Геть-
манщини. Він вирішував усі поточні справи внутрішнього
управління й закордонних відносин Війська Запорозького.
Уряд складався з **генеральної старшини**, яку спочатку оби-
рали, а із часом почав призначати гетьман. До генеральної
старшини входили: писар (очолював Генеральну військову
канцелярію, займався закордонною політикою та вів усі
справи Генерального уряду), суддя (один або двоє; здійсню-
вав керівництво вищим судом при Генеральному уряді),
обозний (забезпечував матеріальне постачання армії та ар-
тилерії), підскарбій (завідував державним скарбом і фінан-
сами; до запровадження цієї посади в 1654 р. ці функції
виконував гетьман). До генеральної старшини належали
також два осавули (військові ад'ютанти гетьмана), хорун-
жий (охоронець військової короги), бунчужний (охоронець

гетьманського бунчука) і наказний гетьман (тимчасовий керівник збройних сил для проведення воєнних операцій).

У **полках** існували власні уряди, що складалися з полковників і полкової старшини (писар, суддя, обозний, осавул, хорунжий). Полковник був головним представником центральної влади на території полку. Полковника обирали на полковій раді, але часто його призначав уряд. Полк складався із **сотень**, кожна з яких мала сотенний уряд із сотника, писаря, отамана, осавула та хорунжого. У містах і містечках козацькі громади обирали «городових отаманів», а містянами керував вїйт, якого затверджував гетьман. У селах владу над селянами здійснював староста, а над козаками — сільський отаман.

2 АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ. За умовами Зборівського договору Українська гетьманська (козацька) держава охоплювала територію колишніх Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств загальною площею понад 200 тис. км².

Держава поділялася на полки, що були одночасно адміністративно-територіальними одиницями й підрозділами козацького війська. У 1649 р. на Лівобережжі існувало сім полків (Полтавський, Ніжинський, Чернігівський, Миргородський, Прилуцький, Переяславський і Кропивненський), а на Правобережжі — дев'ять (Київський, Канівський, Білоцерківський, Уманський, Чигиринський, Черкаський, Кальницький, Корсунський і Брацлавський). Кількість полків не була сталою, а змінювалася відповідно до військово-політичної ситуації в Гетьманщині. У 1649 р. налічувалося 16, а в 1654 р. — 18 полків. У кожному пол-

Полк — у Гетьманщині — адміністративний округ Української козацької держави.

Сотня — у Гетьманщині — адміністративна одиниця у складі полку.

? Опишіть представників різних верств козацтва за наведеними ілюстраціями.

Полковник
реєстрових козаків.
Гравюра. 1841 р.

Хорунжий. Художник
С. Васильківський

Писар. Художник
С. Васильківський

Козак-реєстровець армії Б. Хмельницького. Реконструкція Т. Тимчака

Шабля. Експозиція Національного історичного музею України

Рушниці. Експозиція Рівненського обласного краєзнавчого музею

Гармати. Експозиція в цитаделі Батуринської фортеці

ку залежно від території та кількості населення було 10—20 і більше сотень. У сотні могло бути від кількох десятків до 200—300 козаків.

Територія Запорозької Січі з її володіннями становила окрему адміністративну одиницю, управління якою здійснювала Січова рада на чолі з кошовим отаманом. Функції столиці держави виконував Чигирин, що був резиденцією гетьмана.

Новий адміністративно-територіальний поділ, запроваджений в Українській козацькій державі, відрізнявся від старого поділу на воеводства й повіти тим, що полки й сотні були відносно невеликими військово-адміністративними одиницями. Унаслідок цього влада ставала ближчою до потреб людей, а керівництво на місцях здійснювалося простіше та ефективніше.

3 УКРАЇНСЬКЕ ВІЙСЬКО. Після битви під Корсунем Б. Хмельницький розгорнув створення українського козацького війська. Його ядром стали реєстрові та запорозькі козаки, до яких приєдналися повсталі «покозачені» селяни та містiani. Для подальшого формування та організації українських збройних сил Б. Хмельницький використовував територіальну полково-сотенну систему: певна територія представляла декілька сотень вояків, які об'єднувалися в полк.

Основу армії становила оснащена вогнепальною зброєю піхота. Нестача власної кінноти (у якій мала перевагу польська армія), особливо на початку війни, компенсувалася за рахунок союзної татарської кінноти.

Військо Б. Хмельницького мало значну артилерію. Вона складалася з полкової артилерії та окремої артилерії головного командування (гетьмана). У ній використовувалися гармати, захоплені повстанцями у визволених містах та замках, а також власні, виготовлені в Ніжині.

Керівні посади в українському війську посіли представники реєстрової козацької старшини, української шляхти й найбільш шановані козаки.

4 ФІНАНСИ ТА СУДОЧИНСТВО. Фінансову систему Гетьманщини до 1654 р., як уже зазначалося, контролював особисто Б. Хмельницький. На звільненій від польсько-шляхетського панування території ліквідовувалися всі старі державні податки та вводилися нові. Основними джерелами поповнення державної скарбниці стали податки, прикордонні торгові мита, доходи від промислів та із земельного фонду. Так, установлювалися податки з млинів, за виробництво та продаж горілки, збори з торгів і ярмарків тощо. Селяни, які жили на колишніх державних і приватних землях, відтепер сплачували «чинші на Хмельницького». Лише останні забезпечували надходження до державної скарбниці Гетьманщини 100 тис. злотих щорічно.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із повідомлень венеціанського посла А. Віміні про устрій Української козацької держави (1650 р.)

По містах існують начальники, які чинять суд у цивільних справах і накладають легкі карні побори, тому що рішення важливих справ належить гетьманові, тому мені здається, що він справжній володар. Про військову силу козаків дають поняття випадки минулих походів. Щодо точної кількості війська, яке може бути зібране, то кому воно

відоме? Скільки голів, стільки, можна сказати, і воjakів, бо всі вони більш охоче беруться за зброю, ніж за плуга...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, які особливості устрою Української козацької держави називає автор.

В Українській козацькій державі існувала власна система судочинства. Було ліквідовано існуючі раніше стани (гродські, земські й підкоморські) суди і створено Генеральний військовий суд, полкові та сотенні суди. Козацьким судам підлягали не лише козаки, але й шляхтичі, містяни та селяни, особливо за тяжкі злочини (убивства, розбій тощо).

Генеральний військовий суд став найвищою судовою інстанцією в Гетьманщині. Він розглядав скарги на рішення судів нижчих інстанцій, а також виняткові справи, із якими зверталися безпосередньо до гетьмана. Крім того, у містах із магдебурзьким правом, як і раніше, існували суди магістратів. справи духовенства розглядалися в церковних судах.

5 ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ. Складовою Національно-визвольної війни стала боротьба селян за право бути вільними господарями на власній землі. Після укладення Зборівського договору за селянами, які жили на колишніх державних землях («королівщинах»), на території Гетьманщини, закріпили особисту свободу та право володіти землею, фактично здобуті ними попередньою боротьбою. Їхні маєтки стали вільними військовими селами, підпорядкованими Військовому скарбу. За володіння землею вони сплачували державі фіксований податок.

Набагато складнішою була ситуація із селянами, які жили на приватних землях. За Зборівським договором шляхта отримала право повернутися до своїх маєтків, а селян зобов'язали виконувати всі ті повинності, що й до початку війни. Селяни з обуренням сприйняли спроби шляхти відновити своє панування та чинили опір їй.

Б. Хмельницький за скаргами окремих шляхтичів видавав їм універсали, де вимагав від селян, щоб вони своєму панові «всіляку покору й підданство, як раніше, так і зараз віддавали... ніяких бунтів, свавільств не чинили». Однак, незважаючи на це, спрямовані Б. Хмельницьким проти повстанців каральні загони не могли приборкати се-

Запорожець на посту. Художник С. Васильківський. 1890 р.

? Чи можна стверджувати, що Національно-визвольна війна призвела до значних змін у соціально-економічному житті тогочасної України? Поясніть свою думку.

Б. Хмельницький із полками.
Народна картина. XVIII ст.

лянські невдоволення. При цьому гетьман розумів, що боротьба не завершена, і без участі в ній селянства марно розраховувати на перемогу.

Права і привілеї козацтва, скасовані владою за участь у повстаннях кінця XVI — 30-х рр. XVII ст., у ході війни відновили. Отримавши можливість для політичної діяльності, завдяки наявності власної адміністрації, судочинства, військової служби й землеволодіння козаки остаточно затвердилися як повноправний соціальний стан Української козацької держави.

Уряд Гетьманщини у своїй внутрішньополітичній діяльності всіляко підтримував інтереси козацтва. Особи, вписані до реєстру, разом зі своїми родинами звільнялися від будь-якої залежності, отримували право вільно жити в містах і селах, володіти землею, мати власне самоврядування та судочинство. Провідне місце серед козаків посідала старшина, яка поступово зосереджувала у своїх руках владу й багатства.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Після завершення Національно-визвольної війни на звільненій повстанцями території сформувалася Українська гетьманська (козацька) держава — Військо Запорозьке. Історичні обставини її виникнення обумовили напіввійськовий характер тогочасної української державності.

■ Важливою складовою та гарантом успішної розбудови Української держави стала її армія, створена на організаційних засадах Запорозької Січі.

■ Наявність власних фінансів і судочинства свідчила про повноцінний характер державності Війська Запорозького.

■ Після виникнення Гетьманщини значні зміни відбулися в соціально-економічному житті її населення.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Історичне лото». **Правила гри.** Учитель/вчителька має мішечок або коробку з назвами понять і термінів, а гравці — картки з їхніми визначеннями. Учитель/вчителька по черзі дістає картки та називає поняття і терміни, а учні та учениці записують їх у відповідному місці на картках. Гра буде більш динамічною, якщо кількість назв термінів і понять та карток із визначеннями буде різною. Час на роздуми над пошуком правильного варіанта відповіді доцільно визначити заздалегідь.

2. Назвіть особливості політичного устрою Української гетьманської (козацької) держави. **3.** Як в адміністративно-територіальному устрої Гетьманщини втілювалися традиції козацького самоврядування? **4.** Що було притаманно організації українського війська доби Б. Хмельницького? **5.** Як функціонували системи фінансів і судочинства в Українській козацькій державі? **6.** Укажіть нові явища в соціально-економічному житті українського суспільства, спричинені Національно-визвольною війною.

7. Визначте за картою центри полків Гетьманщини в 1649 р. Покажіть кордони Української козацької держави в цей період. **8. Колективне обговорення.** Визначте риси, притаманні Гетьманщині як формі державності.

9. Робота в малих групах. Порівняйте Українську гетьманську (козацьку) державу — Військо Запорозьке — із відомими вам тогочасними європейськими державами. За необхідності зверніться до додаткових джерел. **10. Робота в парах.** Розподіліть ролі та складіть уявний діалог, у якому український школяр розповідає своєму однолітку з іншої країни, що змінила в житті українського суспільства Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. **11.** Пригадайте зміст відомих вам з уроків української літератури українських історичних пісень «Чи не той то хміль» та «Ой Морозе, Морозенку». Як у них відображено роль рицарів-оборонців у захисті рідної землі від іноземних поневолювачів?

§ 23—24. Воєнно-політичні події 1650—1653 рр.

1 ВІДНОВЛЕННЯ ВОЄННИХ ДІЙ. БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ.

Із листопада 1650 р. польський уряд активно готувався до воєнних дій проти України. Нарешті король наказав командуванню розпочати нову воєнну кампанію. 8 лютого 1651 р. командувачі польських військ польний гетьман Мартин Калиновський і брацлавський воевода Станіслав Лянцкоронський за наказом короля розгорнули наступ на Східному Поділлі. 10—12 лютого 40-тисячне військо М. Калиновського несподіваним нападом після жорстокої битви захопили містечко Красне на Східному Поділлі. У бою загинув один із найближчих сподвижників Б. Хмельницького брацлавський полковник **Данило Нечай**.

1—10 березня розгорнулися бої за Вінницю. Незважаючи на значну кількісну перевагу поляків, козаки, очолювані полковником Іваном Богуном, протрималися до приходу підмоги. Уманський полк Йосипа Глуха завдав удару польським частинам, які в паніці відступили. Розвиваючи наступ, козацькі війська захопили Бар, Хмільник, Шаргород, Меджибіж та інші міста. Спроба поляків оволодіти Східним Поділлям завершилася провалом. Поляки втратили 8 тис. убитими і всю артилерію.

Вирішальна битва воєнної кампанії відбулася на Волині, неподалік міста Берестечка. Польське військо, очолюване королем Яном Казимиром, налічувало 100—120 тис. осіб, а зі слугами — близько 220—240 тис. осіб. 15 червня 1651 р. з-під Тернополя до Берестечка рушило 100-тисячне військо Б. Хмельницького. До нього приєдналося 30—40-тисячне татарське військо на чолі з ханом Іслам Гераєм.

Битва під Берестечком розпочалася 18 червня 1651 р. Перший бій між польською й татарською кіннотами завершився поразкою останньої. Наступний день не виявив переваги жодної зі сторін.

Переламним днем стало 20 червня. Поляки вийшли зі свого табору й розгорнули війська на лінії у 8—9 км, захищаючи центр і фланги сильною артилерією. Головними силами в центрі командував Ян Казимир, угрупованням на правому фланзі — С. Лянцкоронський, на лівому — Я. Вишневецький. Навпроти них, під прикриттям укріплених таборів, розташував свої війська Б. Хмельницький. На лівому фланзі розмістилася татарська кіннота Іслам Герая. Однак напередодні хан повідомив гетьмана, що наступного дня буде мусульманське свято, під час якого татари не можуть воювати, а також попередив про пригніченість його воїнів попередньою поразкою. У такій ситуації Б. Хмельницький спробував уникнути вирішального бою в цей день.

Зранку 20 червня польський король Ян Казимир розпочав наступ. Близько 15 години поляки зрозуміли, що

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про розгортання воєнних дій у 1650—1653 рр.; про умови Зборівського та Білоцерківського договорів; чому і як були здійснені молдавські походи козацьких військ; яким було внутрішнє та зовнішньополітичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.; про воєнні походи української армії та місця найважливіших битв у 1650—1653 рр.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Назвіть найважливіші битви першого періоду Національно-визвольної війни 1648—1649 рр.
2. Якими були умови Зборівського мирного договору?
3. На яких засадах була створена й розбудовувалася Українська козацька держава?

? Чи змінила характер війни Берестейська битва?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі щоденника польського жовніра Станіслава Освенціма про загибель Д. Нечая

Нечай, полковник брацлавський, один із найголовніших серед повстанців бунтівник, якому самі козаки надавали перше місце після Хмельницького, скочив на коня і робив сам те, що належало робити доброму юнакові, і козаків спонукав пірначем до оборони. Але, не маючи можливості організувати належний опір, мужньо обороняючись поліг.

Битва під Берестечком. Художник А. Орльонов. 2000 р.

? Як наведена ілюстрація відображає перебіг битви під Берестечком?

Фрагмент барельєфу на саркофагу Яна Казимира зі сценами битви під Берестечком в абатстві Сен-Жермен (Париж, Франція)

Полковник Іван Богун. Художник А. Орльонов. 2010 р.

Б. Хмельницький не бажає вступати в бій. Із дозволу короля Я. Вишневецький атакував правий фланг козацького війська, яким керував І. Богун. Іслам Герай наказав своїй кінноті завдати удару по загону Я. Вишневецького та військам короля, які намагалися його підтримати. Від гарматного й мушкетного вогню в бік ставки хана, який у відповідь розгорнули поляки, серед татар сталася паніка, і вони почали тікати. Іслам Герай не зміг їх зупинити та приєднався до свого війська.

Усвідомлюючи поразку в битві, Б. Хмельницький вивів армію до укріпленого табору, влаштованого в долині річки Пляшівка, притоки Стиру. Залишивши наказним гетьманом Ф. Джеджалія, він рушив за ханом. Наздогнавши Іслам Герая, Б. Хмельницький був змушений визнати, що повернути на поле битви виснажене втечею й зневірене татарське військо неможливо.

Подальші події свідчать, що поки хан приводив до ладу своє військо, гетьман вирішив відступити до Білої Церкви й Корсуня. Поповнивши тут новими силами виведені з ото-

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

З «Історії війни козаків проти Польщі» секретаря французького посольства у Варшаві П. Шевальє (1663 р.)

...Дві тисячі козаків відступили на малий пагорб, замкнулися у своєму таборі і вирішили боротися, і як люди, що не мали більше надій на порятунок, хотіли дорого продати своє життя. Деякі з козаків, побачивши, що вони не втримаються перед величезною кількістю поляків, кинулися в річку, а інші на болото; в одному місці серед болота скупчилися 300 козаків і хоробро оборонялися проти великого числа атакуючих, які натискали на них звиду-

сіль; щоб довести своє зневажливе ставлення до життя, яке їм обіцяли дарувати [поляки], та до всього, що є найціннішим, крім життя, вони витягали зі своїх кишень та чересів усі свої гроші і кидали їх у воду. Нарешті, повністю оточені, вони майже всі загинули один за одним, [але] довелося із кожним з них вести бій...

? Як наведений уривок свідчить про настрій українського козацтва під час битви?

чення з-під Берестечка залишки української армії, Б. Хмельницький збирався разом з Іслам Гераєм зупинити просування поляків під Білою Церквою.

У той час укріплений козацький табір під Берестечком перебував в облозі поляків і вдало відбивався від штурмів поляків. Проте це не могло тривати довго. Вивести війська з оточення було доручено І. Богуну. За його наказом через болото та Плешівку з підручних засобів збудували переправу, якою й було виведено основні сили української армії та всю полкову артилерію. Натомість значна частина селянських загонів була розгромлена поляками.

2 УКЛАДЕННЯ БІЛОЦЕРКІВСЬКОГО ДОГОВОРУ. На кінець серпня 1651 р. Б. Хмельницькому вдалося зібрати 60-тисячну армію, до якої приєдналося 40-тисячне татарське військо. Українсько-татарська армія розмістилася на добре укріплених позиціях під містом Біла Церква. Сюди з-під Берестечка прибуло 35-тисячне польське військо, очолюване М. Потоцьким. До нього приєдналися війська Я. Радзивілла (20 тис. осіб) і М. Калиновського (15 тис. осіб). Бої 13—15 вересня були невдалими для поляків і змусили М. Потоцького відмовитися від намагань провести битву й отаборитися. Через нестачу продовольства в польському таборі розпочалися голод і хвороби. Поширювалися чутки, що з Криму на допомогу Б. Хмельницькому днями прибуде Іслам Герай з великим військом.

Зважаючи на це, поляки погодилися на пропозицію Б. Хмельницького розпочати переговори, однак висунули умови, які перекреслювали більшість здобутків Національно-визвольної війни.

Це викликало бунт «черні» в козацькому війську, який підтримала частина татар. Жорстоко придушивши його, гетьман погодився підписати договір на досить важких для Гетьманщини умовах.

Імовірно, він розумів слабкість свого війська, краща частина якого загинула під Берестечком, і величезні втрати татар.

За Білоцерківським договором територія Гетьманщини обмежувалася Київським воеводством, а козацький реєстр скорочувався до 20 тис. осіб. Козаки мали право селитися тільки на державних землях Київського воеводства, а ті, хто залишився поза реєстром, поверталися до своїх панів. Магнати і шляхта знову отримували свої маєтки, а в Брацлавському й Чернігівському воеводствах відновлювала роботу польська адміністрація. Гетьман мав підпорядковуватися королю й коронному гетьману, був позбавлений права дипломатичних відносин з іншими державами й мусив розірвати союз із Кримським ханством. Пани не могли притягати своїх підданих до суду за участь у війні. Права і привілеї православної церкви зберігалися.

? Чи міг Білоцерківський договір забезпечити тривалий мир?

Пам'ятник полеглим козакам та селянам-повстанцям у Національному історико-меморіальному заповіднику «Поле Берестецької битви». Скульптор А. Куц. 1991 р.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (події 1651—1657 рр.)

Польським військам заборонялося розміщуватися на території Київського воєводства. Гетьман мав призначати генеральну старшину й полковників за згодою короля. Б. Хмельницький зберігав посаду гетьмана, але після його смерті право призначати та звільняти гетьмана переходило до короля.

Польська сторона була впевнена, що Білоцерківським договором вона остаточно приборкала Україну. Однак під час затвердження його умов сеймом Речі Посполитої виникла нездоланна перешкода: один із литовських шляхтичів своїм вето наклав заборону на прийняття рішення. Оскільки це було рівнозначно розірванню договору, Б. Хмельницький почав вважати його недійсним.

? Чи можна стверджувати, що битва під Батогом дала новий імпульс національно-визвольній боротьбі?

3 БИТВА ПІД БАТОГОМ. Поразка української армії під Берестечком стала приводом для молдавського господаря Василя Лупу відмовитися від союзу з Б. Хмельницьким (докладніше про відносини Гетьманщини з Молдавським князівством йтиметься пізніше).

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа Б. Хмельницького до польного гетьмана М. Калиновського

...Не хочу таїти від вашої милості, що зухвалий мій син Тиміш зібрав кілька тисяч війська для того, щоб змусити до шлюбу дочку молдавського господаря. Застерігаю вас, ваша милість, аби ви відступили з військом до польського кордону і звільнили волоське порубіжжя, яке займає; син мій за характером запальний і на вашій особі може зробити першу пробу свого воєнного щастя.

? 1. Про що повідомляв польного гетьмана Б. Хмельницький? 2. Чому, на вашу думку, М. Калиновський вважав зміст листа образою його гідності?

Гетьман направив свого сина Тимоша Хмельницького з військом, щоб відновити союз. Оскільки це не відповідало інтересам Речі Посполитої, польний гетьман М. Калиновський вирішив перешкодити цьому походу. Біля гори Батіг поблизу Ладижина на шляху українського війська М. Калиновський розташував укріплений табір із військами. Б. Хмельницький порадив йому не перешкоджати походу. М. Калиновський сприйняв це як виклик.

У середині травня 1652 р. Б. Хмельницький і Т. Хмельницький вирушили з Корсуня в напрямку Батого. Їхнє військо складалося з 15 тис. козаків та 20 тис. татарської кінноти. В армії М. Калиновського налічувалося 35 тис. осіб, із яких лише 20 тис. осіб були вояками, а решта — слуги.

Уранці 22 травня 1652 р., прибувши під Батіг та оцінивши ситуацію, Б. Хмельницький з'ясував, що розміри польського табору значно перевищують кількість війська М. Калиновського. Він наказав атакувати табір з усіх боків, оскільки знав, що противник не може захищати весь табір одночасно. Атаки козаків і татар на табір тривали впродовж 22—23 травня й завершилися повним розгромом польської армії. У битві загинули близько 10 тис. польських воїнів і сам М. Калиновський.

Звістка про загибель польської армії під Батогом приголомшила уряд Речі Посполитої. Б. Хмельницький після здобутої перемоги почав вимагати від Варшави поновлення Зборівського договору.

4 молдавські походи. У роки Національно-визвольної війни Б. Хмельницький і його син Т. Хмельницький у 1650, 1652 і 1653 рр. здійснили чотири походи до Молдавського князівства, яке було союзником Речі Посполитої. Метою походів було ударемнити наміри поляків використати територію Молдавії як плацдарм для наступу на українські землі та домогтися якомога більшої політичної ізо-

Ювілейна монета НБУ номіналом у 5 гривень «350-річчя битви під Батогом»

І Всеукраїнський фестиваль «Батозька битва» на честь перемоги українського козацького війська. 2017 р.

? Яка була головна мета молдавських походів?

Тиміш Хмельницький. Невідомий художник. XVII ст.

Розанда Лупу. Художник Н. Атамась

ЦІКАВІ ФАКТИ

Доля Розанди Лупу склалася нещасливо. Її подружнє життя з Тимошем було нетривалим. Ходили чутки, що він іноді бив свою дружину. Тіло загиблого чоловіка вона зустрічала, тримаючи на руках новонароджених синів-близнюків. Після років поневірянь вона повернулася до Молдавії, де провела останні 20 років свого життя. Розанда загинула, потрапивши до поляків, які стратили її як невістку ненависного їм українського гетьмана. Як склалася доля її дітей, невідомо.

ляції Речі Посполитої. При цьому Б. Хмельницький намагався схилити Молдавське князівство до встановлення добросусідських відносин із Гетьманщиною та зміцнити її становище.

У серпні-вересні 1650 р. відбувся перший молдавський похід, очолюваний Б. Хмельницьким і татарським калга-султаном Крим Гераєм. Українсько-татарське військо (60 тис. козаків і 30 тис. татар) оволоділо столицею Молдови — містом Ясси. Молдавський господар Василь Лупу уклав договір, за яким вступав у союз із Б. Хмельницьким і відмовлявся допомагати Речі Посполитій. Гарантією цього союзу мав стати шлюб його доньки Розанди Лупу й сина гетьмана Тимоша Хмельницького.

Як ви вже знаєте, після поразки українського війська в битві під Берестечком В. Лупу скасував угоду 1650 р. У липні-серпні 1652 р. Т. Хмельницький на чолі 35-тисячного козацько-татарського війська вирушив до Ясс. Українсько-молдавський союз було поновлено, відбулося вінчання Т. Хмельницького та Р. Лупу.

У квітні 1653 р. В. Лупу внаслідок державного перевороту втратив престол і звернувся по допомогу до Б. Хмельницького. До Молдавії гетьман направив 8-тисячний загін козаків на чолі з Т. Хмельницьким. Після повернення влади В. Лупу умовив зятя на похід проти Валахії, який завершився поразкою та став приводом до створення антиукраїнської коаліції Речі Посполитої, Валахії і Трансільванії.

У липні 1653 р. В. Лупу знову втратив владу, і до антиукраїнської коаліції приєдналося Молдавське князівство. Останній молдавський похід відбувся в серпні-вересні 1653 р. За наказом гетьмана Т. Хмельницький повів 6-тисячний козацький загін на допомогу В. Лупу. Однак похід завершився поразкою. Козаки опинилися в облозі в Сучавській фортеці. Т. Хмельницький був важко поранений і через декілька днів помер. За умовами почесної капітуляції козаки припинили опір, залишили Сучаву й повернулися додому.

5 ОБЛОГА ЖВАНЦЯ. ВНУТРІШНЬО- І ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ГЕТЬМАНЩИНИ НАПРИКІНЦІ 1653 р.

У 1653 р., відновивши кількісний склад війська після поразки під Батогом, поляки продовжили боротьбу проти Гетьманщини. У лютому на Брацлавщину вторглася 12—14-тисячна польська армія під проводом Стефана Чарнецького. Спустошуючи міста й села, вона дійшла до Умані. Однак тут підрозділи С. Чарнецького зазнали поразки від козацьких загонів І. Богуна й були змушені залишити територію Брацлавщини.

У травні 1653 р. Б. Хмельницький із 30 тис. козаків і 12—15 тис. татар вирушив з Умані в новий похід проти

поляків. Однак гостра нестача продовольства, наростання невдоволення козаків грабунками татар, звістка про провал четвертого молдавського походу спричинили виступ козаків проти гетьмана в червні 1653 р. Як наслідок, уперше за роки війни похід Б. Хмельницького було зірвано.

У той самий час польська армія на чолі з королем Яном Казимиром, просуваючись українськими землями, восени 1653 р. дісталася Жванецького замку, що розташувався поряд із Хотиним, і зупинилася там в укріпленому таборі. Її кількість разом зі слугами становила 60 тис. осіб.

У середині жовтня 1653 р. сюди прибули війська Б. Хмельницького та хана Іслам Герая. Розпочалася облога українсько-татарською армією польського табору. У підпорядкуванні гетьмана було близько 30—40 тис. козаків, приблизно такою само була кількість татарської кінноти. До початку грудня в кільці облоги від голоду, холоду і хвороб загинуло близько 10 тис. осіб. Під тиском цих обставин поляки розпочали переговори про мир.

Посередником у переговорах між козаками й поляками знову виступив кримський хан. 5 грудня 1653 р. поблизу міста Кам'янця-Подільського хан Іслам Герай та король Ян Казимир уклали в усній формі кримсько-польський договір. Умови **Кам'янецької угоди** передбачали припинення воєнних дій та згоду поляків виплатити кримському хану викуп (так звані «поминки»). Щодо визначення в договорі правового статусу Гетьманщини однозначної інформації немає. Одні джерела стверджують, що відновлювалися умови Зборівського договору, інші, — що козаки поверталися до своїх давніх прав і привілеїв, які вони мали до початку війни.

Гетьман Б. Хмельницький, який не брав участі в укладенні договору, дізнавшись про його зміст, скликав Старшинську раду. На ній він заявив про необхідність повного розриву відносин із Річчю Посполитою.

Незважаючи на перемоги, наприкінці 1653 р. Гетьманщина опинилася в критичному становищі. Цілі райони Правобережжя, де відбувалися воєнні дії, були спустошені. Десятки тисяч людей потрапили в полон до татар, загинули в боях, померли від голоду, епідемій холери й чуми. Протягом 1648—1653 рр. кількість населення України зменшилася на 30—40 %. Розгорталося масове переселення українців з охоплених війною територій на Лівобережжя, Слобожанщину, до Московії та Молдавії.

Поглиблювався занепад сільського господарства, ремесел, промислів і торгівлі, що унеможливлювало подальше ведення війни.

У 1653 р., уперше від початку боротьби, Б. Хмельницький не зміг набрати заплановану кількість вояків до своєї армії та зіткнувся з виступами невдоволених козаків. Серед козацтва натхнення й піднесення перших років війни поступалися місцем зневірі й розчаруванню.

? Чому перемога під Жванцем не стала вирішальною у війні?

Жванецький замок. Реконструкція
З. Щепанека. 2008 р.

Помітно погіршилося також зовнішньополітичне становище Гетьманщини. Воно ускладнилося через помилки гетьмана в оцінюванні співвідношення сил у Південно-Східній Європі. Спроби Б. Хмельницького встановити династичні зв'язки з Молдавським князівством урешті-решт призвели до появи антиукраїнської коаліції Речі Посполитої, Валахії, Трансільванії та Молдавії.

Уряд Речі Посполитої не вважав війну з Гетьманщиною завершеною й готувався до її продовження. Внутрішньополітичні проблеми робили очевидним той факт, що перемогти в ній Україна зможе лише за допомогою сильних союзників. При цьому турецький султан і московський цар висловлювали принципову згоду надати захист і покровительство Гетьманщині.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Битва під Берестечком стала гірким, але повчальним уроком для Б. Хмельницького.
- Подальші успіхи гетьмана (зокрема, блискуча перемога в битві під Батогом) продемонстрували велику волю й неабиякі організаторські здібності Б. Хмельницького.

- Завдяки молдавським походам Б. Хмельницький прагнув зміцнити становище своєї держави в тогочасній Європі, домогтися узаконення своєї влади.
- Наприкінці 1653 р. в Гетьманщині загострилися кризові явища, спричинені тривалою війною. Вони ставили під сумнів можливість подальшої успішної боротьби з Річчю Посполитою та примушували Б. Хмельницького шукати нових могутніх союзників.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1651 р. — битва під Берестечком. Білоцерківський мирний договір.

1650, 1652, 1653 рр. — молдавські походи.
1653 р. — облога Жванця. Кам'янецька угода.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Історія з географією». **Правила гри.** Окремим учням та ученицям або командам гравців необхідно виписати історико-географічні назви, які зустрічаються в параграфі, і згрупувати їх за пунктами: 1) воєнні дії 1651 р. Української козацької держави та Речі Посполитої; 2) молдавські походи козацького війська; 3) воєнні дії 1652—1653 рр. Української козацької держави та Речі Посполитої. Потім учні та учениці мають знайти ці історико-географічні назви на відповідній історичній карті та скласти розповідь про події за одним із пунктів.

 2. Що зумовило поразку козацьких військ під Берестечком? **3. Робота в парах.** Порівняйте умови Зборівського та Білоцерківського договорів. **4. Робота в малих групах.** Охарактеризуйте причини й наслідки битви під Батогом. **5.** Як відбувалися воєнні дії в 1653 р.? Чому Кам'янецька угода стала лише черговим перемир'ям? **6.** Якими були причини здійснення й основні події молдавських походів? **7.** Чому внутрішньо- і зовнішньополітичне

становище Гетьманщини наприкінці 1653 р. було кризовим? **8. Колективне обговорення.** Які держави пропонували надати захист Гетьманщині в її війні проти Речі Посполитої? Що спонукало їх до цього?

 9. Простежте за картою атласу, якими були основні напрямки воєнних походів та де відбувалися битви в 1651—1653 рр. **10.** Продовжте складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» (с. 101).

 11. За допомогою додаткових джерел визначте, чому в битві під Берестечком серед селянських повстанських загонів були значні втрати. **12.** Влітку 1652 р. Б. Хмельницький запропонував королю Речі Посполитої визнати право Війська Запорозького на самостійне існування, застерігаючи, що інакше козаки будуть змушені «шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили», які зможуть їх захистити. Чому, на вашу думку, гетьман звернувся з такою пропозицією до короля? Які можливості для обох сторін конфлікту вона відкривала?

§ 25—26. Українська гетьманська держава в системі міжнародних відносин

1 МІСЦЕ ГЕТЬМАНЩИНИ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ТОГОЧАСНОЇ ЄВРОПИ. Події, які з 1648 р. розгорталися на українських землях у складі Речі Посполитої, викликали велику зацікавленість урядів країн Західної і Центральної Європи. Проте в Європі, де в рік початку Національно-визвольної війни українського народу завершилася перша загальноєвропейська Тридцятилітня війна, визначальним залишався релігійний чинник. Саме тому ставлення до подій в Україні суттєво відрізнялося залежно від того, до якого табору — католицького або протестантського — належала держава.

Більшість держав католицького табору — Франція, Іспанське королівство, Австрійські Габсбурги, Папська держава, князівства Південної Німеччини — одразу посіли негативну позицію щодо національно-визвольної боротьби українського народу й підтримали свого союзника — Річ Посполиту. Особливо активно висловлювали своє несхвалення подій на українських землях представники папського Рима. Так, папський нунцій у 1648—1652 рр. Іоанн Торрес, доповідаючи в Рим про події в Україні й характеризуючи дії польських військ, писав, що це «наші перемоги» або «наші невдачі», а справу, за яку вів боротьбу на цих землях король Речі Посполитої, вважав справою католицької церкви.

Папа Римський Інокентій X закликав католицькі держави надати допомогу Речі Посполитій в боротьбі з українськими козаками й застерігав польський уряд від найменших поступок їм. Він надіслав королю й сейму Речі Посполитої досить різкий протест проти укладення Зборівського договору, і Ян Казимир не наважувався подати цей документ до сейму. Папа заспокоївся лише тоді, коли польський уряд пояснив, що Зборівський договір є вимушеним кроком, і дотримуватися його умов Річ Посполита не збирається.

Австрійські Габсбурги, ослаблені Тридцятилітньою війною та протистоянням із протестантською Швецією, не мали можливості надати збройну допомогу Речі Посполитій, але дозволили їй набирати вояків-найманців у своїх володіннях.

Серед католицьких держав позитивним було ставлення до подій в Україні Венеціанської республіки, яка вбачала в українському козацтві вагому й корисну для себе антитурецьку силу. Після укладення Зборівського договору венеціанці спробували створити антитурецький союз із козаками. Влітку 1650 р. із цією пропозицією до Б. Хмельницького прибуло венеціанське посольство на чолі з Аль-

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

яким було місце Гетьманщини в міжнародних відносинах тогочасної Європи; про особливості зовнішньої політики Гетьманщини; про розвиток відносин між Українською державою й Московією в роки війни; про основні положення українсько-московського договору 1654 р.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Охарактеризуйте релігійну ситуацію в тогочасній Європі. **2.** Які європейські країни належали до католицького та протестантського таборів? **3.** Якими були особливості міжнародних відносин у Західній Європі на середину XVII ст.?

? Які міжнародні чинники були сприятливими для національно-визвольної боротьби українського народу, а які — ні?

Нунцій — представник Папи Римського при уряді якої-небудь держави.

? Яку інформацію про місце Гетьманщини в міжнародних відносинах можна отримати за ілюстрацією?

Дари в Чигирині. Художник Т. Шевченко. 1844 р.

Богдан Хмельницький. Художник М. Івасюк

берто Віміною. Зважаючи на тогочасні події, виступ козаків проти турецького султана був приреченим на невдачу, і гетьман відмовився.

Серед держав протестантського табору — Швеції, Англії, Нідерландів та князівств Північної Німеччини — переважало позитивне ставлення до боротьби українців проти Речі Посполитої. Вони були зацікавлені в ослабленні останньої як однієї з найбільших католицьких країн. Швеція в результаті перемоги в Тридцятилітній війні набула значного впливу на європейську політику. Саме позиція Швеції перешкодила Австрійським Габсбургам надати збройну допомогу Речі Посполитій. Шведський уряд уважно стежив за подіями в Україні та стягував війська до польського кордону, сподіваючись вторгнутися в ослаблену війною країну. У 1655 р. Швеція розпочала війну з Річчю Посполитою, більшість армії якої брала участь у воєнних діях в Україні.

Скористатися послабленням Речі Посполитої зумів курфюрст бранденбурзький Фрідріх Вільгельм, який у цей час правив об'єднаною Бранденбург-Пруссією. Пруссія була васалом короля Речі Посполитої. Він відмовився виконувати свої васальні обов'язки, виступати на боці короля у війнах і домогся звільнення Пруссії з-під польської залежності.

Найбільш приязне ставлення серед протестантських держав до подій в Україні виявляла Англія. Лідер Англійської революції Олівер Кромвель вбачав у визвольній війні «козацького генерала» Б. Хмельницького проти католицької Речі Посполитої важливу складову загальноєвропейської боротьби з «латинниками» й «папістами».

Зберігся лист, написаний представниками англійського уряду Б. Хмельницькому в роки Національно-визвольної війни. Деякі дослідники вважають, що його автором був

О. Кромвель. У листі гетьман титулувався як «генералісімус війська і стародавньої грецької релігії і церкви, володар усіх запорозьких козаків, страх і знищувач польської шляхти, завойовник фортець, викорінювач римських священників, переслідувач язичників».

Автор листа висував ідею створення «великої антиримської, антигабсбурзької, антиконтрреформаційної коаліції» європейських країн, до якої, крім Англії, мали увійти Швеція, Московська держава й Гетьманщина.

2 ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНЩИНИ. У роки Національно-визвольної війни Б. Хмельницький здійснював активну зовнішньополітичну діяльність. Головне завдання його зовнішньої політики полягало у створенні умов для успішного завершення війни з Річчю Посполитою та зміцненні становища Гетьманщини. При цьому Б. Хмельницькому необхідно було враховувати ситуацію навколо українських земель на середину XVII ст. Річ Посполита, Московська держава й Османська імперія не були зацікавлені у виникненні Гетьманщини, вважаючи, що це порушить рівновагу сил між ними, але водночас самі претендували на українські землі.

У зовнішній політиці Гетьманщини головними були кілька напрямів.

► Отримання воєнної допомоги для ведення збройної боротьби з Річчю Посполитою. Із цією метою в роки війни гетьман уклав із Кримським ханством, Московською державою і Трансільванським князівством угоди про воєнну допомогу.

► Ослаблення Речі Посполитої та намагання завадити будь-яким її спробам створити антиукраїнські союзи. Так, наприкінці 1648 р. під час зустрічі в Києві з єрусалимським патріархом Паїсієм, що прямував до Москви, Б. Хмельницький докладав багато зусиль для розриву Поляновського миру (1634 р.) між Річчю Посполитою й Московською державою. Він просив Паїсія та свого спеціального посла, якого відправив із ним до Москви, зробити для цього все можливе. Гетьман також пропонував шведському уряду й курфюрсту бранденбурзькому укласти союз проти Польщі.

► Пошуки держави-протектора (захисника) Гетьманщини. У роки війни Б. Хмельницький вів переговори про можливість узяти Українську гетьманську державу під протекцію турецького султана або московського царя.

► Зміцнення становища Гетьманщини як нової незалежної держави. Для реалізації цієї мети Б. Хмельницький приймав послів, укладав угоди, підтримував дипломатичне листування з іншими країнами, інформуючи про події в Україні. Він домігся від турецького султана укладення угоди, за якою українським купцям дозволялося вільно

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ГЕТЬМАНЩИНИ ЗА ЧАСІВ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ЦІКАВІ ФАКТИ

Б. Хмельницький, здійснюючи зовнішню політику, часто приймав іноземні посольства. Сучасники повідомляли, що в гетьманській резиденції в Чигирині одночасно перебували послы: австрійський, два шведські, два трансільванські, турецький, татарський, три молдавські, три валахські, польського короля, польської королеви, литовський і московський.

? Чому відносини з Московською державою були важливими в політиці Б. Хмельницького? Чи міг гетьман ігнорувати їх?

Лист гетьмана Б. Хмельницького царю Олексію Михайловичу з повідомленням про перемоги над польськими військами. Черкаси. 1648 р.

плавати Чорним морем і на 100 років звільнитися від сплати мита. Домогтися визнання іншими державами Гетьманщини та своєї влади Б. Хмельницький хотів шляхом одруження свого сина з донькою В. Лупу із законної молдавської правлячої династії. Тим більше, що друга донька В. Лупу була одружена з литовським князем Радзивіллою. Завдяки цьому шлюбу гетьман також сподівався принаймні забезпечити нейтралітет Литви в його подальшій боротьбі з Польщею.

З ВІДНОСИНИ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ ТА МОСКОВІЄЮ. Розпочавши війну з Річчю Посполитою, Б. Хмельницький розумів необхідність підтримання добрих відносин із Московською державою. По-перше, участь московської армії як союзника поляків у їхній боротьбі з українцями для останніх мала б катастрофічні наслідки. По-друге, у тогочасному світі дуже велике значення мала належність до однієї релігії — православ'я. Українці очікували від одновірців допомоги у війні проти влади католицької Польщі. Унаслідок цього в українському суспільстві в роки Національно-визвольної війни поширювалися промосковські настрої.

У 1648—1653 рр. гетьман Б. Хмельницький постійно підтримував зв'язки з правлячими колами Московської держави. Оразу після битви під Корсунем гетьман звернувся з листом до московського царя Олексія Михайловича. Б. Хмельницький повідомив про перші перемоги козаків і спробував заручитися підтримкою царя у війні з поляками. Проте союзниками Б. Хмельницького були кримські татари — вороги Московської держави. Річ Посполиту й Московію поєднував Поляновський мирний договір (1634 р.), і московський уряд не хотів його порушувати.

На початку повстання на кордоні з Україною були зосереджені московські війська, які могли в разі прохання польського уряду рушити в наступ проти козаків. Після отримання московським урядом листа Б. Хмельницького запланований похід в Україну було скасовано.

30 грудня 1648 р. гетьман відправив до Москви посольство, очолюване полковником С. Мужилівським, із пропозицією надати військову допомогу та прийняти Військо Запорозьке у складі Чернігівського, Київського, Брацлавського, Подільського, Волинського воеводств і Мозирського повіту московським царем «під свою руку».

Проте московський уряд через власну неготовність до війни з Польщею відмовився обговорювати питання щодо військової допомоги. Було заявлено, що лише після того як Б. Хмельницький і козаки самостійно звільняться з-під

польської влади, вони можуть, якщо побажають, перейти в підданство до московського царя.

У наступні роки гетьман неодноразово повторював своє бажання прийняти протекцію московського царя, але той не поспішав давати відповідь та уважно спостерігав за ситуацією в Україні.

У середині 1650 р. московський уряд звинуватив ослаблену війною з козаками Річ Посполиту в систематичних порушеннях умов Поляновського договору й розірвав його.

Із серпня 1651 до травня 1653 р. в Москві майже безперервно працювали українські посольства, які за наказом гетьмана вели переговори, вимагаючи згоди на перехід Гетьманщини під «государеву руку». У червні 1653 р. Б. Хмельницький попередив московську сторону, що в разі затягування переговорів прийме протекцію турецького султана.

1 жовтня 1653 р. на скликаному в Москві Земському соборі було ухвалено рішення «Військо Запорозьке з містами і з землями прийняти під государеву високу руку» та оголошено війну Речі Посполитій. Для реалізації цього рішення до Гетьманщини вирушило спеціальне московське посольство, очолюване боярином Василем Бутурліним.

Земський собор. Художник С. Іванов. 1908 р.

4 УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р. За розпорядженням Б. Хмельницького **8 січня 1654 р. в Переяславі** для вирішення питання про прийняття протекції московського царя було скликано військову раду. У ній брали участь старшина та представники всіх полків. Вислухавши промову гетьмана, рада підтримала його пропозицію перейти в підданство одновірного московського царя.

Гетьман, старшина й московські послы рушили до Успенської соборної церкви Переяслава. Б. Хмельницький планував, що там обидві сторони за європейською традицією складуть присягу. Однак московський боярин В. Бутурлін заявив, що цар не має присягати своїм підданим.

? Чи був договір із Московською державою вимушеним кроком?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із промови Б. Хмельницького на Переяславській раді (8 січня 1654 р.)

...зібралися ми на раду явну всьому народові, щоб ви з нами обрали собі володаря з чотирьох, кого ви хочете. Перший є турецький цар, який багато разів через своїх послів закликав нас під своє володіння; другий — кримський хан; третій — польський король; четвертий є православний государ Великої Росії... Турецький цар це бусурман: всім вам відомо, якої біди зазнають наші браття, православні християни, греки, і в якому утиску вони від безбожних. Кримський хан також бусурман: ми його поневолі прийняли до дружби і яко-

го нестерпного лиха ми зазнали! Яка неволя, яке нещадне пролиття християнської крові, які утиски від польських панів, — нікому з вас розповідати не треба: самі ви всі знаєте, що краще... собаку, ніж християнина, брата нашого, вони поважали. А православний християнський... цар східний є з нами одного благочестя грецького закону, однієї віри...

? **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, як гетьман пояснював народу обраний ним союз із московським царем.

Переяславська рада. Художник О. Ківшенко. 1880 р.

Переяславська рада (8 січня 1654 р.). Художники М. Дерегус, С. Рєпін, В. Савенков. 1954 р.

? Який момент Переяславської ради відображено на картинах?

Б. Хмельницький владнав конфлікт, заявивши, що Військо Запорозьке згодне скласти односторонню присягу.

У лютому 1654 р. до Москви прибули українські послы й подали царю «Просительні статті про права всього малоросійського народу». Узгоджений у ході переговорів варіант угоди був оприлюднений у **березні 1654 р.** й дістав назву «**Березневі статті**», оригінал яких до наших днів не зберігся.

Згідно з досягнутими домовленостями:

- ▶ цар обіцяв зберігати й ніколи не порушувати права та привілеї Війська Запорозького, надані польськими королями й великими князями литовськими;
- ▶ установлювалася 60-тисячна кількість козацького реєстру;
- ▶ податки мали збирати українські урядники й передавати їх до царської скарбниці;
- ▶ гетьман і старшина обиралися козаками на раді;
- ▶ гетьману дозволялося підтримувати відносини з іншими державами лише з відома царя. Відносини з польським королем і турецьким султаном заборонялися;
- ▶ залишався давній поділ на стани, кожний із яких зберігав свої права і привілеї;
- ▶ судитися українське населення мало на основі місцевих законів та звичаїв;
- ▶ посади в адміністративному апараті заміщувалися представниками місцевого населення;
- ▶ підтверджувалися права православного духовенства на маєтності, якими вони володіли;
- ▶ українська сторона визнавала за царем право тримати в Києві воєводу з військовою залогою й розташувати свої війська на кордоні з Річчю Посполитою. У разі нападів татар на українські землі передбачалася організація спільних

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Після Переяславської ради московські послы вирушили до міст і містечок Гетьманщини, де, за їхніми даними, присягу склали 127 338 осіб. Водночас деякі представники козацької старшини відмовилися присягати, зокрема І. Богун та І. Сірко. Тривалий час не хотіли присягати козаки Запорозької Січі. Невдоволені прийняттям присяги були серед козацтва Кропив'янського, Корсунського, Полтавського, Уманського і Брацлавського полків. Із «великою неохотою», небезпідставно побоюючись обмеження своїх прав, складало присягу вище православне духовенство. Відмовлявся присягати київський митрополит Сильвестр Косів.